

Bolvári-Takács Gábor
Követek és követők

*Édesapám és nagyapám,
Takács Béla és Bolvári Zoltán emlékének.*

Bolvári-Takács Gábor

Követek és követők

**Közelítések Sárospatak
szellemi hatástörténetéhez**

Zempléni Múzsza
Sárospatak, 2015

Tartalom

Előszó	7
I. Metszéspontok	9
A Magyar Tudományos Akadémia és a Sárospataki Református Kollégium szellemi kapcsolatai	11
A Vay-család a társadalmi, politikai közéletben	27
Közéleti személyiségek pataki diákemlékei az 1920–40-es évekről	31
Mátrai László és a pataki neveléstörténeti hagyomány	41
Pataki szellem – Sárospatakon kívül	46
II. Sorsok és utak	53
Jászay Pál (1809–1852)	55
Kazinczy Lajos (1820–1849)	58
Ballagi Géza (1851–1907)	61
Bolvári Zoltán (1908–1993)	65
Harsányi István (1908–2002)	84
Képes Géza (1909–1989)	87
Cserés Miklós (1914–1981)	100
Makkai László (1914–1989)	103
Maller Sándor (1917–2001)	107
Király István (1921–1989)	109
Béres Ferenc (1922–1996)	113
Szabó Gábor (1927–1996)	116
Takács Béla (1930–1997)	118
III. Élethelyzetek	125
Buza László emlékei a Tanácsköztársaságról és a pataki Kollégiumról, 1919	127
Harsányi István akadémiai tagajánlása, 1928	134
Turi Sándor erdélyi úti emlékei a második bécsi döntés után, 1942	143
Mitrovics Gyula akadémiai tagságának megszűnése, 1947	151
Országos tanévnyitók Sárospatakon: Polinszky Károly, Pozsgay Imre, Mádl Ferenc és Orbán Viktor beszédei, 1976–2001	162
Czinke Ferenc fővédnöki székfoglalója a Sárospataki Diákegylet közgyűlésén, 1989	174

© Bolvári-Takács Gábor, 2015

A címlapon a Sárospataki Református Kollégium
1806–1825 között épült főépületének
Rákóczi utcai homlokzata látható.

ISBN 978-963-12-3094-9

Előszó

Sárospatak pedagógiai jelentősége nem csupán az iskoláiban tanult diákok további sorsának jobb vagy rosszabb alakulásában, illetve az intézetek tanárainak és oktatóinak szakmai, tudományos vagy közéleti sikereiben áll. A közel ötszáz éves neveléstörténeti hagyomány hatásmechanizmusa ennél mélyebben telíti a magyar társadalmat, a közgondolkodás alakulását. Az ún. „pataki szellem” ideológiai és szociológiai összetevőinek tehát Sárospatakon túlmutató jelentősége van. Nyilvánvaló, hogy az egykori pataki diákok által továbbvitt, illetve közvetített tudás és szellemiség élethelyzeteket alakított, befolyásolta a környezetet, a társadalom más tagjait. A tanulmányaikat, illetve oktató munkájukat komolyan vevő, pataki diák- és/vagy tanáremlékekkel felvértezett személyek ugyanis, pályájuk során, akaratlanul is pozitívan befolyásoltak olyanokat, akik eredendően nem kötődtek Sárospatakhoz. Ők az *elsődleges* közvetítők. Emellett figyelmet kell szentelnünk az ilyen jellemzőkkel nem rendelkező, hanem a városhoz más módon – elsődleges közvetítők hatására vagy konkrét fizikai kontaktus révén – kapcsolódó személyiségeknek is. Ők azok, aki a pataki neveléstörténeti hagyományt *másodlagos* módon közvetítik: életük egy-egy meghatározó szakaszának, eseményének tapasztalatai és interakciói révén. Jelen kötetemben az első csoportot – tehát a közvetlen élményekkel rendelkezők körét – *követeknek* nevezem, az általuk szellemi értelemben megtermékenyített más személyiségeket pedig – ha életútjuk során ezt tudatos értelmiségi magatartással bizonyították – *követőknek*.

A téma iránti érdeklődésem magától értetődő. Számomra e vidék jelenti a bölcsőt, a mindig feltöltődést adó ősforrást. Családom tagjai is jórészt Sárospatakon születtek, illetve nőttek fel; a közeli rokonságból legalább húszan jártak a pataki gimnáziumba és/vagy a tanítóképzőbe, illetve a teológiára. Úgy mentem el innen, hogy közben végig itthon maradtam; Patakra sohasem vissza-, hanem mindig hazatérek.

Az innen származóknak vagy az ide tanulni, boldogulni érkezőknek van mit megismerni, magukba szívni. Zemplén történelmi hagyományaiban az ezer év szinte kézzel fogható: a magyar kultúra, a magyar irodalom és nyelv bölcsője e táj. Itt vezetett a honfoglaló magyar törzsek útja, a Bodroghközben Árpád-kori emlékek nyugszanak. Hazánk középkori eredetű várai közül egyik legépebb a felújított sárospataki. A vidék kiindulópontja volt a hegyaljai felkelésnek, a Rákóczi-szabadságharcnak. Zemplénben született II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, Trefort

Ágoston, ifj. Andrásy Gyula, innen származott, vagy indult pályájára a reformkor, majd a dualizmus több más kiemelkedő személyisége. Itt nyomtatták a Vízolyi Bibliát, innen indult Bessenyei György és a felvilágosodás, Széphalomban teremtett irodalmi centrumot Kazinczy. A hagyomány szerint 1531-ben alapított Sárospataki Református Kollégium hatását a magyar művelődésre nehéz lenne túlbecsülni. Államférfiak, tudósok, írók, művészek képviselték és képviselik ma is Sárospatak egyedülálló kulturális hagyományait.

Ebben a kötetben azon írásaimat gyűjtöttem egybe és részben dolgoztam át, amelyek pataki *követeket* és *követőket* mutatnak be. Nem titkoltan a példaadás és az identitás erősítés céljával. A *Metszéspontok* fejezetben a pataki iskola társadalmi hatásmechanizmusának gyökereit és intézményi hátterét illusztrálom néhány adalékkal. Ebben *követők* és *követek* egyaránt helyet kaptak. A *Sorsok és utak* című rész arcképvázlatokat tartalmaz az elmúlt két évszázadból, életrajzokat és emlékcikkeket egyaránt. A személyek születésük szerinti időrendben követik egymást. Közös bennük, hogy valamennyien *követek*. Más hasonlóságot ne keressünk: olyanokról írtam, akiknek a pályája iránt érdeklődtem vagy személyükben egyébként közel álltak hozzám. Az *Élethelyzetek* forrásközlései – főleg *követek*, de néhány *követő* révén is – egy-egy markáns történelmi/mikrotörténelmi szituációt ábrázolnak a múlt századból, legalább hat társadalmi-politikai rendszert (Tanácsköztársaság, Horthy-korszak, Rákosi-korszak, Kádár-korszak, 1989-es rendszerváltozás, harmadik köztársaság) reprezentálva. A bennük rejlő legfőbb tanulság talán az, hogy a pataki nevelés hagyományait és a település kiemelkedő iskolavárosi jelentőségét minden politikai rendszer elismerte, és igyekezett kihasználni.

„A nyitottság a pataki szellem szerves eleme, amely (...) az újtól és az újjítástól való félelmet éppúgy nem ismeri, mint ahogyan az önelégültséget (...) sem. A kollégium nagy formátumú tanáregyéniségei ebben a szellemben tanítottak és neveltek, (...) azzal az önmaguk felé támasztott igénnyel, hogy indíttatásukra tanítványaik (...) túlnőhessenek rajtuk.” – írta Barcza József. Mindezt kiegészíti a saját identitásához ragaszkodó, kezdeményező vagy ellenálló, de mindenképpen – Vay Miklós szavaival élve – „saját úton való megmaradás”. E nélkül aligha lett volna túlélhető a közel félezer év.

Könyvemmel – a fentiek szellemében – nem axiómák megfogalmazására, hanem csupán *közelítések*re vállalkozom, ezzel is bátorítva a témakör kutatóit a közös gondolkodásra és új irányok keresésére.

I. Metszéspontok

A Sárospataki Református Kollégium és a Magyar Tudományos Akadémia szellemi kapcsolatai¹

A hagyomány szerint 1531-ben alapított Sárospataki Református Kollégium fennállásának közel ötszáz éve alatt államférfiak, tudósok, irodalmárok sorát adta a magyar kultúrának. A legkiválóbb személyiségek munkásságuk javát jórészt a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként fejtették ki. Tanulmányomban megvizsgálom e két eltérő funkciójú, de a maga nemében nemzeti jelentőségű intézmény szellemi kapcsolatainak történetét. Először az Akadémia létrehozásának néhány sárospataki vonatkozású adatát tekintem át. Ezt követően szemügyre veszem azokat az akadémikusokat, akik diákként a pataki iskolában kaptak szellemi útravalót. Végül a pataki kollégiumi képzés sajátosságairól szólok, azzal a céllal, hogy összefüggéseket keressek az oktatás színvonala és a későbbi akadémiai tagválasztások sikerei között. Kitérek arra a sajátos, jövőt építő visszacsatolásra is, amely a pataki kollégium tanári kara vonatkozásában érvényesült. Sárospatakon ugyanis számos olyan akadémikus tanított, akik korábban ugyanitt diákok voltak, s közülük nem egy aktív pataki tanárként lett MTA-tag.

Jelen közleményem első változata 2000-ben látott napvilágot a *Magyar Tudomány* c. folyóiratban, az MTA alapításának 175. évfordulója tiszteletére. Az azóta eltelt másfél évtized során a kutatást tovább folytattam, és a volt pataki diákok között öt további akadémikust, köztük egy, az első rendes tagok között megválasztott személyt találtam. Annak idején a témát 1952-vel lezártam, mert úgy véltem, hogy az 1990-es politikai rendszerváltozás óta eltelt idő még nem biztosít kellő távlatot ahhoz, hogy az 1952–1990 között sok tekintetben (tanárok, módszerek, hagyományok, szellemiség) a kollégium szellemi jogutódjaként működő Rákóczi Gimnáziumban folyó oktatás színvonalát és eredményeit megítélhessem. Ma, a református kollégium újraindulása után negyedszázaddal azonban már tisztábban látom az állami gimnáziumnak a tudomány művelésére felkészítő szerepét. Tanulmányomat ezért új fejezettel bővítettem.

¹ Első változatában megjelent: Bolvári-Takács Gábor: Pataki tudósok az Akadémián. A Magyar Tudományos Akadémia és a Sárospataki Református Kollégium szellemi kapcsolatai = Magyar Tudomány, CVII. kötet. Új folyam, XLV. évf. 5. szám, 2000. május, 612–620. o. Az itt közölt, átdolgozott, bővített szöveg ugyanezen címmel megjelent: Zempléni Múzsza, XV. évf. 2. szám, 2015. nyár, 21–33. o.

A 'Magyar Tudós Társaság' megalapításának sárospataki vonatkozásai

A Sárospataki Református Kollégium (akkori nevén: Főiskola) szellemi hatása már a Magyar Tudományos Akadémia megalapításánál kimutatható. Bár vitathatatlan, hogy a kezdeményezés és a legnagyobb összegű felajánlás gróf Széchenyi István nevéhez fűződik, 1825. november 3-án, az Országgyűlés kerületi ülésén Széchenyihez további három követ csatlakozott: gróf Andrássy György, gróf Károlyi György, valamint a később grófi rangot kapott Vay Ábrahám Borsod megyei alispán. A 36 éves Vay a család református ágának jeles személyisége volt, aki a magyar művelődésügy szolgálatának szükségességét Patakon végzett tanulmányai során tudatosította magában.

A Magyar Tudós Társaság megszervezésének felügyeletére 1827. november 30-án a nádor választmányt nevezett ki, amely egy elnökből, a négy alapítóból, valamint huszonkét tudósból állt. A testület elnöke gróf Teleki József, a királyi tábla bírása, a Sárospataki Református Kollégium főgondnoka lett. Telekit 1824-ben választották meg főgondnokká, s e tiszttét – későbbi akadémiai elnöksége mellett – több mint két évtizeden át, 1847-ig megtartotta. Bár diákélmények nem kötötték Sárospatakhoz, tevékenységét nagy odafigyeléssel végezte. Nevéhez fűződik a 'Nagy Collégium' épületének, különösen könyvtártermének befejezése, amelyet nemcsak felügyelt, de saját vagyonából támogatott is. Nemeslelkűségére jellemző, hogy vállalta az 1831-ben elhunyt Kazinczy Ferenc fiának, Lajosnak, a szabadságharc későbbi ezredesének a taníttatását, és ő egyengette a később akadémikussá választott Jászay Pál pályáját is.

A választmány tagjai között pataki tanárt is találunk. Kövy Sándornak, a sárospataki jogakadémia alapító professzorának neve ekkor már több mint három évtizede fémjelezte a hazai jogászképzést, s keze alól később országos hírnévre szert tett tanítványok kerültek ki. Kövy 1829. július 24-én bekövetkezett haláláig vett részt a választmány munkájában. A testületben – amely az Akadémia 1830. november 17-én történt megalakulásáig működött – két volt pataki diák kapott helyet, Kazinczy Ferenc és Szemere Pál, a kor irodalmi életének kiemelkedő személyiségei. Munkásságuk ismertetésére e helyütt szükségtelen kitérni, hiszen a magyar nyelv- és irodalomtörténet a nemzeti kultúra és a magyar nyelv védelme és erősítése érdekében végzett tevékenységüket méltóképpen számon tartja.

Sárospataki diákok az Akadémián

Az Akadémia első elnökévé gróf Teleki Józsefet választották. Gróf Széchenyi István másodelnök, gróf Vay Ábrahám igazgató tag lett. Az 1830–1848 közötti évek az intézmény gyors fejlődését eredményezték. A nemzeti megújulás lázában égő magyar társadalom különösen igényelte a legkiválóbb elmék együttműködését, s a köztisztület ezt felismerve gyarapította tagjainak létszámát. Az 1830 novemberében megválasztott 22 rendes tag mellé a következő év februárjában választottak először 16 tiszteleti és 20 levelező tagot. E három kategóriában az összlétszám évente meredeken emelkedett: 1833-ban 94, 1835-ben 125 fő; majd 1840-től 160 fő körül állapodott meg.

Az első rendes tagok közé három pataki diák került be: Balásházy János, Kazinczy Ferenc és Petrovics Frigyes, bár indokolt az elsők közé számítani az 1831 februárjában – alkalmasint az 1830 novemberi megválasztása után négy nappal elhunyt Kisfaludy Károly helyére – rendes tagnak megválasztott Szemere Pált is, hiszen azon az ülésen egyébként csak tiszteleti és levelező tagokra voksoltak. A későbbi tagválasztásokon a sárospataki kollégium egykori diákjai igen eredményesen szerepeltek. 1831–32-ben (Szemerevel együtt) nyolc, 1834–40 között további hét ilyen személyt találunk. Az Akadémia összlétszáma szempontjából a pataki iskola szellemi befolyása a legszembetűnőbben 1841-ben nyilvánult meg, ebben az évben ugyanis a rendes tagok 16%-a (38-ból 6 fő), a levelező tagok 7,2%-a (97-ből 7 fő) volt pataki diák, s volt egy tiszteleti tag is. Hozzá tartozik azonban ehhez, hogy 1839-re már három rendes és egy levelező tag pataki diák halottja is volt az Akadémiának.

A tudományos megoszlást vizsgálva elmondható, hogy az említett hat rendes tag közül Almási Balogh Pál orvos (Kossuth és Széchenyi háziorsosa); Balásházy János mezőgazdasági szakíró, az agrártudományok egyik hazai úttörője; Fogarasi János jogász, nyelvész és szótárszerkesztő; Jászay Pál jogász, majd történetíró; Szemere Pál író, esztéta; gróf Teleki László jogász, drámaíró, majd politikus volt. Az elhunytak: Kazinczy Ferenc író, nyelvújító, Petrovics Frigyes történész, jogász és Nyiry István matematikus, filozófus. A levelező tagok közül Csorba József orvos és fizikus; Erdélyi János költő, esztéta és filozófus; Kovács Mihály orvos és kémikus; Somosi János református teológus és héber nyelvész; Szemere Bertalan jogász, író, majd politikus; Tessedik Ferenc jogász és földrajzi utazó; Wurga János jogász és pedagógus volt; elhunyt Gelei József író, fordító. 1831-ben az elsők között választották tiszteleti taggá Fáy András író, politikust, „a haza mindenesét”. 1838-ban tiszteleti tag lett gróf Teleki József elnök is. 1841-ben, gróf Vay Áb-

rahám mellé, a szintén Patakon végzett báró Vay Miklóst, a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnokát is igazgató taggá választották. Ha megvizsgáljuk a születési évszámokat, egymástól jól elkülöníthető korosztályok tűnnek elő. 1754–62 között született Gelei József, Kazinczy Ferenc, Kováts Mihály; 1776-ban Nyiry István; 1783–86 között Fáy András, Somossi János, Szemere Pál; 1789–94 között Almási Balogh Pál, Csorba József, Vay Ábrahám; 1797–1804 között Balásházy János, Fogarasi János, Petrovics Frigyes, Tessedik Ferenc, Vay Miklós, Warga János; 1809–14 között Erdélyi János, Jászay Pál, Szemere Bertalan, Teleki László. A legidősebb és a legfiatalabb akadémikus születési éve között hatvan év a különbség. Tekintve, hogy a tagválasztások tíz év leforgása alatt realizálódtak, nem meglepő, hogy egyre fiatalabb tagokkal gyarapodott az Akadémia. Az utolsóként említett korosztály négy képviselőjének tagválasztáskor betöltött életkora átlagosan mindössze 26,25 év volt (!), míg az azt megelőző generáció hat tagjának hasonló átlaga 37,1 év. Legidősebbként értelemszerűen az első generáció képviselői, Gelei 78, Kazinczy 71, Kováts 70 évesen lettek akadémikusok. A tagválasztások során érvényesült a pataki diákok összetartó ereje. A választás az Igazgatótanács hatáskörébe tartozott, de a tiszteleti és rendes tagok jelölése alapján zajlott, s így aligha kétséges, hogy az eljárás során körvonalazódtak bizonyos – mai szóhasználattal élve – lobbierdekek. Ez természetes, hiszen a közös szellemi gyökerek tudata a későbbi együttes fellépés lehetőségét és sikerét erősítette. Különösen igaz volt ez az azonos korosztályok képviselői számára, akik az iskolapadból közvetlenül ismerték egymást. Mármost az a tény, hogy a reformkorban 1840 után új, pataki kötődésű tagot már nem választottak, megerősíteni látszik az előbbi feltevést, hiszen mint láttuk, az utolsóként megválasztottak átlagéletkora jóval harminc év alatt volt. Az 1840-es évekre tehát minden bizonnyal egyszerűen „elfogytak” a megválasztásra érdemes pataki kötődésű személyek, hiszen éppen ebben az időszakban találjuk a legtöbb pataki rendes és tiszteleti tagot, akiknek így a nyomásgyakorlásra különösen lett volna módjuk. Persze azért a helyzet nem volt ilyen egyszerű. A komoly pataki háttér sem tudta kiharcolni pl. Kossuth Lajos befogadását, akit – politikai nézetei és elsősorban Széchenyi ellenállása miatt – sem 1836-ban, sem 1841-ben nem választottak taggá. Az ajánlók – Bajza József és Fáy András, majd Kiss Károly – Kossuthnak az *Országgyűlési Tudósítások* révén a magyar nyelv érdekében végzett érdemeit hangsúlyozták. A szabadságharc leverése utáni politikai helyzet egyértelműen akadályozta az Akadémia tevékenységét. Az osztrák kormány fennállási engedélyhez kötötte működésének folytatását, de az irat csak 1858 vé-

gére érkezett meg. 1849–57 között a tagválasztás is szünetelt, ami – a természetes elhalálások miatt – azzal a következménnyel járt, hogy 1858-ra a tiszteleti, rendes és levelező tagok összlétszáma az 1848. évi 161-ről 106 főre olvadt. Emellett többeket kényszerű emigrációjuk akadályozott abban, hogy a köztisztület munkájában részt vegyenek. Az akadémiai történetírás méltán tekinti fordulópontnak az 1858. december 20-án megnyílt közgyűlést, amely nemcsak új alapszabályt fogadott el, hanem számos új tagot is választott. A Sárospataki Református Kollégium szellemi kisugárzása most is érezhető volt, bár a reformkori éveknél kisebb mértékben.

1858-ban négy volt pataki diákot választottak levelező taggá, majd az elkövetkező öt év során további hatot. Korosztályok szerint három csoport különíthető el. A legidősebb az 1795-ben született Almási Balogh Sámuel református lelkész, író volt, Almási Balogh Pál öccse. Zsarnay Lajos teológiai tanár, később püspök, valamint Szemere Miklós költő egyaránt 1802-ben; Dósa Elek jogász, később politikus 1803-ban; Hegedüs László református lelkész, tanügyi író pedig 1814-ben született. Látható, hogy mindannyian olyan korosztályokat képviseltek, amelyeknek már volt bázisa az akadémikusok között. Az összetartó erő tehát túlélte az önkényuralom időszakát. A másik öt levelező tag azonban már új generációt jelentett. 1817–19 között született Hazslinszky Frigyes Ákos botanikus, Kallós Lajos jogtudós, Kazinczy Gábor író, politikus és Tompa Mihály költő; míg Duka Tivadar emigráns orvos még náluk is fiatalabb volt, az Akadémia alapításának évében látta meg a napvilágot.

Összevetve az 1858 után megválasztott pataki kötődésű tagokat a forradalom előttiekkel, szembevetve a foglalkozásbeli eltérés. Az Akadémia első évtizedében leginkább a jogászok és a természettudósok képviselték Patakot, most áttevéődött a hangsúly a teológiára és az irodalomra. Az új akadémikusok között több gyakorló lelkész is akadt, akik persze gazdag elméleti munkássággal rendelkeztek. Ennek oka alighanem a korszellem által megkövetelt óvatosság volt, hiszen a Kövytanítványok jelentős része (Kossuth, Szemere, Fogarasi, Jászay, Teleki stb.) meghatározó szerepet játszott a forradalomban és a szabadságharcban, majd az osztrákellenes magyar emigráns szervezetekben.

A kiegyezés utáni évekre a reformkorban választott pataki diák akadémikusok száma a természetes elhalálások következtében alig néhány főre csökkent, sőt az 1858-ban választottak sem éltek már. Az Akadémián belül a pataki közösség és ennek szellemi hatása megfigyatkozott. Jól szemlélteti ezt a következő összehasonlítás. Míg 1863-ban az Akadémia rendes tagjainak 7,5%-a volt pataki diák (40-ből

3 fő – Almási Balogh Pál, Erdélyi János, Fogarasi János), addig 1870-re ez az arány 2,6%-ra csökkent (39-ből 1 fő – Fogarasi). A levelező tagok hasonló aránypárja 1863-ban 8,4% (143-ból 12 fő – Almási Balogh Sámuel, Dósa Elek, Duka Tivadar, Hazslinszky Frigyes Ákos, Hegedüs László, Kallós Lajos, Kazinczy Gábor, Szemere Bertalan, Szemere Miklós, Tompa Mihály, Warga János, Zsarnay Lajos), 1870-ben már csak 3,6% (164-ből 6 fő – Duka, Hazslinszky, Hegedüs, Kallós, Szemere M., Warga).

Ezt követően még jobban visszaesett az egykori pataki diákok akadémiai tagválasztási aránya. Közel negyedszázadon át nem akadt eredményes jelölt. 1888-ban választották levelező taggá Szádeczky-Kardoss Lajos történészt, akit az első világháborúig még négyen követtek: 1892-ben Nagy Gyula történész, levéltáros, 1900-ban Csoma József történész, 1908-ban Finkey Ferenc jogtudós és 1910-ben Gárdonyi Géza író. 1899-ben lett tiszteleti tag Stein Lajos (Ludwig Stein), a berni egyetem filozófia professzora, szociológus. A visszaesés egyik oka vélhetően az volt, hogy a 19. század második felében a pataki oktatás színvonala már nem érte el a korábbi, országos viszonylatban kimagasló reformkori szintet. Másrészt jelentősen megerősödtek az ország más tanintézetei is.

A két világháború között három olyan tudóst tiszteltek meg akadémiai levelező tagsággal, akik szellemi útravalójukat Patakon kapták: 1934-ben Finkey József bányamérnököt, egy évre rá Mitrovics Gyula esztéta-filozófust, majd 1938-ban Buza László jogászprofesszort. Mitrovics Finkey Ferenc kortársaként, a másik két tudós a századfordulón végezte tanulmányait. Meg kell említenem három református teológus kötődését is, akik teológiai magántanári képesítésüket szereztek Sárospatakon. Ravasz László író, püspököt 1925-ben választottak tiszteleti taggá, 1937-től három évig másodelnök, 1940–45-ben igazgató tag volt; Bartók György filozófus 1927-ben, Révész Imre történész, utóbb szintén püspök 1935-ben lett levelező tag. Szólnom kell Harsányi István irodalomtörténészről, akit 55 éves korában, 1928-ban levelező tagnak jelöltek, de az akadémiai közgyűlés előtt hat nappal bekövetkezett hirtelen halála megakadályozta a megválasztását.

Mindezt a számok nyelvére lefordítva: 1900-ban 3 levelező (Csoma, Nagy, Szádeczky-Kardoss) és 2 tiszteleti (Duka, Stein); 1920-ban 2 levelező (Finkey F., Nagy), 1 rendes (Szádeczky-Kardoss) és 2 tiszteleti (Gárdonyi, Stein); 1940-ben pedig 4 levelező (Bartók, Buza, Mitrovics, Révész), 1 rendes (Finkey J.) és 2 tiszteleti (Finkey F., Ravasz) tagot találunk. Az összes tagokhoz viszonyítva a pataki diákok aránya a 20. század első felében csupán 2–3% között mozgott.

Az Akadémia 1949. évi „átszervezése” során Ravasz Lászlót megfosztották tagságától, Bartók Györgyöt pedig tanácskozó taggá minősítették vissza (e döntéseket 1989-ben hatálytalanították). Mitrovics Gyula tagságáról már 1947-ben lemondott. A szoros pártirányítás alatt álló intézményben az egyházi iskolai múlttal rendelkező tudósok nemkívánatos személynek számítottak. Emiatt az ötvenes években politikai szempontból aligha csengett jól Sárospatak neve, de az is tény, hogy a kollégiumi oktatás színvonalának századforduló utáni pangása, és a húszas évek végéig tartó visszaesése nem kedvezett a kiváló elmék nevelésének. A Rákosi-korszak alatt mindössze egyetlen volt pataki diák nyert levelező tagságot, Kiss Árpád kémikus, 1954-ben. Ő a gimnáziumot, Finkey József kortársaként, még az első világháború előtt végezte.

A magyar tudományos közéletben a hetvenes évekre értek be azok az eredmények, amelyeket a pataki kollégium új szellemű tanári karának magas színvonalú oktatómunkája a harmincas években eredményezett. 1970-ben Király István irodalomtörténész, 1973-ban Csizmadia Ernő közgazdászt és Szabó Gábor orvos-biológust választották akadémikussá. Ugyanehhez a korosztályhoz tartozik Kőrös Endre kémikus, aki csak később, 1990-ben lett levelező tag. Tekintve, hogy négy különböző tudományág képviselőiről van szó, megállapítható, hogy mind a gimnázium, mind a tanítóképző (Csizmadia itt végzett) olyan kiváló alpműveltséget adott, amelyre bármilyen egyetemen szerezhető szakképesítés ráépíthető volt. A régebbi korosztályt képviselő, 1985-ben akadémikussá választott Makkai László történész rövid ideig szintén sárospataki diák volt és ott szerzett lelkészi képesítést.

Bár tanulmányom csak akadémiai tagokra terjed ki, legalább utalás-szerűen szólnom kell az 1952-ben bevezetett tudományos minősítési rendszerben „tudományok doktora” fokozatot szerzett azon pataki diákokról, akik a református kollégiumban, illetve a tanítóképzőben tanultak, hiszen a hazai tudomány történetében komoly értéket képviselnek. A tudomány doktorai (DSc; többségükben egyetemi professzorok): Béres Elek (1923–198?, mérnök), Csizmadia Ernőné Székely Magda (1927–1985, közgazdász), Csontos József (1889–1962, állatorvos), Csorba Sándor (1929–2008, orvos), Deme László (1921–2011, nyelvész), Derzsy Domokos (1914–1975, állatorvos), Karasszon Dénes (1925–2014, állatorvos), Katona Géza (sz. 1925, jogász), Koltay Ede (sz. 1930, fizikus), Korponay Béla (sz. 1928, nyelvész), Lőkös László (sz. 1929, agrártörténész), Péter Ferenc (1934, orvos), Rigó János (sz. 1928, orvos), Seres Imre (1928–1983, jogász), Simon Miklós (1916–2007, orvos), Szűcs Jenő (1928–1988, történész), Soós Gyula

(sz. 1930, matematikus), Svehla Gyula (sz. 1929, kémikus), Vitányi Iván (sz. 1925, szociológus), Zoványi Jenő (1865–1958, egyháztörténész). A teljesség igénye nélkül említék a DSc-nél alacsonyabb tudományos fokozatot elért egyetemi tanárokat is: Árvay Attila (1927–2008, orvos), Bencsik István (1910–1998, matematikus, fizikus), Erdős Jenő (1931–2004, matematikus), Juhász Pál (1916–1984, orvos), Karasszon Dezső (1924–2008, teológus), Komoróczy Géza (sz. 1937, nyelvész), Lenkeyné Semsey Klára (sz. 1930, teológus), Mészáros István (1929–2007, teológus), Péter Mózes (sz. 1936, orvos), Soós Pál (1928–2014, mérnök), Szendrey István (1928–1999, történész), Szuhay Miklós (sz. 1928, gazdaságtörténész). A tudományágak sokszínűsége a sárospataki minőségi alapképzést bizonyítja.

A pataki iskola tanárai az Akadémián kívül és belül

A továbbiakban megvizsgálom, hogy miként alakult az oktatás a 18. század második felétől a 20. század közepéig a Sárospataki Református Kollégiumban. Meggyőződésem, hogy sok tekintetben a kollégiumban folyó oktatás összetevőinek következménye volt, ha az MTA tagjai közé olykor viszonylag sok pataki diák bekerült, máskor pedig évtizedekig nem akadt eredményesen szereplő jelölt.

Az egyik ilyen fontos tényező a tanulólétszám. A pataki kollégium diáklétszáma a 18. század utolsó két évtizedében 1050 és 1250 között mozgott, a tehetségek kiválasztásának tehát volt kellő alapja. Ugyanakkor igen csekély mértékű volt a fluktuáció, márpedig az egy helyen töltött évek megkönnyítik a tananyag egységes követelmények szerinti elsajátítását. A 18. század vége a nagy reformok időszaka. A felvilágosodás eszméinek hatására megindult a német, majd a francia nyelv tanítása. 1793-ban jogtörténeti tanszék létesült, amely megvetette a jogakadémia alapját. Három évre rá Sárospatak elsőként vezette be a magyar tan nyelvű oktatást, az addigi latin nyelvű helyett. Ezzel egyidejűleg jelentős előrelépés történt a természettudományok terén is. Az iskola korábbi egyértelműen teológiai jellege határozott világi vonásokkal egészült ki. Gyarapodott a könyvtár, a 19. század első harmadában már több, mint 15000 kötetre rúgott. Folyamatosan nőtt a tanulólétszám, s az 1840-es évekre 1350-1400 fő között állapodott meg. Emelkedtek a tanári fizetések is, s ez jótékony hatással volt az oktatás szakmai színvonalának erősödésére. Mindezen reformlépések azt eredményezték, hogy a végzett diákok – akár teológusként, akár jogászként – kiváló általános műveltségi alapokkal, és magas fokú szakmai ismeretekkel rendelkeztek. A tanári kar elsőrangú volt. Tagjai túlnyomórészt az iskola korábbi növendékei, s mindegyikük széles műveltségű, külföldet járt, tapasztalt

előadó. Említsük meg a legnevesebbeket! A 18. század második felének meghatározó egyéniségei a Szathmári Paksi tanár-dinasztia tagjai, akik teológiát, filozófiát, természettudományokat tanítanak. Bányai István elsőként tanít irodalomtörténetet, Szombathy János pedig elsőrangú történész és a kollégiumi könyvtár szervezője. Szentgyörgyi István kivételesen nem járt külföldön, filozófiai felkészültsége mégis imponáló; Kazinczy őt tartotta legkiválóbb tanárának. Őri Fülep Gábor teológiai professzort a helytartótanács 1790-ben jelölte az akkor tervezett Akadémia tagjának. Barczafalvi Szabó Dávid Patakra történt visszakérülése előtt a *Magyar Hírmondó* szerkesztője, nyelvújító, vitakozó személyisége már a reformkor előszelét idézi. De a 19. század első felében sem rosszabb a kép. Rozgonyi József negyedszázadon át tanít filozófiát, 1790-ben őt is jelölik akadémikusnak. Vályi Nagy Ferenc két évtizeden át gimnáziumi, majd teológiai tanár, ő Homérosz első magyar fordítója. Sipos Pál európai híru matematikus, emellett polihisztor, a kollégium matematikai tantervének kidolgozója. Somossi János közel tíz évig tanít a gimnáziumban, majd 1818–55 között teológiai tanár, 1834-től akadémikusként. Nyiry István természettudós, a másik polihisztor, 1831-től akadémiai levelező, egy évre rá rendes tag; négy évtizedes tanári periódusa (1797–1838) a pataki iskola életében kulcsfontosságú. Zsarnay Lajos harminc éven át a gyakorlati teológia tanára (1831–60), levelező taggá 1858-ban választják. Gelei József tíz évig gimnáziumi tanár, Magda Pál szintén tíz éven át természetrajzot, gazdaságtant, németet tanít, Warga János öt évig köztanító. Ők hárman akadémiai levelező taggá választásukkor már nincsenek Patakon, de nyilván képviselnek valamit a pataki szellemből. Az aktív pataki akadémikusok, de a már eltávozottak kapcsolatai is élővé tették a 'Magyar Tudós Társaság' sárospataki jelenlétét, és elősegítették további jelentős tudományos teljesítmények kialakulását. Ezzel együtt erősödött a kollégium saját utánpótlás-nevelő szerepe is, hiszen a fentiek közül csak Magda Pál és Sipos Pál nem volt pataki diák.

A pataki kollégiumban folyó tanítás vizsgálatokor feltétlenül ki kell térnem a jogakadémiára, amelynek története két szakaszra bontható. Alapító professzora, Kövy Sándor, 1793-tól haláláig, 1829-ig állt a tanszék élén. Mint már utaltam rá, az akadémiai tagságot nem érhetette meg. Keze alól azonban később akadémikussá választott tanítványok sora került ki: Dósa Elek, Fáy András, Fogarasi János, Hazslinszky Frigyes Ákos, Jászay Pál, Petrovics Frigyes, Somossi János, Szemere Bertalan, Szemere Miklós, Teleki László, Tessedik Ferenc, Warga János, Zsarnay Lajos; nem beszélve a többiekéről, mint Bónis Sámuel, Kossuth Lajos, Madarász József, Madarász László, Vay Miklós, de Csokonai is

a professzor miatt jött ide tanulni. Kövyt halála után tanítványa, Gortvay János követte 1853-ig, amikor is az osztrák jog kötelező tanítása elleni tiltakozásul nem hirdetett meg előadásokat. 1851–53 között jogot tanított a később akadémikussá választott Kallós Lajos is.

Az 1849-et követő esztendőkből megszakadt a Sárospataki Református Kollégium szerves fejlődése, s ezzel az utánpótlás nevelése. Ez az időszak a protestáns iskolák számára önkormányzatuk felfüggesztését és császári ellenőrzését jelentette. A kollégium szabadságjogait csak 1860-ban kapta vissza. Az újjászervezésben két Sárospatakon élő MTA-tag fontos szerepet játszott. Hegedüs László a kollégium egyházi gondnoka volt, a teológiai professzor Zsarnay Lajost pedig 1860-ban tiszáninneri püspökké választották.

A Sárospatakon tanuló gimnazisták létszáma fokozatosan csökkent: 1861-ben 853-an, 1869-ben 729-en, 1874-ben már csak 492-en iratkoztak be. Számuk ezt követően, szinte az első világháborúig, a 470-es átlag körül mozgott. A csökkenés oka az ország tanügyi helyzetének átalakulásával magyarázható. A reáliskolák bevezetésével a kollégiumi nevelési forma (tehát a teljes oktatási vertikum egy helyen történő elvégzése) már nem volt olyan vonzó, mint korábban. A teológia és a jogakadémia hallgatólétszáma is jelentősen ingadozott: a lelkészi pályára készülőök száma 45-110, a jogászcéljelölteké 50-90 között. Annak tehát, hogy az 1849 után végzett diákok közül később viszonylag kevés számú akadémikust választottak meg, létszámbeli okai is voltak.

Az intézmény szervezetében két komoly, de sajnos nem tartós változás történt. Az első a tanítóképző 1857-ben történt létrehozása, amelyet azonban – az Eötvös-féle népiskolai törvényből fakadó magas követelmények miatt – az egyházkerület 1869-ben átadott az államnak. A másik a bölcsészeti akadémia felállítása 1863-ban, amely Erdélyi János nevéhez fűződik. Erdélyi akadémikusként tért vissza Sárospatakra, és bár lelkében soha nem tudott elszakadni Pesttől, élete végéig a kollégium professzora maradt; 1851-től a filozófiai, 1863-tól az irodalomtörténeti tanszéket vezette. Ez utóbbi katedrán Szinyei Gerzson követte, aki 1902-ben Horváth Cyrillnek adta át helyét. Horváth három év múlva visszatért a fővárosba (később, 1911-ben akadémikussá választották), s ezzel a bölcsészeti akadémia megszűnt. Két további kiváló tanára, a bölcsészettudományok területén rendkívüli felkészültséggel bíró Harsányi István és Rácz Lajos – az előbbi 25, az utóbbi 41 éven át tanított – a gimnáziumban is oktattak.

A gimnáziumban továbbra is a magas szakmai színvonal, de ezzel együtt változatlanúságot eredményező kitartás volt a jellemző. A tanárok többsége három, olykor négy évtizedig is a helyén maradt. A tantes-

tületben hozzávetőlegesen két nagy generáció különböztethető meg. Közülük az elsőhöz tartozók – elhalálkozásuk vagy nyugállományba vonulásuk miatt – a századforduló táján hagyták abba a tanítást. Legkiemelkedőbb képviselőik a természettani tankönyvíró Buza János és Zsindely István, a Sorbonne-on tanult Kérészy István, a klasszika-filológus Szinyei Endre és Zsoldos Benő voltak. (Szinyei a szintén gimnáziumi tanár Soltész Ferenc görög-magyar szótárát adta ki új kiadásban.) A századfordulón hivatalba lépettek legkiválóbbjai Csontos József történelem-, Ellend József fizika- és ifj. Mitrovics Gyula esztétikatanárok voltak. Mitrovicsot – mint említettük – 1935-ben, már debreceni egyetemi tanárként, akadémikussá választották. A teológiai akadémián is megtaláljuk a kor legkiválóbb tanáregyéniségeit. Hogy csak néhányukat említsük: id. Mitrovics Gyula a gyakorlati teológia, Radácsy György a bibliai tudományok, Zoványi Jenő az egyháztörténet professzora volt. Az 1985-ben levelező taggá választott Makkai László 1950/51-ben tanított egyháztörténetet Patakon.

A jogakadémia 1863-ban kezdte meg ismét működését. Az 1923-ban bekövetkezett megszüntetéséig terjedő 60 év során két legmeghatározóbb tanáregyénisége Emödy Dániel és Ballagi Géza voltak. Emödy 1863-tól 1891-ben bekövetkezett haláláig tanított, Ballagi pedig 1875–1902 között, 1888-tól akadémiai levelező tagként. Az öccsét, Ballagi Aladárt, aki néhány évig szintén Patakon oktatott, 1884-ben választották levelező taggá. Finkey Ferenc 1893–1912 között volt pataki jogászprofesszor, 1908-tól levelező tag. (Máig ő az utolsó olyan tudós, aki aktív sárospataki tanárként lett MTA-tag, hiszen Harsányi István 1928-as megválasztása, halála miatt, meghíúsult.) Ez évben tért vissza Patakra a harminc évvel később akadémikussá lett Buza László, és tanított 15 évig itt. A Ballagi–Finkey–Buza-vonal gyönyörű példája a magas szintű utánpótlás-nevelésnek. Sajnos a jogakadémia 1923-ban beszüntette tevékenységét, mert a trianoni béke következtében beállott gazdasági válsághelyzetben a kormányzat megvonta a jogtanárok kiegészítő államsegélyét. Bár az egyházkerület, sőt maga a város is vállalta volna a pluszterheket, a jogakadémia tanárihánnal küszködött, és – a magyarok területének elcsatolása miatt – jelentkezők sem voltak kellő számban; érvényesült a nagy egyetemek elszívó hatása.

A most már csak gimnáziumból és teológiából álló egykor nagy múltú iskola tanári kara elöregedett, és belefáradtak a világháborúba is. Az oktatás szakmai színvonala őrizte ugyan a korábbi értékeket, de a 20. század tudományos eredményei, az ezek elsajátításához szükséges nyugati nyelvek ismerete, és az új nevelési módszerek nem érvényesültek. Néhány tanár 1919-ben túlzottan exponálta magát, elbocsátá-

suk zavart okozott. A trianoni béke kibillentette Sárospatakat a régióban betöltött kulturális vezető szerepéből, a város határszéli településsé vált. A jogakadémia bezárása tovább fokozta az iskola válságát. Ebben a helyzetben kereste és találta meg a Tiszáninenni Református Egyházkerület és a kollégium vezetősége az egyetlen lehetséges kiutat: reformokkal fellendíteni a haladó iskolát. Partnerre találtak gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszterben, akinek segítségével a harmincas évektől ismét magas színvonalú oktatás folyhatott. Ennek legfontosabb elemei az alábbiak voltak:

- A gimnáziumban korszerű, bentlakáson alapuló oktatási modellt vezettek be. Ezt elsősorban az 1931-ben megnyílt Angol Internátus biztosította, amely nem egyszerűen nyelvtanítási forma volt, hanem az angolszász nevelési modell, a 'college' adaptációja. A diákok saját újságot szerkesztettek, virágzott az egyesületi, önképzőköri élet, igen magas szintet ért el a sportkultúra. Az 1938-ban megnyílt Humán, az 1942-ben átadott ONCSA, valamint más, kisebb internátusok tovább bővítették a lehetőségeket.
- 1929-ben megtörtént a hatvan évvel azelőtt állami kezelésbe vett tanítóképző visszavétele. A döntést a kormányzat a jogakadémia elvesztése miatt részben kárpótlásnak szánta. A tanítóképző intézeti ág visszatérésének a kollégium megújulásra törekvő szellemisége szempontjából nagy jelentősége volt.
- A húszas évek végétől a negyvenes évek elejéig olyan fiatal tanárok kaptak katedrát, akik a hagyományok mellett a század új értékeit is képviselték. Tipikusnak tekinthető közös vonásaik voltak, hogy többségükben pataki diákmúltsal rendelkeztek; tanulmányaikat legtöbbször Eötvös-kollégistaként, és/vagy külföldön, nem egy esetben a pataki kollégium ösztöndíjával végezték, emellett sokan a teológiát is abszolválták; és Patakra visszatérve ambíciókkal telve, szinte huszonévesen kezdték meg tanári pályájukat. Az új generáció által képviselt szellemiség hamarosan meghódította a kollégiumot. Fő képviselőik a gimnáziumban Bertha Zoltán, ifj. Harsányi István, Hegyi József, Képes Géza, Maller Sándor, Orbán István, Palumbo Gyula, Szabó Gyula, Szabó Károly, Urbán Barna voltak, de a tanítóképzőben is több fiatal tanárt találunk: Bolvári Zoltán, Egey Antal, Ködöböcz József, Tóth Károly és mások.
- A gimnáziumban a harmincas években tehetségkutató mozgalom indult, tehetségvizsgás falusi gyerekek tucatjai nyertek felvételt. Mindez jelentősen kiszélesítette a kollégium szellemi vonzásterületét, és később első generációs értelmiségi korosztályok kibocsátását eredményezte.

- Nem maradt el a haladó szellemű kísérletekkel a teológiai akadémia sem, amely a kor nemzeti-társadalmi kérdéseire próbált új módszerekkel választ találni. Ilyen volt a faluszeminárium, amelynek keretében a hallgatók szociológiai szempontok szerint tanulmányozták a falvak életét. 1936-ban két fiatal professzor, Szabó Zoltán és Újszászy Kálmán kezdeményezésére megalakult a népfőiskola, s ezzel egy máig virágzó közművelődési-nevelési mozgalom bontott szárnyat.

Mindezek alapján aligha meglepő, hogy az 1930-as és 1940-es évek pataki gimnazistái és tanítóképzősei a kor színvonalán álló oktatásban részesülhettek. Az itt töltött évek valamennyiüknek életre szóló élményt jelentettek. Visszaemlékezéseikben megemlíti a diákönkormányzat és az önnevelés magas fokát (Csizmadia Ernő), az erkölcsi tartást (Deme László), az egészséges puritanizmust, a szabadságharcos hagyományt és a jórészt demokratikus tanár-diák viszonyt (Király István), a társadalom minden rétegét befogadó, sokszínű szellemi életet (Vitányi Iván). A harmincas évek reformjai után a képzés ismét elsőrangúvá vált, és ennek markáns eredményei lettek a patakiak által az 1960–70–80-as években elnyert tudományos fokozatok és akadémiai levelező tagsságok.

A kollégium nagy reményekre jogosító fejlődését derékba törte a második világháború, majd a negyvenes évek végétől eluralkodó politikai légkör követelt áldozatokat a kultúrától. 1949-ben megszűnt a népfőiskola, 1950-ben államosították a tanítóképzőt. A hatalomnak behódolt Református Egyetemes Konvent Elnöksége 1951-ben elrendelte a teológiai akadémia bezárását, majd 1952-ben felajánlotta a gimnáziumot az államnak: a tantestület és a diákok az állami Rákóczi Gimnáziumban tanítottak, illetve tanultak tovább. A döntések ellen tiltakozó Tiszáninenni Református Egyházkerületet egyszerűen beolvasztották a Tiszántúli Egyházkerületbe, és csak 1957-ben állították vissza. A Sárospataki Református Kollégium jogutódaként csak a Nagykönyvtár maradt meg, amely Református Tudományos Gyűjteményekké fejlődve képviselte a jogfolytonosságot. A Sárospataki Református Kollégium – a gimnázium egyházi kezelésbe vételével – 1990-ben nyílt meg újra. A teológia 1991-ben indított ismét első évfolyamot.

Az állami oktatás eredményei a 20. század második felében

Mint említettem, az állami (ténylegesen tanácsai kezelésű) pataki gimnázium 1952–1990 között sok tekintetben (tanárok, módszerek, hagyományok, szellemiség) a kollégium szellemi jogutódjaként működött. A tanári karból az államosítás miatt alig távoztak, a többiek folytatták a

munkát. Az 1947-től igazgató Szabó Gyula vállalta és 1966-ig betöltötte az igazgatóhelyettesi posztot. Az új fenntartót nyilván az az elgondolás vezette, hogy a gimnáziumnak szüksége van tapasztalt, a követelményeket minden vonatkozásban jól ismerő szakemberekre. Mindehhez persze azt is hozzá kell tenni, hogy a kisvárosban más lehetőség nemigen adódott az itt már egzisztenciát teremtett pedagógusoknak, ám higgyük el, hogy itt elsősorban a kollégium iránt érzett szeretetük és ragaszkodásuk érvényesült, hiszen az intézmény mégis csak a „pataki iskola” maradt. Ilyen körülmények között különösen pikáns helyzetet eredményezett az iskola alapításának 425. évfordulója. A történelmi múlt és a jelenkor összhangját a kormányzat azzal teremtette meg, hogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa május 18-án „érdemes és eredményes munkássága elismeréséül” *A Munka Vörös Zászló Érdemrendje* kitüntetés adományozta a sárospataki Rákóczi Gimnáziumnak. A döntés nyilvánvalóan nem az államosítás óta eltelt négy év munkáját honorálta, hanem – a korszak kitüntetési politikájának jellegzetes logikájával – úgy legitímálta az állami iskolát, hogy egyben felvállalta az egyházi múltat. Az új követelmények alapján – de a megörökölt „rejtett tanterv” keretei között – folyó oktatás magas színvonalát és eredményeit jól jellemzik a végzett diákok tudományos életben elért sikerei, hiszen számos olyan kutatót találunk, akik Sárospatakon 1952 után érettségiztek, és később MTA-tagságot, a tudomány (MTA) doktora (DSc), a tudomány kandidátusa (CSc) vagy PhD fokozatot szereztek. A Rákóczi Gimnázium egykori diákjai közül eddig egyetlen – illetve majdnem kettő – akadémikus került ki. Az 1947-ben született Fésüs László orvost, biológust 1998-ban választották levelező, 2004-ben rendes taggá. Tuba Zoltán botanikus levelező tagságát 2007-ben az akadémiai osztályülés megszavazta, de az elnökség – létszámkorlát miatt – a jelölést nem terjesztette a közgyűlés elé. A következő tagválasztást a professzor sajnos már nem érte meg, 2009-ben, élete derekán elhunyt.

A tudomány doktorai örömdetesesen többen vannak, és – tegyük hozzá – a lista minden biztonnal nem teljes. Pataki diákként szereztek DSc fokozatot: Baranyai András (sz. 1959, kémikus), Borsi-Kálmán Béla (sz. 1948, történész), Csuhaj-Varjú Erzsébet (sz. 1954, matematikus), D. Molnár István (sz. 1941, irodalomtörténész), Hajdú Zoltán (sz. 1952, geográfus), Héthy Lajos (sz. 1943, szociológus), Hoppál Mihály (sz. 1942, etnográfus), Sáy Péter (sz. 1942, orvos), Szepesi Gábor (sz. 1939, kémikus), Tuba Zoltán (1951–2009, botanikus), Varga Vince (sz. 1946, orvos). Említék néhány CSc, illetve PhD fokozattal rendelkező egyetemi tanárt is: Bolvári-Takács Gábor (sz. 1967, történész), Hörcsik

Richárd (sz. 1955, egyháztörténész), Stumpf István (sz. 1957, jogász), Szathmáry Béla (sz. 1957, jogász), Újszászy László (1943–2014, orvos).

A fentiekben remélhetőleg sikerült bizonyítanom, hogy a Sárospataki Református Kollégium – diákjai és tanárai által – a magyar tudomány fejlődésében jelentős szerepet játszott. A Magyar Tudományos Akadémia és Sárospatak szellemi kölcsönhatásának eredményei az egész nemzeti kultúra javát szolgálták.²

A tanulmányban szereplő akadémikusok

Almási Balogh Pál (1794–1867, l.t. 1831, r.t. 1835)

Almási Balogh Sámuel (1795–1867, l.t. 1858)

Balásházy János (1797–1857, r.t. 1830)

Ballagi Aladár (1853–1928, l.t. 1884, r.t. 1904)

Ballagi Géza (1851–1907, l.t. 1888, r.t. 1907)

Bartók György (1882–1970, l.t. 1927, r.t. 1945, tan. t. 1949, r. tagsága visszaállítva: 1989)

Buza László (1885–1969, l.t. 1938, r.t. 1946)

Csizmadia Ernő (1924–1984, l.t. 1973, r.t. 1979)

² Felhasznált irodalom: Barcza József (szerk.): A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára, Budapest, 1981; Benke György – Pólos László – Szabó Csaba (szerk.): Pataki tanáraink (1931–1952), Sárospatak, 2005; Berecz Lilla: Interjú dr. Király István akadémikussal. In: Dobay Béla (szerk.): A sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve, Sárospatak, 1981; Cseke Hajnalka: Határhelyzetek. Interjú Vitányi Ivánnal, Budapest, 1996; Csizmadia Ernő: Pataki diákéveimre emlékezve = Borsodi Művelődés, VI. évf. 3. szám, 1981; Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története, Sárospatak, 2013; Dobrossy István (szerk.): Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia megalapításáról, Miskolc, 1997; Glatz Ferenc (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002. I–III. kötet. Budapest, 2003; Kenyeres Ágnes (főszerk.): Magyar életrajzi lexikon, 1–4. kötet, Budapest, 1967–1994; Kódöböcz József: Sárospatak a magyar művelődés történetében, Sárospatak, 1991; Kódöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada, Budapest, 1986; Maller Sándor: Gróf Klebelsberg Kunó és a Sárospataki Református Főiskola. Az angol nyelv tanításának kezdetei Patakon, Sárospatak, 1998; Mezei Erzsébet – Séra Katalin: Beszélgetés dr. Deme László nyelvészprofesszorral. In: Dobay Béla (szerk.): i. m.; Pach Zsigmond Pál (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975, Budapest, 1975; Sötér István: A sas és a serleg. Akadémiai arcképek, Budapest, 1975; Szalai Sándor – Szántó Lajos (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia 150 éve adatokban, Budapest, 1975; Szathmáry Béla: Kövy Sándor emlékezete = Zempléni Múzsza, XIII. évf. 2. szám, 2013. nyár; Szentimrei Mihály: A Sárospataki Református Kollégium 20. századi virágzása, felszámolása és újraindulása. In: Kováts Dániel (szerk.): Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, Sátoraljaújhely, 1995; Szinyei József: Magyar írók élete és munkái, I–XIV. kötet, Budapest, 1891–1914. (reprint: 1980–1981.); Ugrai János: Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830. Budapest, 2007; Ugrai János: Professzorok a „pataki reformkorban”. A sárospataki kollégium és négy tanára a XIX. század első harmadában, Budapest, 2007; Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon, Budapest, 1977.

Csoma József (1848–1917, l.t. 1900)
 Csorba József (1789–1858, l.t. 1832)
 Dósa Elek (1803–1867, l.t. 1861, t.t. 1865)
 Duka Tivadar (1825–1908, l.t. 1863, t.t. 1900)
 Erdélyi János (1814–1868, l.t. 1839, r.t. 1858)
 Fáy András (1786–1864, t.t. 1831, ig.t. 1845)
 Fésüs László (sz. 1947, l.t. 1998, r.t. 2004)
 Finkey Ferenc (1870–1949, l.t. 1908, r.t. 1929, t.t. 1938)
 Finkey József (1889–1941, l.t. 1934, r.t. 1940)
 Fogarasi János (1801–1878, l.t. 1838, r.t. 1841)
 Gárdonyi Géza (1863–1922, l.t. 1910, t.t. 1920)
 Gelei József (1754–1838, l.t. 1832)
 Hazslinszky Frigyes Ákos (1818–1896, l.t. 1863, r.t. 1872)
 Hegedüs László (1814–1884, l.t. 1860)
 Horváth Cyrill (1856–1941, l.t. 1912, r.t. 1925)
 Jászay Pál (1809–1852, l.t. 1836, r.t. 1841)
 Kallós Lajos (1819–1882, l.t. 1863)
 Kazinczy Ferenc (1759–1831, r.t. 1830)
 Kazinczy Gábor (1818–1864, l.t. 1858)
 Király István (1921–1989, l.t. 1970, r.t. 1979)
 Kiss Árpád (1889–1968, l.t. 1954)
 Kováts Mihály (1762–1851, l.t. 1832)
 Kőrös Endre (1927–2002, l.t. 1990, r.t. 1993)
 Magda Pál (1770–1841, l.t. 1834)
 Makkai László (1914–1989, l.t. 1985, r.t. 1987)
 Mitrovics Gyula (1871–1965, l.t. 1935–1947, lemondott)
 Nagy Gyula (1849–1924, l.t. 1892)
 Nyiry István (1776–1838, l.t. 1831, r.t. 1832)
 Petrovics Frigyes (1799–1836, r.t. 1830)
 Ravasz László (1882–1975, t.t. 1925, másodelnök 1937–40, ig.t. 1940–45, t. tagsága megszűnt: 1949, tagsága visszaállítva: 1989)
 Révész Imre (1889–1967, l.t. 1935, r.t. 1946)
 Somossi János (1783–1855, l.t. 1834)
 Stein Lajos (Ludwig Stein, 1859–1930, t.t. 1899)
 Szabó Gábor (1927–1996, l.t. 1973, r.t. 1982)
 Szádeczky-Kardoss Lajos (1859–1935, l.t. 1888, r.t. 1909)
 Szemere Bertalan (1812–1869, l.t. 1840)
 Szemere Miklós (1802–1881, l.t. 1863)
 Szemere Pál (1785–1861, r.t. 1831)
 Teleki József, gróf (1790–1855, ig.t. 1830, elnök 1830–55, t.t. 1838)
 Teleki László, gróf (1811–1861, l.t. 1836, r.t. 1838, t.t. 1844)
 Tessedik Ferenc (1800–1844, l.t. 1832)
 Tompa Mihály (1817–1868, l.t. 1858)
 Vay Ábrahám, gróf (1789–1855, alapító, ig.t. 1830)
 Vay Miklós, báró (1802–1894, ig.t. 1841–55, 1860)
 Warga János (1804–1875, l.t. 1835)
 Zsarnay Lajos (1802–1866, l.t. 1858)

A Vay-család a társadalmi, politikai közéletben³

Aligha vitatható, hogy a Vay-család tagjai a 18–19. századi Magyarországon egyházi, társadalmi, politikai közéletének legkiemelkedőbb befolyású és hatású szereplői közé tartoztak. A magyar kultúra fejlesztése, a református egyház közéleti szerepvállalásának növelése, a nemzeti függetlenségi törekvések elősegítése egyaránt megtalálható a jeles hazafiak ismertetőjegyei között. Az alábbiakban, négy generáción átívelve, a család legismertebb tagjainak bemutatásával kívánunk tisztelegni emlékükhöz.

A kiindulópontunk *Vay Ábrahám* (1697–1762), aki 1735-től a Tiszáninneni Református Egyházkerület első főgondnoka volt. Közéleti szerepvállalási hajlandóságát és alkalmasságát négy fia örökölte, s főleg a két fiatalabbik ért el utóbb komoly szakmai és politikai sikereket. Születési sorrendben az első fiú, *Vay István* (1734–1800) az apja által betöltött főgondnoki tisztséget 1776–1788 között viselte, majd követ volt az 1790–91-es országgyűlésen. Öccse, *Vay Dániel* (1749–1798) a főrendiház tagjaként szintén részt vett az 1790–91, 1794. és 1796. évi diétákon.

A harmadik fiú *Vay József* (1750–1821), aki tanulmányait Sárospatakon végezte, később a Habsburg-ellenes köznemesi mozgalom mérvadó alakjává vált. 1786-tól 1789-ig Szabolcs vármegye alispánja, 1796-tól haláláig a Tiszáninneni Református Egyházkerület főgondnoka. Részt vett az 1790–91-es, majd az 1802, 1805, 1807. és 1811. évi országgyűléseken. 1789–96 között helytartótanácsos. A pataki kollégium érdekében végzett, korszakos jelentőségű, negyedszázados tevékenységét külön méltatnunk kell. Vay József 1801-ben kezdeményezte a kollégium új épülete anyagi alapjainak megteremtését, majd főgondnokként 1806-tól haláláig irányította az építési munkálatokat. A kollégium fejlesztésére 1809-ben feleségével együtt ötezer váltóforint alaptőkével létrehozta a Vay–Mocsáry Alapítványt.

A negyedik fiú, *Vay Miklós* (1756–1824) szintén Sárospatakon tanult. Hadmérnökként diplomázott, majd II. József nyugat-európai tanulmányútra küldte. Ennek keretében bejárta Angliát és Franciaországot, 1785–88 közötti útjáról félezer oldalas útinaplót hagyott hátra. Optikai műszerészként olyan kiváló eredményeket ért el, hogy 1787-ben a brit

³ Megjelent: Bolvári-Takács Gábor: A Vay-család a társadalmi, politikai közéletben = Zempléni Múzsza, VIII. évf. 1. szám, 2008. tavasz, 89–91. o.; a végén a következő megjegyzéssel: „A Vay-család néhány jelentősebb tagjának munkásságára Szakály Orsolya: Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824) [ELTE Eötvös Kiadó, 2003] című könyve irányította rá a figyelmünket. A levéltári forrásokon alapuló, adatgazdag és olvasmányos kötetet jó szívvel ajánljuk olvasóinknak!”

Royal Society tagjává választották. Számos technikai (textilipari) és mezőgazdasági újítást honosított meg Magyarországon, például neki köszönhető Szabolcsban a burgonyatermesztés megindítása, de volt salétromvállalkozása is. 1790-től haláláig követ volt az országgyűléseken, egyébként alsózsolcai birtokán gazdálkodott. 1802-től királyi biztosi megbízást kapott a Tisza- és a Körös-vidék szabályozására, e munkakörében felügyelte a mérnökök tevékenységét.

A következő generáció legjelesebb tagjai Vay Ábrahám, valamint az ifjabbik Vay Miklós és Vay Lajos voltak. *Vay Ábrahám* (1789–1855) – Vay József fia – szintén a pataki kollégium neveltje. 1825-től Borsod vármegye alispánja, az 1825–27. évi országgyűlés követe. 1830-tól Bereg vármegye főispáni helytartója. 1832-től Máramaros vármegye élén állt 1845-ig, majd 1848-ban újra e megye főispánja volt. A szabadságharc után visszavonult a politikától. Vay Ábrahám neve, első sorban mint a Magyar Tudós Társaság (később: MTA) egyik alapítója maradt fenn. Bár az Akadémia alapításának kezdeményezése és az ezt alátámasztó felajánlás (egyévi jövedelem kamatai) Széchenyi István nevéhez fűződik, 1825. november 3-án az országgyűlés kerületi ülésén Széchenyihez további három követ csatlakozott: Károlyi György 40 ezer, Andrassy György 10 ezer, Vay Ábrahám pedig 8 ezer forinttal járult hozzá az elképzelés megvalósításához. 1830-ban mindhármukat az MTA igazgató tagjává választották.

Vay Miklós fia, ifjabb *Vay Miklós* (1802–1894) már a 19. század vezető politikusa. Iskoláit ugyancsak Patakon végezte, jogi tanulmányokat folytatott, majd 1825-től Zemplén vármegye aljegyzője, utóbb alispánja. 1830-ban országgyűlési követ. Az 1831-es kolerajárvány idején kormánybiztosi megbízást kapott, majd Borsod megyei főispáni helytartó. 1840-től a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka. 1841-ben az MTA igazgató tagjává választották, e tiszteről 1845-ben lemondott, de 1860-tól haláláig ismét igazgatói tag volt. 1845-től helytartótanácsos. A forradalom és szabadságharc idején politikai pályája egyik csúcspontjára emelkedik: 1848 nyarán Erdélyben főkormánybiztos, szeptemberben – Battyhány lemondása után – kijelölt miniszterelnök, de a felkínált lehetőséget elutasította. Bár visszavonult a közélettől, 1852-ben halálra, majd kegyelemből négyévi fogságra ítélték; ebből nyolc hónapot töltött le. Egyik vezéralakja volt az 1859-es protestáns pápens visszavonására irányuló küzdelmeknek. Egyházi közéleti tevékenysége ismét megélénkült: bár 1849-ben lemondott a Tiszántúli Egyházkerület főgondnoki tiszteréről. 1860-ban vállalta ugyanezt a tisztséget immár a Tiszáninneni kerületben, s ezt a haláláig be is töltötte. 1860-ban udvari kancellárrá nevezték ki, de

a kiegyezés meghiúsulása miatt lemondott. 1865-től két évig Borsod megye főispánja. Az 1867-es kiegyezés után mint a közélet egyik meghatározó egyénisége koronaőr, 1884-től alelnöke, 1888-tól elnöke a főrendiháznak. E tiszteit haláláig ellátta. (Csupán érdekességként említjük meg, hogy 1880–92 között a képviselőház élén is volt pataki diák állt: Péchy Tamás.)

Idősebb Vay Miklós másik fia, *Vay Lajos* (1803–1888) szintén politikai pályára állt. Borsod megye követe, majd 1848-ban főispánja lett, és e tisztséget ismét betöltötte 1860-tól 1872-ig.

A negyedik generáció tagjai közül szintén három jeles személyre emlékezünk. Sárospatakon tanult Vay Ábrahám fia, *Vay Dániel* (1820–1893), aki 1843-tól országgyűlési követ, majd 1864-től 1867-ig Szabolcs vármegye főispáni helytartója volt. A nevével történetíróként is találkozunk. Vay Lajos fia, *Vay Béla* (1829–1910) jogi tanulmányait magánúton végezte, majd 1850–52 között a Berliini Egyetemen tanult. 1852–54 között európai körutazáson járt. Hazatérése után bekapcsolódott a politikába, 1861-től 1872-ig országgyűlési képviselő, 1872–94 között Borsod vármegye főispánja. (E poszton apját váltotta.) 1894-ben – elhunyt nagybátyja, Vay Miklós helyére lépve – a Tiszáninneni Református Egyházkerület főgondnokává választották, amely tisztségét haláláig viselte. 1886-tól 1900-ig a főrendiház alelnökeként is dolgozott, részben párhuzamosan a szintén alelnöki, majd elnöki posztot betöltő nagybátyjával. A család többi tagjától eltérő pályát választott *Vay Miklós* (1828–1886) szobrászművész, a politikus Vay Miklós fia. Ő Bécsben tanult. Akadémikus stílusú alkotásai több hazai közterületen (Kazinczy Ferenc szobra a Magyar Nemzeti Múzeum kertjében, Vörösmarty Mihály szobra Székesfehérváron, Deák Ferenc szobra Zalaegerszegen), illetve a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében található. Bár diákélmények nem kötötték Sárospatakhoz, gondnoki tisztséget vállalt a református kollégiumban.

Csupán négy generáció 18–19. századi működését kívántuk vázlatosan áttekinteni, de meg kell említenünk, hogy a Vay-család református egyházi befolyása egészen a 20. század közepéig érvényesült. 1933–46 között például a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoki tiszteit *Vay László* (1890–1966) töltötte be.

A Vay-család tagjai meghatározó befolyást gyakoroltak a reformkori, majd kiegyezés kori magyar közélet, főleg a felső-magyarországi vármegyék politikai befolyásának alakulására. A gyakran több évtizeden át betöltött, olykor családon belül öröklődő hivatalok és választott tisztségek biztosították a protestáns nemzeti öntudat továbbélését, és segítették az országot a nehéz történelmi periódusokon. A Vay-család

különösen sok szállal kötődött Zemplénhez és Sárospatakhoz, tevékenységük a polgári átalakulást, az életszínvonal fejlesztését és a nemzeti kultúra ügyét egyaránt szolgálta. Példaértékű teljesítményük előtt az utókor hálás szívvel hajt fejet.

Közéleti személyiségek pataki diákemlékei az 1920–40-es évekről⁴

A Magyar Comenius Társaság 2008. évi felolvasó ülésén a „sárospataki iskola” történeti kutatásának új dimenzióiról tartottam előadást, amelyben egyebek mellett kifejtettem, hogy a „pataki szellem” ideológiai és szociológiai összetevőiről leginkább az egykori sárospataki diákok visszaemlékezéseiből nyerhetünk releváns képet.⁵ E közleményben néhány olyan közéleti személyiség memoárját, illetve egyéb írását idézem fel, akik az 1920-as, '30-as és '40-es évekbeli pataki diákemlékeiket – személyes fejlődésük, életpályájuk alakulása szempontjából – utóbb fontosnak tartották rögzíteni. Írásom remélhetőleg újabb adalékokkal szolgál a „sárospataki iskola” történetének kutatásához.⁶

Pataki diákok mindig betöltöttek közéleti funkciókat. A református egyházban természetesen, de állami tisztségekben is jelentős számban helyezkedtek el. Csak a példa kedvéért említem meg az elmúlt másfél évszázad két végpontjáról az első felelős magyar kormányban szerepet vállaló Kossuth Lajost és Szemere Bertalant, illetve a 2009-ben miniszteri tárcát vezető Ficsor Ádámot. A pataki egyházi képzés sajátossága, hogy az 1948–89 között regnáló Magyar Dolgozók Pártja (MDP), illetve Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezetői között is több olyan pataki diákot találunk, akiket iskolájuk eredetileg református szellemiségben nevelt.⁷

A jelen közleményhez kiválogatott emlékezők négy csoportra oszthatók. Az 1920-as években diákoskodó személyek közül *Rácz Istvánt* és *Szabó Lajost* választottam ki. Ezekben az évtizedekben a már csak

⁴ Elhangzott 2009. október 28-án, Sárospatakon, a Magyar Comenius Társaság felolvasó ülésén. Megjelent: Bolvári-Takács Gábor: Közéleti személyiségek pataki diákemlékei az 1920–40-es évekről = Sárospataki Füzetek, 14. évf. 2010. 1. szám, 121–128. o.; illetve in: Kováts Dániel (szerk.): Comenius és a múzsák. Bibliotheca Comeniana XV. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 2011. 127–136. o.

⁵ Bolvári-Takács Gábor: A „sárospataki iskola” történeti kutatásának új dimenziói = Sárospataki Füzetek, 2009. 2. szám, 83–90. o.; illetve: Szempontok a Sárospataki Iskola történetének kutatásához. In: Földy Ferenc, Kiss Ferenc, Kováts Dániel (szerk.): Comenius és Kazinczy szellemében. Bibliotheca Comeniana XIV. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 2009. 191–198. o.

⁶ A szóban forgó periódus pataki iskolatörténetéről részletesen lásd: Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története, Sárospatak, 2013. 157–190. o.; Barcza József: A Kollégium története 1919 után. In: Barcza József (szerk.): A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981. 245–261. o.; Kődöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. 210–286. o.

⁷ Vö.: Kődöböcz József: Sárospatak a magyar művelődés történetében. Sárospatak, 1991. 75–96. o.

gimnáziumból és teológiából álló, egykor nagy múltú iskola tanári kara elöregedett, és belefáradtak a világháborúba is. Az oktatás szakmai színvonala őrizte ugyan a korábbi értékeket, de a 20. század tudományos eredményei, az ezek elsajátításához szükséges nyugati nyelvek ismerete, és az új nevelési módszerek nem érvényesültek. Néhány tanár 1919-ben túlzottan exponálta magát, elbocsátásuk zavart okozott. A trianoni béke kibillentette Sárospatakat a régióban betöltött kulturális vezető szerepéből, a város határszéli településsé vált. A jogakadémia bezárása tovább fokozta az iskola válságát. Mindez nyilván hatott az itt tanulók Sárospatak-képére is.

Második egységként az 1930-as évek diákjait vettem szemügyre, akik 1931 után kerültek az iskolapadba. Az emlékezők: *Fekete Gyula, Király István, Vitányi Iván*. A 20-as évek végére a Tiszáninenni Református Egyházkerület és a kollégium vezetői megtalálták a lehetséges kiutat: reformokkal fellendíteni a halódó iskolát. Partnerre találtak ehhez gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszterben, akinek segítségével ismét magas színvonalú oktatás folyhatott. Ebben szerepet játszott az 1931-ben megnyílt Angol Internátus, az angolszász nevelési modell, a 'college' adaptációja. A diákok saját újságot szerkesztettek, virágzott az egyesületi, önképzőkori élet, magas szintet ért el a sportkultúra. Később további internátusok nyíltak. A húszas évek végétől a negyvenes évek elejéig olyan fiatal tanárok kaptak katedrát, akik a hagyományok mellett a század új értékeit is képviselték.

Ezután az 1940-es években Patakra járt diákokat vettem szemügyre: *Berecz János, Nagy János, Kőrösi József*. Erre az időszakra esik az ún. tehetségvizsgások jelentős száma. A gimnáziumban a harmincas években tehetséggutató mozgalom indult, amelynek révén tehetséges falusi gyerekek tucatjai nyertek felvételt. Mindez jelentősen kiszélesítette a kollégium szellemi vonzásterületét.

Végül, de nem utolsó sorban az 1929-től újra egyházi kezelésben működő tanítóképző egykori növendékeiből válogattam: *Csizmadia Ernő, Dobos László, Huszár István*. A hatvan évvel azelőtt állami kezelésbe adott tanítóképző visszavételéről szóló döntést a kormányzat, a jogakadémia elvesztése miatt, részben kárpótlásnak szánta. A tanítóképző intézeti ág visszatérésének a kollégium megújulásra törekvő szellemisége szempontjából nagy jelentősége volt, hiszen az új tudományos és módszertani elveket itt is több fiatal tanár képviselte.

Az 1920-as évek diákjai

*Rácz István*⁸ 1921–26 között járt a Kollégiumba. Erre vonatkozó emlékeit önéletírásában összegezte.⁹ Az iskola egészéről alkotott jellemzésének lényege, hogy bár voltak kitűnő tanárok, az országban sok más iskolában lehetett volna ugyanolyan vagy jobb tanári kart találni. „*Patak hatásának titkát másban vélem: az egész intézmény múltjában, szervezetében, társadalmi helyzetében s a környezetében.*”¹⁰ – írta. Emlékei szerint Sárospatak szegény község volt, de a diákokból élt. A diákszallások sivarak, egészségtelenek, ugyanakkor fontos közösségépítő és önállóságra nevelő hatással bírtak. Rácz István a pataki múlt és hagyomány jelentőségét csak később értette meg, mert kisdíakként a história romantikus, szentimentális hígításban hatott rá. Az iskola mégis nagyhatalomnak számított, regionális gazdasági szerepe, könyvtára stb. révén, s az irodalmi élet, az önképzőkör sokak számára utat jelentett a pesti Eötvös Kollégium felé.

*Szabó Lajos*¹¹ a gimnáziumot és a teológiát egyaránt Patakon végezte, 1918–30 között. A tizenkét esztendőről szűkszavú, lényegre törő emlékeket vetett papírra. Ami a tanári kart illeti, a gimnáziumban a tanárok többsége „jó átlagember”, akiket kálvinista puritán szigorúság jellemez. Oktatásuk során mégis „lényegét adtak”, és ez pozitív eredmény, mert az élet komoly dolog, tehát arra komolyan kell készülni. A tantestületben egyetlen antiszemita volt: Deák Geyza. Szabó Lajos védelmébe vette az 1919-es politikai szerepvállalásuk miatt elcsapott Karádi Györgyöt, Rohoska Józsefet és Elekes Józsefet.¹² A teológia oktatóiról sokkal rosszabb a véleménye, bár idősebb diákként nyilván az elvárásai is megváltoztak. Szerinte Marton János előadásmódja szétfolyó, Rácz Lajos száraz, s ő „nagy szűrő”, akin, ha túljutnak, meg is maradnak a teológusok. Harsányi István kedves, de engedékeny, Mátyás Ernő

⁸ Rácz István (1908–1998) tanár, műfordító, fotóművész, művészettörténész. 1931–32-ben gimnáziumi tanár Budapesten. 1932–38-ban Csehszlovákiában, 1938–43-ban Finnországban újságíró. 1943–45-ben a budapesti Turul Könyvkiadó munkatársa, 1945–48-ban a Sárospataki Népfőiskola tanára, 1946–49-ben a Sárospataki Szabaddmvelődési Akadémia, 1949–50-ben Sárospataki Művészotthon igazgatója. 1950–54-ben általános iskolai tanár, 1954–56-ban a Kiadói Főigazgatóság referense. 1956-tól ismét Finnországban él, publikál, fordít.

⁹ Rácz István: A Semmi partján. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. 48–84. o.

¹⁰ Uo. 48. o.

¹¹ Szabó Lajos (1908–1996) református lelkész, egyháztörténész, néprajzkutató. 1930-tól lelkész, 1945–85-ben taktaszadai lelképásztor. 1949–51-ben és 1991–95-ben a Sárospataki Református Teológiai Akadémia egyháztörténet tanára.

¹² Erről bővebben lásd: A Tanácsköztársaság és a pataki Kollégium. Buza László emlékei 1919-ről (közéteszi: Bolvári-Takács Gábor) = Zempléni Múzsza, V. évf. 3. szám, 2005. ősz, 79–84. o. (lásd a jelen kötetben is); Barcza József: Rohoska József progresszív nézetei 1918–1919-ben = Sárospataki Füzetek, 5. évf. 2001. 1. szám, 31–41. o.

dünyögő, pedagógiai érzéke csekély, a jogász Trócsányi József habitusa pedig az egyházi oktatástól távol álló. Egyedül Vasady Bélát említi jó tanáráként.¹³

Az 1930-as évek diákjai

A pataki Kollégium életéről szinte szociográfiai hitelességgel számolnak be a szépirodalmi feldolgozások. A legismertebbek ezek közül kétségkívül Komáromi János,¹⁴ Fekete Gyula¹⁵ és Tóth-Máthé Miklós¹⁶ diákregegyei. *Fekete Gyula*¹⁷ munkásságát azonban most nem ebben az összefüggésben vizsgáltam. Más műveiben is gyakran és több szempontból írt pataki emlékeiről, hiszen diákként nyolc évet töltött a gimnáziumban, 1942-ben érettségizett. Ami a pataki iskola értékelését illeti, úgy vélte, a Bodrogszparti Athén „a legeszményibb iskolaváros”, amely „laza, de fegyelműző közösség”, hiszen „sűrítetten jelen van itt a történelemből is minden, ami az eszmélő ember pályáivének alakulását élethossziglan befolyásolja, nagyobb távlatok felé fordítja. És a természetből is jelen van mindaz, ami szemnek, tudóknak, izmoknak, fejlődő fiatal szervezetnek kívánatos lehet.”¹⁸ A pataki viszonyok elemzését másutt találjuk. Fekete Gyula szerint az iskola miniatűr társadalmi modell volt, amelyben a diákok elhelyezési formái pontosan tükrözték társadalmi rangjukat (Angol Internátus – Humán Internátus – Kisinternátus – manzárdszoba – diákgárdák – bejárók – helybeliek). A diákság szociális összetétele minden réteget képviselt. Az együttélést egyfajta „humánus osztályharc” jellemezte, amelyben a sport, erő, tehetség és jellem vetélkedett a nemesi címmel, szülői ranggal, családi vagyonnal, az előbbiekre javára. A nevelést *kítűnő tanárok* végezték, akiket az iskola

¹³ Szabó Lajos: Utolsó szalmaszál. METEM Könyvek 27. METEM – Kazinczy Ferenc Társaság, Budapest, 2000, 23–44. o. Az említett tanárokról – a továbbiakban is – részletesen lásd: Benke György – Pólos László – Szabó Csaba (szerk.): Pataki tanáraink (1931–1952). For You Bt., Sárospatak, 2005.

¹⁴ Komáromi János: Pataki diákok. Stádium Könyvkiadó, Budapest, 1926; Génus kiadás, Budapest, é. n.; Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1992.

¹⁵ Fekete Gyula: Bodrogszparti szerelmeink. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1981; Trikolór Könyvkiadó Kft. h. n., é. n. (2006)

¹⁶ Tóth-Máthé Miklós: Pecúrok. Református Zsinati Irodalomosztály, Budapest, 1989.

¹⁷ Fekete Gyula (1922–2010) író, politikus. 1945-ben a földreform miniszteri biztosa, 1945–53-ban újságíró, különböző lapok munkatársa, szerkesztője, 1951-től novellákat, később regényeket, forgatókönyveket, szociográfiát, riportot, drámát, verset írt. 1956-ban az Írószövetség titkára, majd 10 hónapra letartóztatott. 1965–68-ban az Élet és Irodalom, majd a Budapest szerkesztője. 1981–89-ben az Írószövetség alelnöke. 1990–91-ben a Magyar Néppárt elnöke, országgyűlési képviselőjelölt. 1995–96-ban a Magyarok Világszövetsége ügyvezető alelnöke. Háromszoros József Attila-díjas (1953, 1963, 1973), Magyar Örökség díjas (2001).

¹⁸ Fekete Gyula: Elfogultságaim térképe. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981. 35. o.

saját diákjaiból választott ki, jellemzően külföldi ösztöndíjak teljesítése után, nemzetközi tapasztalatokkal, nyelvismerettel. A közösséget olyan *építő és formáló* események erősítették, mint a mendikáció, a legáció, vagy pl. a lengyel menekültek melletti szimpátiatüntetés. Az *önképzőkör* szinte „második iskolá”-nak tekinthető.¹⁹

*Király István*²⁰ 1931-től 1939-ig volt a Kollégium diákja. „A véletlen és a sors úgy hozta, hogy a legjobb nevelést kaptam, amit a két háború közötti Magyarország megadhatott. (...) Mint szegény sorsú jó tanuló a legrangosabb pataki intézménynek, az angol internátusnak az ún. manzárdszobájába kerültem.” – nyilatkozta egy ízben.²¹ Itt tizenkét jeles tanuló lakott, akik az angolokkal foglalkoztak. Mint utóbb megfogalmazta, számára Patak három dolgot jelentett. Egyrészt a múltban gyökeredző egészséges *puritanizmust*, amellyel a munka szeretetére nevelték. Másrészt a *szabadságharcos hagyományokat*, a történelmi levegőt. S végül, de nem utolsósorban, a jórészt *demokratikus tanár-diák viszonyt*.²² Tanárai közül Harsányi Istvánra, Hegyi Józsefre, Jakob Károlyra, Képes Gézára emlékezett szívesen. A pataki esztendő alapján vált meggyőződésévé a *minőségelv*, a *tehetséggondozás*, a jó értelemben vett *elitképzés* fontossága.²³ A pataki példát minden lehetséges fórumon hangoztatta. „Hogy napjainkban államtitkár, egyetemi tanár, vezető állami tisztviselő nem egy hajdani abaúji, zempléni, szabolcsi szegényparasztygyerek, ebben az egykori sárospataki tehetségkutató munkának van némi szerepe. (...) E kezdeményezés jogossága mellett számtalan formában érvelt az idő.” – írta 1984-ben az *Élet és Irodalom* hasábjain.²⁴

¹⁹ Fekete Gyula: Hogyan lettem író? Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986, 25. skk. o.

²⁰ Király István (1921–1989) tanár, irodalomtörténész, szerkesztő, politikus, az irodalomtudomány kandidátusa (1953), doktora (1967), az MTA levelező tagja (1970), rendes tagja (1979). 1945–47-ben középiskolai tanár, 1947–49-ben az OSZK könyvtárosa, 1948–50-ben az Eötvös Kollégium tanára, 1949–50-ben az ELTE intézeti tanára, 1950–56-ban docense. 1957–61-ben a szegedi egyetem tszv. egyetemi tanára. 1961-től haláláig az ELTE egyetemi tanára, 1965–88-ban tanszékvezető. 1949–50-ben és 1953–56-ban a Csillag szerkesztője, 1962–63-ban a Kortárs, 1975-től haláláig a Szovjet Irodalom főszerkesztője. 1971–85-ben országgyűlési képviselő. Kossuth-díjas (1953), Állami Díjas (1973).

²¹ Király István. Györffy Miklós interjúja. In: Vámos György (összeáll.): Az utak összefutnak. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 137. o.

²² Berecz Lilla: Interjú dr. Király István akadémikussal. In: Dobay Béla (szerk.): A sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve. Sárospatak, 1981. 239. o.

²³ Király István: Az intellektuális város: Patak, a szellemi nevelő = Borsodi Művelődés, VI. évf. 1981. 3. szám, 87–90. o.

²⁴ Király István: Kultúra és politika. Kossuth Könyvkiadó, 1987. 113. o.

Vitányi Iván²⁵ 1937–43-ben járt a pataki gimnáziumba. Bár számos alkalommal visszatekintett emlékeire, e tárgyú gondolatait nem rendszerezte, hanem visszatekintésként 1+4 *alapélményét* rögzítette. Eszerint a pataki Kollégiumban „*kicsiben ott volt egész Magyarország*”. E tényező keltette fel érdeklődését a *társadalom* problémái iránt. Meghatározó élménye volt *Bartók Béla* művészetének megismerése, s általa magyarságképeinek átalakulása. Ennek révén *saját utat* járhatott be a valóságosságtól a filozófiáig. Érdeklődése a *baloldalhoz* vezette, itt ismerte meg a népi mozgalom főáramát, az eszmék és a társadalmi gyakorlat ellentmondásait. Ide kötik őt a politizálás kezdetei és a Marxszal való szellemi találkozásai. S végül a tisztázás szándékával itt látott hozzá a *tudományos történelmi és néprajzi irodalom tanulmányozásához*, amelyre későbbi kutatásai épülhettek.²⁶

Az 1940-es évek diákjai

Berecz János²⁷ három évet töltött a pataki gimnázium felső tagozatában, 1946–49 között. Emlékeit utólag rendszerezve négy *alapelvet* rögzített. Az első a *közösség belső törvénye*, amelyben a nevelési örökség és az oktatási színvonal szintézise jelentette az alapokat. A második annak felismerése, hogy a *jó munkahelyi légkör* az alkotóerőt gazdagítja. Ennek bázisa Patakon a közvetlen és nyílt tanár-diák kapcsolat volt. A harmadik az a szabály, hogy mindig az *egész teljesítmény* alapján kell minősíteni. Patakon a tanulás és a sport mellérendelt viszonyban álltak, s a diákok teljesítményét komplexen ítélték meg. S végül ez a hely jelentette számára a *közélet* kezdeteit: diák önkormányzati alelnök

²⁵ Vitányi Iván (1925) szociológus, esztéta, művelődéskutató, politikus, a pszichológiai tudomány kandidátusa (1971), a szociológiai tudomány doktora (1980). 1945–50-ben a népművészeti mozgalom és különböző művészeti együttesek vezető munkatársa. 1950–57-ben a Népművelési Intézet munkatársa, 1956-os forradalmi tevékenysége miatt elbocsátják. 1958–64-ben a Muzsika, 1964–72-ben a Valóság belső munkatársa. 1972–80-ban a Népművelési Intézet, 1980–86-ban a Művelődéskutató Intézet igazgatója, 1986–92-ben az Országos Közművelődési Központ főigazgatója. 1992–95-ben az MTA Szociológiai Kutató Intézete tudományos igazgatóhelyettese. 1990–1996-ban az MSZP Országos Választmányának elnöke. 1990–2010-ben országgyűlési képviselő, 1994–1998-ban a kulturális és sajtóbizottság elnöke.

²⁶ Vitányi Iván: *Önarckép – elvi keretben*. Szellemi önéletrajz. Pauz-Westermann Könyvkiadó, Celldömölk, 2007. 10–16. o. A pataki emlékekről lásd még: Cseke Hajnalka: *Határhelyzetek*. Interjú Vitányi Ivánnal. Pallas Stúdió, Budapest, 1996. 62–68. o.

²⁷ Berecz János (1930) politikus, történész, a történettudomány kandidátusa (1967). 1955–63-ban a DISZ, majd a KISZ munkatársa, 1966–72-ben a Külügyminisztérium párttitkára, 1972–74-ben az MSZMP KB külügyi osztályának helyettes vezetője, 1974–82-ben vezetője. 1982–85-ben a Népszabadság főszerkesztője. 1985–89-ben az MSZMP KB titkára. 1980–89-ben az MSZMP KB, 1987–89-ben az MSZMP Politikai Bizottságának tagja. 1985–90-ben országgyűlési képviselő, 1989–90-ben a külügyi bizottság elnöke.

volt, aktívan dolgozott az önképzőkörben, majd a városi ifjúsági mozgalomban.²⁸

Nagy János²⁹ életében pataki diákságának nyolc éve (1939–47) szintén meghatározó élmény. Mindenekelőtt a *tehetségvizsgát* méltatta: a parasztyerekek meghallgatása nem volt félelmetes, de nem volt látszatvizsga sem. Az önálló gondolkodási készséget nézték a lexikális tudás felmérése helyett. Jó volt a *közösségi, internátusi élet*, a Rác-házban, ahol ő is lakott, összesen 12 diák kapott szállást, s valamennyien színjelesek voltak; csak e feltétellel maradhattak ott. A *tanári kar* kollektíven ügyelt arra, hogy a tehetséges diákok *fejlődésében* ne legyen törés, tehát szemet hunytak az apróbb ingadozások felett, nem tévesztve össze az *egész* fontosságát a *részek* másodlagos jelentőségével.³⁰

Kőrösi József³¹ ugyancsak nyolc évig volt pataki diák (1939–47). A legemlékezetesebb *élményeket* és *tanulmányokat* életút-interjújában kifejezetten nem összegezte, de szavaiban néhány fontos momentum felfedezhető. A saját (100 fős) évfolyamának 10%-a tehetségvizsgás volt. A diákok nyolc évig nem csupán *laktak*, hanem együtt *éltek*. Ez óriási *közösségformáló* erővel bírt. Sokak számára jószerivel a tanárokénál is nagyobb, mert emlékei szerint nem volt olyan tanára, aki igazán nagy hatást gyakorolt volna rá. A *képzés színvonalát* azonban elismeri: az angol nyelvű színházi előadások országos viszonylatban párjukat ritkították. Kőrösi szerint Sárospatak *liberálisabb, toleránsabb* volt a szerinte gőgös és dogmatikus Debrecenhez képest. S szól egy érdekes *rivalizálásról* a tanítójelöltek és a gimnazisták között: a végzett tanítóképzős (prepa) már partiképes fiatalembernek számított, ám a gimnazistának hosszú távon jobbak voltak a perspektívái.³²

²⁸ Berecz János: *Vállalom*. Budapest-Print, Budapest, é. n. (2003), 40–57. o.

²⁹ Nagy János (1928) diplomata. 1948-tól a Külügyminisztérium munkatársa, 1957–60-ban djakarta, 1963–67-ben új-delhi, 1968–71-ben washingtoni, 1985–88-ban bécsi nagykövet. 1971–80-ban külügyminiszter-helyettes, 1980–85-ben külügyminisztériumi államtitkár.

³⁰ Nagy János: *Visszapillantás = Borsodi Művelődés*, 1981. 3. szám, 91–93. o.

³¹ Kőrösi József (1928–1997) jogász, orosz nyelv-tanár. 1949–57-ben a Szikra Könyvkiadó korrektora, 1957–58-ban a Gondolat Könyvkiadó szerkesztője, 1958–71-ben a Valóság szerkesztője, 1971–91-ben főszerkesztője.

³² Kőrösi József: *Harminchárom év a Valóság rabságában*. Huszár Tibor interjúja. In: Kőrösi József emlékkönyv. Scholastica, h. n. (Budapest), 1998. 16–26. o.

A tanítóképző diákjai

Az egykori képzősök közül a legszebben minden bizonnyal az íróvá lett Dobos László³³ emlékezett 1945–48 közötti pataki diákéveire: „*Sárospatak életem kiteljesedése. (...) Patak a tiszántúli reformátusság legendája és egyeteme. Fénykorában református köztársaság, szellemi autonóm terület: beleágazott a magyar történelem szakaszaiba.*”³⁴ Ennek jellemző vonásai voltak: az iskolai szigor, a demokratikus diákönkormányzat, a fegyelemre épülő familiáriság. A képző oktatási elveit összefoglalva mintha magának Comeniusnak az elveit olvasnánk: szemléletesség, fokozatosság, természetszerűség, tudatosság. Dobos László itt tapasztalta meg a közösségek erejét és a kimondás kényszerét (hogy ti. beszélni kell!), itt érzékelte igazán a szociális érzékenységet. Patakon a tanári kar és az ifjúság egyaránt eszme-, gondolat-, haladás- és forradalom-érzékeny volt.³⁵

Csizmadia Ernő³⁶ 1940–45 között járt Patakra. Visszaemlékezése szerint a tanítóképzőben „a haladó diákcsoporthoz” tartozott.³⁷ Itt élte meg a bizalom és felelősség elvét: már alsóbb évfolyamosként tanulószoba- és hálószoba-felügyelő volt. Úgy vélte, a diákönkormányzat lényege az önnevelés: „*neveletlenek nevelnek neveletleneket*” – ahogy fogalmazott. Az itt szerzett tapasztalatait később a népi kollégiumi mozgalomban bőségesen kamatoztathatta. Fontosnak tartotta megemlíteni, hogy

³³ Dobos László (1930–2014) író, szerkesztő, politikus. 1956–60-ban a pozsonyi Tanárképző Főiskola tanársegédje. 1958-68-ban a pozsonyi Irodalmi Szemle alapító főszerkesztője. Első regénye 1963-ban jelent meg. 1968–70-ben a Csemadok elnöke. 1969–70-ben a szlovák kormány nemzeti kisebbségi tárca nélküli minisztere, nemzetgyűlési képviselő. 1970–72-ben a pozsonyi Madách Kiadó alapító igazgatója, 1972–89-ben részlegvezetője, 1990–94-ben ismét igazgatója. 1994-től a Madách-Posonium Kft. ügyvezető igazgatója. 1989-91-ben a Magyarok Világszövetsége társelnöke, 1992–96-ban alelnöke, 1996–2000-ben régióelnöke. 1990–94-ben szlovák nemzetgyűlési képviselő. Kossuth-díjas (1994).

³⁴ Dobos László: Bodrogköz, Szülőföldem. In: uő: Gondok könyve. Madách Könyvkiadó, Bratislava, 1983, 192. o.

³⁵ Uo. 192–193. o.

³⁶ Csizmadia Ernő (1924–1984) agrárközgazdász, a közgazdaságtudomány kandidátusa (1960), doktora (1970), az MTA levelező tagja (1973), rendes tagja (1979). 1947–49-ben népi kollégiumok tanára, igazgatója, 1957–64-ben az MSZMP KB munkatársa, 1964–68-ban a Minisztertanács Titkárságának főosztályvezetője, 1971–75-ben az MSZMP KB gazdaságpolitikai osztályának helyettes vezetője. Párhuzamosan 1950–62-ben a Gödöllői Agrártudományi Egyetem, 1962-től haláláig a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem oktatója, 1967-től egyetemi tanár. 1968–71-ben rektorhelyettes, 1977–79-ben dékán, 1979-től haláláig rektor.

³⁷ Interjú egyetemünk nyolcadik rektorával, Dr. Csizmadia Ernővel. In: Csizmadia Ernő válogatott művei (sajtó alá rendezte: Fekete Ferenc), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 428. o. (Eredeti megjelenés = Közgazdász, 1978. 14. szám)

Patakon szakavatott és áldozatkész tanárok segítették a fejlődésben.³⁸ Huszár István³⁹ 1943–47-ben volt pataki diák. Ahogy egy interjújában elmesélte, a szülőfalujában, Hernádkakon, a pap és a tanító – akik mindketten pataki diákok voltak – beszéltek rá a szüleit a továbbtaníttatására. (Íme, az utánpótlás nevelés újabb, érdekes szociológiai háttérmotívuma.) A képzőben feloldották a benne rejlő kisebbrendűségi érzést: kiváló tanárok nevelték. Emlékeiben figyelemreméltó összefüggést vázol fel: „*engem ateistává az egyházi tanítóképző tett (...) azzal, hogy gondolkoznunk lehetett, sőt kellett*”. Miközben nem mulasztja el megemlíteni, hogy mindössze egyetlen párttag tanára volt, s az se tartozott a legjobbak közé.⁴⁰

*

Az egyes jellemzések, visszaemlékezések nyilván magukon viselik koruk lenyomatát. Ezzel együtt szemléletesen közvetítik azokat az értékeket, amelyekkel a Patakon végzetek szinte minden körülmények között biztosan eligazodtak a magyar valóságban. A történelem fordulatai e tekintetben számukra nem elbizonytalanodást, hanem elsősorban új orientációs kihívásokat jelentettek. A kérdés mégis az, hogy minden ideológiai-politikai kényszerpálya ellenére, az egykor Patakra járt közéleti személyiségek megőrizték-e magukban a „pataki szellem” lényegét? Úgy vélem, igen. Ennek felismerésére azonban nem valamely visszaemlékezés vezetett rá, hanem az ún. „rózsabimbó-effektus” adaptálása.

Orson Welles 1941-ben készült – és több alkalommal minden idők legjobb filmjének választott –, *Az aranypolgár (Citizen Kane)* című filmjének kulcskérdése a főhős halálakor elhangzó utolsó szava, a „rózsabimbó” jelentése. Az ennek megfejtésére vállalkozó filmbeli újságíró hiába nyomoz, hiába járja körbe a néhai sajtómágnás családtagjait és munkatársait, a szó jelentéséről semmit nem sikerült megtudnia. A megoldást csak a néző és csak a film utolsó kockáin ismerheti meg,

³⁸ Csizmadia Ernő: Pataki diákéveimre emlékezve = Borsodi Művelődés, VI. évf. 1981. 3. szám, 94–96. o.

³⁹ Huszár István (1927–2010) közgazdász, politikus. 1951–53-ban a Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegédje. 1953–63-ban az MDP KV és az MSZMP KB munkatársa. 1963–69-ben a Központi Statisztikai Hivatal elnökhelyettese, 1969–1973-ban államtitkárként elnöke. 1973-ban államtitkárként az Országos Tervhivatal elnökhelyettese. 1973–1980-ban miniszterelnök-helyettes, 1975–1980-ban az Országos Tervhivatal és az Állami Tervbizottság elnöke. 1980–85-ben az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének főigazgatója, 1985–88-ban az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója. 1988–1989-ben a Hazafias Népfront főtitkára, 1989-ben elnök-főtitkára. 1970–89-ben az MSZMP KB, 1975–80-ban az MSZMP Politikai Bizottságának tagja. 1980–85-ben és 1988–90-ben országgyűlési képviselő.

⁴⁰ Huszár István: „A valóságot nagyon kell tisztelni...” In: Vélemények és vallomások. Lázár István interjúi. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1978. 118–122. o.

amikor a főhős hagyatékának lomtalanításra ítélt darabjait eltüzelik, s a kazánban fellobbanó lángban elolvasható a behajított gyermekkori számkó felirata: „rózsabimbó”. Az amerikai milliárdos halálos ágyán elhangzó utolsó szava tehát életének azt az eseményét idézte föl, amely számára a felhőtlen gyermeki lét talán utolsó igaz pillanata volt.⁴¹

Király István halála előtti utolsó tanulmánykötete 1989-ben jelent meg, *Útkeresések* címmel.⁴² Bár ebben semmilyen sárospataki vonatkozású írást nem szerepel, a külső borítóra a kollégiumi *Berna-sor* épület nemes tisztaságot sugalló fehér falainak képe került. Úgy vélem, kizárható, hogy a fotó egyszerű kiadói ötlet lett volna, a szerző tudta nélkül ez nem volt lehetséges. Aligha tévedünk tehát, ha úgy véljük: Király István – aki baloldali meggyőződését haláláig nyíltan vallotta és vállalta – e képpel nem pusztán tisztelni kívánt hajdani iskolájának emléke előtt. Sokkal inkább visszaidézte ifjúkorának, eszmei-ideológiai fejlődésének azon kiindulópontját, amikor a jövő, szebb világ ígérete még tisztán, kompromisszumoktól és csalódásoktól mentesen, nemes célként lebegett a szeme előtt. Akárcsak Orson Welles filmjében a halálos ágyon elhangzó „rózsabimbó”.

⁴¹ Vö.: Pauline Kael: *Raising Kane*. In: Orson Welles – Herman J. Mankiewicz: *Citizen Kane. The complete screenplay*. Methuen Publishing Ltd, London, 2002. 3–146. o.; Laura Mulvey: *Citizen Kane*. British Film Institute, London, 2000.

⁴² Király István: *Útkeresések*. Tanulmányok, cikkek, interjúk, kritikák. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989.

Mátrai László és a pataki neveléstörténeti hagyomány⁴³

Sárospatak kivételes vonzerejére jellemző, hogy diák- és/vagy tanár-élmények nélkül is több jeles személyiség vált a „pataki szellem” képviselőjévé. Néhány jelenkori példával élve – messze nem a teljesség igényével, inkább a mezőny szélességét bizonyítva – Balassa Iván etnográfus, Benda Kálmán történész, Nagy Károly jogász, Petróczy Éva költő, Rolla János hegedűművész, R. Várkonyi Ágnes történész nevét említem. A felsorolt személyek különböző módokon (személyi viszonyok, munkahely, alkotóhely stb.) kapcsolódtak a város és a Kollégium szellemi köréhez.

Közéjük tartozik Mátrai László (Budapest, 1909 – Budapest, 1983) filozófiatörténész, akadémikus, végzettségét tekintve magyar-német szakos tanár. 1933-ban került segédörként a budapesti Egyetemi Könyvtárba, amely nyugdíjba vonulásáig munkahelye maradt. A közgazgatást ideiglenesen irányító Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. február 22-én őt nevezte ki a könyvtár főigazgatójává, s e tisztét 1980-ig betöltötte. Harmincöt éven át tartó intézményvezetői megbízása alighanem egyedülálló az 1945 utáni magyar kultúra történetében, talán csak Ember Győző 1949–78 közötti, a Magyar Országos Levéltár élén betöltött főigazgatói periódusa közelíti meg. Emellett 1939–44-ben a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán magántanár és az Eötvös Kollégiumban óraadó. 1946–48 között, majd 1957-től ismét az ELTE BTK oktatója, 1964-től egyetemi tanár, 1973-tól a filozófiatörténeti tanszék vezetője 1980-ban történt nyugdíjazásáig.

Tudományos közéleti tisztségei nem kevésbé fontosak. 1948. július 2-án választották meg az MTA levelező tagjává, székfoglalóját 1949. április 13-án tartotta *Pietro Pomponazzi és a „duplex veritas”* címmel. 1962. április 6-tól rendes tag, székfoglalójának címe: *Haladás és hanyatlás problémái a kultúrhistóriában*, elhangzott 1964. június 12-én. Az MTA II. Osztályában 1953–55-ben, majd 1960–70 között osztálytitkár, 1970–79-ig osztályelnök (a két utóbbi tisztség azonos értékű, mert 1970-ben a funkció nevét megváltoztatták). Mindez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy Mátrai közel húsz éven át vezette a Filozófiai és Történettudományok (1965-ig: Társadalmi–Történeti Tudományok)

⁴³ Elhangzott 2011. november 18-án, Sárospatakon, a Magyar Comenius Társaság felolvasó ülésén. Megjelent: Bolvári-Takács Gábor: *Mátrai László és a pataki neveléstörténeti hagyomány* = *Zempléni Múzsák*, XII. évf. 1. szám, 2012. tavasz, 92–95. o., illetve: Bolvári-Takács Gábor: *Pataki szellem – diákélmények nélkül*. Mátrai László és a pataki neveléstörténeti hagyomány. In: Földy Ferenc – Kiss Ferenc – Kovács Dániel (szerk.): *Comenius és Európa*. Bibliotheca Comeniana XVI. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 2012. 181–187. o.

Osztályát, úgy, hogy Andics Erzsébettől Ember Győzőn, Fülep Lajoson, Lukács Györgyön és Nemes Dezsőn át Szigeti József, utóbb Berend T. Ivántól Garas Klárán és Pach Zsigmond Pálon át Ránki Györgyig, tehát a polgári hagyományoktól a szélsőbaloldali dogmáig terjedő ideológiai mezőnyben valószínűleg mindenkiel megtalálta a közös hangot. Szerkesztői tevékenysége sem elhanyagolható: 1951-től a *Filozófiai Írók Tára* c. sorozat új folyamának szerkesztője, Fogarasi Bélával és Lukács Györggyel. Sajtó alá rendezte Holbach, Locke és Montesquieu műveit. 1960-tól a *Világosság* c. havi folyóirat alapító főszerkesztője, 1967-től haláláig a szerkesztőbizottság elnöke. Ez utóbbi tisztséget a *Magyar Filozófiai Szemlénél* és a *Magyar Könyvszemlénél* is betöltötte, és szerkesztette a *Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményeit* is. 1937-től a párizsi Institut International de Philosophie tagja, 1972-től alelnöke. Tudományos és tudományszervezési munkásságát 1975-ben Állami Díjjal ismerték el. A nemzedéki tényező szerepe Mátrai 1945 utáni pályájában is tetten érhető. A koalíciós időszakban, majd 1948-tól, a kommunista párt által irányított tudománypolitikában, az akkor a harmincas éveket taposó fiatal értelmiségiek viszonylag könnyen alkalmazkodtak az új élet ígértét lebegtető elvárásokhoz. Mátrai ahhoz a generációhoz tartozott, amelynek tagjai – Bóka László (1910–1964), Sötér István (1913–1988) és Tolnai Gábor (1910–1990) irodalomtörténészek, Ember Győző (1909–1993) levéltáros, Erdei Ferenc (1910–1971) és Szalai Sándor (1912–1983) szociológusok, Ortutay Gyula (1910–1978) etnográfus, Szabó Imre (1912–1978) jogfilozófus, Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1970) klasszika filológus és mások – meghatározó szerepet vállaltak a társadalomtudományok új eszmei-ideológiai alapokra helyezésében. Kortársai többségével ellentétben azonban Mátrai önálló kutatásokon alapuló publikációs tevékenysége 1948 után jelentősen visszaesett. Ebben nyilván közrejátszottak szerteágazó intézményvezetői, tudományszervezési és szerkesztői feladatai. Már a harmincas évektől a *Nyugat* második esszéíró nemzedékéhez tartozott, 1940-ben és 1942-ben Baumgarten-díjat kapott. 1931-től 1947-ig öt önálló kötetet jelent meg (*A jelenkori esztétika fő irányai*, 1931; *Modern gondolkodás*, 1938; *Élmény és mű*, 1940; *Jellemtan*, 1943; *Haladás és fejlődés*, 1947). Ezt követően azonban csak 1961-ben jelentkezett tanulmánykötettel (*Gondolat és szabadság*). 1973-ban változtatás nélkül adta közre az 1940-es *Élmény és mű* c. művét. 1976-ban egy vékony (*Alapján vesztett felépítmény*), 1977-ben egy terjedelmesebb (*A kultúra történetisége*) c. tanulmánykötettel állt elő. Összefüggő, monografikus munka nincs közöttük. Ezek a jegyek csak a legutolsó, *Műhelyeim története*

című, tudományos igény nélkül írt kötetében lelhetők fel, s éppen ez a mű képezi a jelen tanulmány kiindulópontját.⁴⁴

A Műhelyeim története nem önéletrajz a fogalom klasszikus értelmében. Ahogy a szerző írja: „műfaja nem az ismert és elismert esszé vagy önéletrajz, nem is művelődés- vagy tudománytörténeti tanulmány, nem is korrajz vagy vallomás. Mindenikből valami, de éppen ezért mindezekből különböző és náluknál szerényebb”.⁴⁵ A szerző életének állomásait követi végig, tematikusan, belső összefüggéseket, hatásokat keresve. A kötet negyedik fejezetének címe: *Sárospatak vonzásában*. A kapcsolat gyökere hamar kiderül: Mátrai apai nagyanyja Szinyei Amália volt, akinek bátyjai a neves kollégiumi tanárok: Szinyei Gerzson (1836–1919) irodalomtörténész, könyvtáros és Szinyei Endre (1837–1909) görög filológus, szótáríró. Az apai rokonság mind e vidékről származott, és Mátrai ifjúkorában több nyarat a rokonainál töltött Lukán (ma: Bodrogalom), ahonnan rendszeresen bejárt Patakra. Megismerte a települést, az iskolakerti séták során barátságokat kötött (pl. Képes Gézával). „Kisgyermek koromban kerültem Patak vonzásába, de tartóssá (máig is tartóvá) ez a vonzalom csak kamasz koromban mélyült”⁴⁶ – írja, miközben sorra veszi emlékeit, benyomásait.

Az 1920-as évek Sárospatakjának képe meglehetősen lehangelő. Az ekkor itt diákoskodó Rácz István (1908–1998), későbbi tanár, műfordító, fotóművész szerint Sárospatak szegény község volt, a diákszállások sivarak, egészségtelenek voltak, ugyanakkor fontos közösségépítő és önállóságra nevelő hatással bírtak. A pataki múlt és hagyomány jelentőségét csak később értette meg, mert kisdíakként a história romantikus, szentimentális hígításban hatott rá. Az iskola mégis nagyhatalomnak számított, regionális gazdasági szerepe, könyvtára stb. révén, s az irodalmi élet, az önképzőkör sokak számára utat jelentett a pesti Eötvös Kollégium felé.⁴⁷ E benyomások visszaköszönnek Képes Géza (1909–1989) verseiben is.⁴⁸

Mindezek ismeretében Mátrai megfogalmazásának plaszticitása megkapó. „Régi, ősi műhely a pataki főiskola. Helye a híres oskolák között egészen sajátos annak ellenére, hogy látszólag nem sokban különbözik az egykor kálvinista iskolák puritán, kissé rideg többi utódjától. Mintha az enyhe pára, amely – a Rákóczi-várból nézve – verőfényes napokon is mindig ott lebeg a Bodrogköz felett, valami módon a Bodrog innenső

⁴⁴ Mátrai László: *Műhelyeim története*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982.

⁴⁵ Uo. külső védőborító, hátsó fülszöveg

⁴⁶ Uo. 68. o.

⁴⁷ Rácz István: *A Semmi partján*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. 48. skk. o.

⁴⁸ Képes Géza: *A pataki diák*. Móra Ferenc Könyvkiadó – Kozmosz Könyvek, Budapest, 1989.

oldalára is áterjedne, a dolgok szilárd körvonalait elmozdítaná, s evvel sejtelmes, kisség valóságosként atmoszférát árasztana mindarra, ami itt van, él és mozog. Mint minden, ami hangulat, ez is nagyon nehezen leírható dolog, de annyi bizonyos, hogy benső köze van a múlt időhöz és az időtlen múlthoz: a nagy intellektuális kontinuumnak, az európai és nemzeti műveltségnek fény- és árnyalakjai nem úgy vannak itt jelen, mint kísértetek (hiszen ilyenek nincsenek), hanem mint a mai ember által megérezett, többé már nem létező olyan alakok, akiknek éppen ez a jelen való megérezés szerez újból való, másodlagos, félig irreális létet. A néprajzosok talán elvitatkoznának azon, hogy itt a *survival* vagy a *revival* jelenségével állunk-e szemben: a pszichológia vagy a józan hétköznapi oldaláról csak annyit mondhatunk, hogy a városka fölött lebegő álmoság nem más, mint a múlt és jelen határainak elmosódása az időtlenség jegyében. (...) Patak 1920 és 1930 között a történelem és az ország szélére sodort város volt, és ez az „en marge de la vie” élet valóban faluvá tette a Rákócziak egykori székhelyét. (...) A falu maga, a látszólag elevenen lüktető diákélet ellenére is, áloméletet élt. A bodrogközi nagy és középbirtokokról ugyan ökrös vagy lovas szekerek hosszú sora hordta fel nyáridőben a búzát a pataki gabonakereskedőkhöz vagy a malomba (...): mégis volt mindebben az elevenségben valami látszólagos, majdhogynem irreális. Mert a szekerek estére már eltűntek. (...) A városra (...) ráborult az esti sötétség és csend. Két-három kocsmá, a Fő utcai cukrászda, a vasútállomás és a kisvasút gyérülő zajai jelentettek még némi életet, aztán ez is elcsendesedett. A csonka tornyú vár és a hatalmas iskolaépület sötétben magaslottak a város kis házai fölé. A Fő utca dús lombosított fasora a gyér közvilágítás fényét árnyékká változtatta, és aligha olvashatta volna el a kései vándor a megfakult aranybetűket az emléktáblán: 'Ebben a házban lakott Erdélyi János, a bölcsélet professzora'...'”⁴⁹

Mátrai további motívumokat is felsorol. A falun töltött hetek, hónapok, a lukai „tisztaszoba” hűvössége egyszerre nyújtott számára tényleges és szellemi tisztaságot. Nagybátyja, a helybéli református lelkész jelentős számú – bár alig forgatott – tudományos és bölcséleti irodalommal – pl. a *Filozófiai Írók Tára* sorozat kötetei – rendelkezett. Mátrai itt ismerkedett meg a könyvekbe foglalt tudás erejével, s itt érintette meg „a fizikai birtokbavétel tartós öröme”; ahogy írja: „annak a tudata, hogy ezekhez a szövegekhez most már bármikor hozzáférhetek”.⁵⁰ A szerző lírai finomságú, ugyanakkor szociográfiai hitelességű leírásai a fejezet többi oldalain is élményszámba mennek. Nemcsak Patakot jellemzi, hanem a Bodrogköz, sőt az egész akkori paraszti életformát.

⁴⁹ Uo. 67–71. o.; kiemelés a szerzőtől

⁵⁰ Uo. 63. o.

Mátrai a budapesti Tavaszmező utcai gimnáziumban végezte a középiskolát. Az erről szóló fejezet témánk szempontjából azért érdekes, mert észrevételei a „pataki szellem” egyfajta alapvetéseként is felfoghatók. „A középiskola nyolc éve meghatározó fontosságú az ember egész későbbi életére, szellemi és egyéb fejlődésére nézve.” – írja. – „Különösen fontos ez azoknál, akikből később 'lett valaki', újat teremtő vagy legalább kulturális karriert befutó 'értelmiségi'. (...) Nem csupán amiatt, hogy ekkor mindenki életében elhatározó fiziológiai, pszichológiai és szociológiai folyamatok zajlanak le, hanem amiatt is, hogy e folyamatok során ez időszakban alakul ki az az értékrend, világnézet, amelynek dimenzióiban az egyén későbbi élete során többé-kevésbé előre láthatóan mozogni fog, egyénből személyiséggé válik. (...) Bizonyítható, hogy ha valamely VIII. (ma: IV.) középiskolai osztályból az átlagosnál nagyobb számban mennek a gyerekek történésznek vagy matematikusnak, akkor abban az osztályban kiváló történésznek vagy matematikusnak kellett működnie, aki a kötelező és unalmas tantárgy mögött meg tudta láttatni a nem kötelező, de szép igazságokat, logikai, intellektuális értékeket. Ha akadna pedagógia-történész, aki összegyűjtené az ilyen 'jó tanárok'-ra vonatkozó adatokat, és berajzolná őket valamely korszak országos művelődéstörténeti térképébe: igen mély értelmű képet kapnánk arról, hogy egy-egy 'jó iskola' (nyilván a benne dolgozó jó tanárok révén) miképpen tudta (és tudja ma is) befolyásolni egy egész ország kulturális életének alakulását”.⁵¹

Mátrai definíciójára szinte ráépül a volt pataki diák író, Fekete Gyula (1922–2010) meghatározása. Ő azért tartotta Sárospatakot „a legeszményibb iskolaváros”-nak, mert „sűrítetten jelen van itt a történelemből is minden, ami az eszmélő ember pályáivének alakulását élet-hosszigan befolyásolja, nagyobb távlatok felé fordítja. És a természetből is jelen van mindaz, ami szemnek, tudónek, izmoknak, fejlődő fiatal szervezetnek kívánatos lehet.”⁵²

Mindezek alapján aligha vitatható, hogy a sárospataki neveléstörténeti hagyomány társadalmi hatásmechanizmusának, illetve a „sárospataki iskola” szellemiségének forrásai tekintetében érdemes figyelmet szentelni a pataki diákemlékekkel vagy tanári tapasztalatokkal *nem rendelkező*, de a városhoz kötődő személyiségeknek is. Mátrai László példája azt igazolja, hogy találhatunk figyelemreméltó értékeléseket és tanulmányokat.

⁵¹ Uo. 29–30. o.

⁵² Fekete Gyula: *Elfogultságaim térképe*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981. 35. o.

Pataki szellem – Sárospatakon kívül⁵³

Évek óta foglalkozom a sárospataki neveléstörténeti hagyomány társadalmi hatásmechanizmusának vizsgálatával. Az öregdiák-mozgalommal kapcsolatos újabb publikációim⁵⁴ mellett az utóbbi időben a „pataki szellem” ideológiai és szociológiai összetevőinek Sárospatakon túlmutató jelenségeit is kutatom.⁵⁵ Jelen írásomban két, világviszonylatban ismert tudós életútjának sárospataki kapcsolódását mutatom be. *Heller Ágnes* filozófus⁵⁶ és *Huszár Tibor* szociológus⁵⁷ sem származásuk, sem iskoláztatásuk, sem szakmai pályájuk során nem kötődtek a városhoz, ugyanakkor indulásukban, későbbi fejlődésükben *konkrét pataki hatások* mutathatók ki.

*

Heller Ágnes 1998-ban tette közzé emlékiratait.⁵⁸ A könyv objektivitásra törekvően igyekezett megformálni személyes fejlődés- és szakmatörténet, sok életbölcsessel és rendszerkritikával. A nemzetközi hírű filozófus számára a pesti bölcsészkaron töltött évek meghatározóak voltak

⁵³ Elhangzott Comenius néhány szellemi örökösének hatása Sárospatakon kívül címmel 2013. november 6-án Sárospatakon, a Magyar Comenius Társaság felolvasó ülésén. Megjelent: Bolvári-Takács Gábor: Pataki szellem – diákélmények nélkül. Adalékok egy jelenség társadalmi hatásmechanizmusának működéséhez = Sárospataki Füzetek, 18. évf. 2014. 3. szám, 43–47. o.; illetve Bolvári-Takács Gábor: Comenius néhány szellemi örökösének hatása Sárospatakon kívül. In: Kováts Dániel (szerk.): Comenius és szellemi örökösei. Bibliotheca Comeniana XVIII. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 2015. 107–113. o.

⁵⁴ Vö.: Bolvári-Takács Gábor: Szempontok a Sárospataki Iskola történetének kutatásához. In: Földy Ferenc, Kiss Ferenc, Kováts Dániel (szerk.): Comenius és Kazinczy szellemében. Bibliotheca Comeniana XIV. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 2009. 191–198. o.; uő: Adatok a pataki öregdiák-mozgalom történetéhez. In: Uo. 203–208. o.; uő: Közéleti személyiségek pataki diákemlékei az 1920–40-es évekről = Sárospataki Füzetek, 14. évf. 2010. 1. szám, 121–128. o. (lásd a jelen kötetben is); uő: A sárospataki öregdiák-mozgalom közművelődési dimenziói. In: Erdei Gábor (szerk.): Andragógia és közművelődés. Acta Andragogiae et Culturae 23. Debrecen, 2011. 121–125. o.; uő: A sárospataki öregdiák-mozgalom, mint egyháztörténeti forrás = Confessio, 36. évf. 2012. 2. szám, 126–129. o.

⁵⁵ Bolvári-Takács Gábor: Mátrai László és a sárospataki neveléstörténeti hagyomány = Zempléni Múzsá, XII. évf. 1. szám, 2012. tavasz, 92–95. o. (lásd a jelen kötetben is); uő: Iskolaalapítási évfordulós ünnepségek a pataki gimnáziumban (1860–2006). In: Kováts Dániel (szerk.): Széphalom 22. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. Sátoraljaújhely, 2012. 553–560. o.; uő: Konzolidált hagyomány. Iskolaalapítási évfordulós ünnepségek Sárospatakon, 1956–57 = Sárospataki Füzetek, 17. évf. 2013. 3. szám, 105–109. o.

⁵⁶ Heller Ágnes (1929) filozófus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, 1977–89 között külföldön élt.

⁵⁷ Huszár Tibor (1930) szociológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

⁵⁸ Heller Ágnes – Kőbányai János: Bicikliző majom. Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Budapest. 1998.

később pályája, érdeklődési területének, szellemiségének kialakulása szempontjából. Ebben – természetesen Lukács Györgyön kívül, akinek Heller a filozófia iránti érdeklődést köszönhetette – két személy bírt különös jelentőséggel: az egykor pataki diák és tanár *Erdélyi János* filozófus,⁵⁹ valamint a volt pataki diák *Király István* irodalomtörténész.⁶⁰ Király 1931-től 1939-ig volt a Kollégium, azon belül is a Klebelsberg által alapított Angol Internátus diákja. Mint utóbb megfogalmazta, számára Patak három dolgot jelentett. Egyrészt a múltban gyökeredző egészséges puritanizmust, amellyel a munka szeretetére nevelték. Másrészt a szabadságharcos hagyományokat, a történelmi levegőt. S végül, de nem utolsósorban, a jórészt demokratikus tanár-diák viszonyt.⁶¹ A pataki évek alapján vált meggyőződésévé a minőségelv, a tehetséggonдозás, a jó értelemben vett elitképzés fontossága.⁶² Fiala egyetemi oktatóként nagy hatással volt Heller Ágnesre, aki az 1940–50-es évek fordulóján járt az ELTE magyar-filozófia szakára. „Magyar irodalomból Király Istvánt szerettem, és sokat tanultam tőle. Személyes viszonyt alakított ki minden értelmes hallgatóval, amit nagyon kevés embernél láttam az egyetemen. (...) Király volt Lukács mellett a fénypont az egyetemi életben.”⁶³ – emlékezik Heller. A tanár-tanítvány viszony azonban később teljesen átalakult, hiszen Király a Révai-féle és az aczéli kultúrpolitikában egyaránt meghatározó szerepet játszott, míg az ellenzékivé vált Hellert – ismert körülmények között – az ország elhagyására kényszerítették. Ennek ismeretében nem érdektelen Heller további jellemzése: „Király nemcsak bolsevik volt, hanem magyar nacionalista is. (...) Gyönyörű lakása volt, a Parlamentre nézett. Ittünk, ittünk, s az ivás mindig veszekedéssel végződött. Politikai veszekedéssel – Király Pista szerette a politikai veszekedést. (...) Szerette, ha mások mondják ki, ahogy ő érez, amit ő sose mondhatott ki önszántából.”⁶⁴

Heller számára az egyetemi tanulmányok lezárása újabb sárospataki szellemi hatásnak adott teret. „Szakdolgozatomat Erdélyi Jánosról írtam – írja. – Magyar filozófust akartam választani, akiről még nem írtak. (...) Magyar hegelianus és utópista szocialista volt. Olyan ember, akinek a kultúrája kilométerekkel haladta meg a korabeli Magyarország általános kultúráját. (...) Tökéletes elfogulatlansággal szólt a magyar

⁵⁹ Erdélyi János (1814–1868) költő, esztéta, filozófus, az MTA rendes tagja.

⁶⁰ Király István (1921–1989) irodalomtörténész, szerkesztő, kultúrpolitikus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

⁶¹ Berecz Lilla: Interjú dr. Király István akadémikussal. In: Dobay Béla (szerk.): A sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve, Sárospatak, 1981. 239. o.

⁶² Király István: Az intellektuális város: Patak, a szellemi nevelő = Borsodi Művelődés, VI. évf. 1981. 3. szám, 87–90. o.

⁶³ Heller Ágnes – Kőbányai János: i. m. 75. o.

⁶⁴ Uo. 171. o.

irodalomról. (...) Kitűnőeket írt filozófiai témákból, és ma is helytállóak a recenziói. Gyulai Pálnál, akinek nem sok tehetség adatott, mindig kevesebbre értékelték. Gyulai Pál örökölte a Petőfi-hagyatékot, mert sikerült feleségül vennie Szendrei Júlia húgát, s ezzel megkaparintania az örökséget. Közepes írásaival ő lett a magyar kritika istene. Erdélyi Jánost a kutya sem ismerte, ő csak szépen énekelt a gyerekeinek Sárospatakon. (...) Számomra Erdélyi János jelentette a kompromisszumot nem tűrő, tisztességes magyar embert, aki a világ gondolkodásának centrumában dolgozik. (...) Népköltéssel is ő foglalkozott először. (...) A legmaibb kifejezéssel: ritka Európa-konform elmének számított. (...) Ténylegesen én fedeztem fel, kiadtam egy kis kötetet⁶⁵ tőle, és írtam hozzá előszót. Nem volt visszhangja, mert Erdélyi János valójában csak engem érdekelt. (...) Utóéletében is pária volt, kálvinista pária, ezért választottam.”⁶⁶

Heller Ágnes indoklása és jellemzése elgondolkodtató. Erdélyi János – aki 1824–37 között volt pataki diák – a 19. század második felében, különösen az autonómia visszaszerzése után, a Sárospataki Református Kollégium meghatározó személyiségévé vált.⁶⁷ 1851–68 közötti bölcsészeti, tanári, tanszék- és intézményvezetői erőfeszítései mellett nevéhez kötődik a *Sárospataki Füzetek* elindítása, az 1859-es Kazinczy-ünnepség kezdeményezése, az 1860-as iskolaalapítási évfordulós ünnepség megszervezése, és az ő szavait idézi az iskola jelmondata mind a mai napig: „Három fátylam ég: hit, hazza, emberiség”. Ennek a mentalitásnak a felvállalása, követendő példának tekintése olyan érték-választást tükröz, amely világosan mutatja, hogy a hazai tudomány történetében lényegesen kisebbek az – akár évszázadokat átívelő – szellemi szakadékok, mint az első ránézésre, felületesen szemlélve látszik.

*

Huszár Tibor a hazai szociológia kialakulásának, fejlődésének megkerülhetetlen személyisége. Memoárja 2010-ben látott napvilágot.⁶⁸ A mű igen informatív, de tárgyilagos stílusát és tematikus szerkezetét látva minduntalan azt az érzést kelti az olvasóban, mintha szerzője saját pályáját tekintette volna kutatási témának. Mindez persze semmit sem von le információk értékéből. Sőt, éppen a rendszerezett mondanivaló

⁶⁵ Erdélyi János: Válogatott esztétikai tanulmányok (összeállította: Heller Ágnes). Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.

⁶⁶ Heller Ágnes – Kőbányai János: i. m. 95–96. o.

⁶⁷ Vö.: T. Erdélyi Ilona: Erdélyi János Sárospatakon. In: Barcza József (szerk.): A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981. 229–244. o.; Dobay Béla: Erdélyi János és kora = Zempléni Múzsza, VIII. évf. 4. szám, 2008. tél, 87–93. o.

⁶⁸ Huszár Tibor: Metszetek nyolc évtized magántörténelméből. Corvina Kiadó, Budapest, 2010.

miatt talán könnyebben is kezelhető. A Huszár tudományos karrierjére hatást gyakoroló, illetve azt segítő személyek sorában, egykori pataki diákok közül, hárman különösen hangsúlyosan szerepelnek: *Kőrösi József* szerkesztő,⁶⁹ *Nagy János* diplomata⁷⁰ és *Kiss Sándor* emigráns politikus⁷¹ – mellettük a kötetben megjelenik Berecz János, Fekete Gyula, Lázár István, Vitányi Iván, Újszászy Kálmán is.

Kőrösi nyolc évig volt pataki diák (1939–47) számára az iskola elsősorban közösségformáló erőt jelentett, továbbá kitűnő angol nyelvi képzést és liberális, toleráns szellemiséget.⁷² Kőrösi a *Valóság* szerkesztőjeként vált egyszemélyes intézménnyé, ahogy Huszár – az egykori *Nyugatra* utalva – nevezi, ő lett „a *Valóság* Osvát Ernője”.⁷³ Neve összefonódott a folyóirattal, amelynek belső munkatársai között Huszár közel harminc éven át helyet foglalt. A *Valóság* nem csupán egy volt a hazai társadalomtudományi folyóiratok között. A szellemi műhelyként működő szerkesztőség szakmai és erkölcsi tartása, a lap közvéleményformáló tematikája, kényes témák iránti érzékenysége, az adott körülmények között, máig hatóan eredményesen funkcionált. Kőrösi puritán személyisége, protestáns erkölcsisége és konstruktív, „bevállalós” lapszerkesztői felfogása mély benyomást tett Huszárra.

Huszár az 1970-es évek közepén, értelmiségkutatói programjának keretében, tervbe vette a nyugati magyar politikai emigráció feltérképezését, mélyinterjúk formájában. Bár a pártapparátusban fenntartásokkal kezelték az ötletet, a kormányzati támogatást a kulturális tárca részéről Rátkai Ferenc, a Külügyminisztérium részéről Nagy János miniszterhelyettesek megadták.

Nagy János életében pataki diákságának nyolc éve (1939–47) meghatározó élmény volt. A tehetségvizsga jelentette a belépőt, jó emlékei közé tartozott a közösségi, internátusi élet és a tanári kar kollektív felelőssége a tehetséges diákok fejlődéséért.⁷⁴ A népi származása és a kiváló angol nyelvtudása szinte predesztinálta, hogy 1948-ban az új államrend külügyi apparátusába kerüljön, s alig egy évtized múltán djakartai, később új-delhi, végül washingtoni nagykövet legyen. Innen

⁶⁹ Kőrösi József (1928–1997) 1958-tól a *Valóság* szerkesztője, 1971–91-ben főszerkesztője.

⁷⁰ Nagy János (1928) diplomata, nagykövet, 1971-től külügyminiszter-helyettes, 1980–85-ben államtitkár.

⁷¹ Kiss Sándor (1918–1982) közíró, politikus, 1945 után a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség elnöke, majd a Magyar Parasztszövetség országos igazgatója, 1947-ben koholt vádakkal letartóztatták, 1949-ig börtönben ült. 1956-ban elhagyta Magyarországot és az amerikai magyar emigráció egyik szellemi vezetője és szervezője lett.

⁷² Vö.: Kőrösi József: Harminchárom év a *Valóság* rabságában. Huszár Tibor interjúja. In: Kőrösi József emlékkönyv. Scholastica Kiadó, h. n. (Budapest), 1998. 16–26. o.

⁷³ Huszár Tibor: i. m. 197. o.

⁷⁴ Nagy János: Visszapillantás = Borsodi Művelődés, VI. évf. 1981. 3. szám, 91–93. o.

tért haza miniszterhelyettesnek, s került kapcsolatba a hozzá forduló Huszárral. „A külügyminiszter-helyettest korábban nem ismertem, viszont már első beszélgetésünk során kiderült, hogy sárospataki diák volt. (...) Leendő interjúalanyaimat – mindenekelőtt az USA-ban élőkét – jól ismerte, diákkorában ő is szorgalmas olvasója volt a falukutatóknak. (...) Segítőkézségét az is ösztönözhette, hogy kollégiumi társa volt Kőrösi Józsefnek.” – emlékezik Huszár.⁷⁵ Nagy János kifejezetten praktikus tanácsokat adott, felajánlotta segítségét az út megszervezéséhez, és felhívta a figyelmet a beszélgetések várható kényes momentumaira. „A későbbiek folyamán Nagy minden ígéretét teljesítette, sőt az elkészült interjúk hazaszállításában is segített.” – zárul a visszatekintés.

Az amerikai interjúk helyi szervezésében Huszár sokat köszönhetett Kiss Sándornak, aki 1932–37 között járt a sárospataki református tanítóképzőbe, ingyenes diákként. Kiss, önéletrajzában, ennek külön fejezetet szentelt. Mint írta, öt év alatt, amíg ott tanult, egyszer sem hallotta, hogy őt az ún. „úri középosztály” tagjává képeznék, s hogy erre készüljön fel. Az iskolában az értékrendszert a tehetség és a tanulmányi eredmény alapján ítélték meg a tanárok, akik a szorgalmat, a lelkiismeretességet és a kötelességtudást helyezték előtérbe. Kiss szerint Sárospatak a valódi népi és demokratikus társadalom építője volt.⁷⁶ Ennek ismeretében nem meglepő, hogy amikor Huszár azt firtatta, hogyan lehet valaki egyszerre harcos, elkötelezett emigráns politikus és türelmes, megértő, hívő ember, Kiss így válaszolt: „Nézd, én Sárospatakon Újszászy Kálmán tanítványa voltam. Ő adta a kezembe először Karl Barth műveit. Tőle tanultam, hogy ne minősítsünk mindenkit pogánynak, aki másként hívő.”⁷⁷

Huszár interjúi több fordulóban láttak napvilágot. Az MSZMP KB Titkársága először csak rövidítve, ún. zárt terjesztésű kiadványként engedte megjelenni.⁷⁸ Az 1983-as nyilvános kiadásban a Londonban élő Cs. Szabó László, a Párizsban lakó Fejtő Ferenc, a New York-i Gombos Gyula, Kovács Imre és Püski Sándor, valamint a Washingtonban élő Kiss Sándor és Nagy Ferenc szerepelt.⁷⁹ A 2005-ös kiadvány ezek mellett a Londonban élő Szabó Zoltánnal készített interjút, továbbá három budapesti beszélgetést (Bibó István, Donáth Ferenc, Illyés Gyula) is tartalmaz.⁸⁰

⁷⁵ Huszár Tibor: i. m. 229–230. o.

⁷⁶ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. Magyar Öregdiák Szövetség – Bessenyei György Kör, New Brunswick, USA, 1983. 11–12. o.

⁷⁷ Huszár Tibor: i. m. 241. o.

⁷⁸ Huszár Tibor: Beszélgetések. k. n. (Kossuth Könyvkiadó), h. n. (Budapest), é. n. (1981).

⁷⁹ Huszár Tibor: Beszélgetések. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.

⁸⁰ Huszár Tibor: Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról. Corvina Kiadó, Budapest, 2005.

*

A közleményemben sorra vett motívumokat azzal a szándékkal mutattam be, hogy további adalékokkal szolgáljak a sárospataki neveléstörténeti hagyomány társadalmi hatásmechanizmusának működéséhez. A fentiek alapján aligha vitatható, hogy az ún. „pataki szellem” áttételesen is érvényesült. A tanulmányaikat, illetve oktató munkájukat komolyan vevő, pataki diákemlékekkel vagy tanári tapasztalatokkal rendelkező személyek ugyanis, pályájuk során, akaratlanul is pozitívan befolyásoltak olyanokat, akik egyébként más módon nem kötődtek a városhoz.

II. Sorsok és utak

Jászay Pál (1809–1852)¹

Kétszáz éve, 1809. február 19-én született Abaújszántón Jászay Pál történész, akadémikus, egykori sárospataki diák, aki köztisztviselőként, Batthyány Lajos miniszterelnöki hivatalának vezetőjeként fontos szerepet játszott a reformkor és a forradalom „második vonalában”. Gimnáziumi és jogi tanulmányait egyaránt a Sárospataki Református Kollégiumban végezte. Közben két évet (1823–24) német nyelvtanulás céljából Késmárkon töltött, az ottani evangélikus líceumban, majd visszatérve Patakra 1829-ben befejezte a jogakadémiát. Ebben az évben hunyt el az intézmény országos tekintélyű alapító professzora, Kövy Sándor, akinek neve több mint három és fél évtizeden át (1793–1829) fémjelmezte a pataki jogászképzést. Halála után tanítványa, Gortvay János került a tanszék élére. Kezük alól került ki a reformkor és az 1848/49-es forradalom és szabadságharc több, országos hírnévre szert tett vezetője, mint Fáy András, Kossuth Lajos, Madarász László, Szemere Bertalan vagy Teleki László. Figyelemre méltó, hogy az 1848/49-es események „második vonalában” szintén sok egykori, s nemcsak jogász végzettségű pataki diákot találunk. Csak példaképpen említjük Almási Balogh Pál orvos-akadémikust, Széchenyi és Kossuth háziorvosát; Dósa Elek későbbi akadémikust, 1849-ben Marosszék kormánybiztosát; Duka Tivadar későbbi orvos-akadémikust, a Pénzügyminisztérium titkárát, majd Görgey segédtisztjét; Erdélyi János irodalomtörténész-akadémikust, 1848–49-ben a Nemzeti Színház egyik igazgatóját, a *Respublica* szerkesztőjét; Fogarasi János nyelvész-akadémikust, aki a nádori hivatal titkára volt, 1848. áprilistól pénzügyminisztériumi tanácsos, majd a Kereskedelmi Bank kormányzója; Kazinczy Lajos ezredest, hadtestparancsnokot, a későbbi 15. aradi vértanút; Madarász József szerkesztőt, országgyűlési képviselőt.

Jászay joghallgatóként az ún. törvénygyakorlatát az abaúji alispán mellett töltötte, s kíséretében vett részt az 1825–27. évi pozsonyi országgyűlésen. A királyi táblai gyakorlatát pedig gróf Teleki József, a királyi tábla bírója, a tiszamelléki református egyházkerület és a pataki kollégium főgondnoka mellett végezte, aki megkedvelte őt, és kitüntetéses ügyvédi vizsgáját követően, 1832-ben magával vitte a magyar udvari kancelláriára gyakornoknak, sőt hat évig atyai gondossággal viseltetett iránta. Jászay fokozatosan előrelépett a hivatali ranglétrán (fogalmazó, majd titkár lett), emellett kibontakozott tudományos érdeklődése a magyar nyelv, illetve a történelem iránt. Ebben két személyes tényező

¹ Megjelent: Bolvári-Takács Gábor: Jászay Pál a történelem szolgálatában = Zempléni Múzsza, IX. évf. 3. szám, 2009. ősz, 84–86. o.

segítette. Egyrészt pataki tanára, Csengery József, aki kiváló történész volt, s megkedveltette Jászayval a történettudományt és az oklevéltant. Másrészt maga Teleki, aki 1830-tól az MTA (eredeti nevén Magyar Tudós Társaság) első elnökeként közvetlenül figyelemmel kísérhette védenca munkáját. Jászay a kancellárián kezdett hozzá a forrásfeltáráshoz: több mint ötszáz, jórészt addig ismeretlen oklevelet másolt le, így pl. a *Bécsi és a Müncheneri Kódex* magyarítása is az ő nevéhez fűződik. De nemcsak okleveles emlékek iránt érdeklődött: 1841-ben az ő fordításában jelent meg magyarul Wildner Ignác bécsi jogtanár *Anyagi váltójog* c. szakkönyve. 1835-től rendszeresen publikált, írásai megjelentek az *Athenaeumban*, a *Figyelmezőben* és a *Tudománytárban*. 1836. szeptember 10-én – alkalmasint mentora, Teleki József közreműködésével – az MTA levelező, 1841. szeptember 3-án pedig rendes tagjává választották. Székfoglaló előadását 1842. november 21-én tartotta *A magyar nyelv történetének vázlatja* címmel, amely utóbb az MTA *1840–1842. Évkönyvében* látott napvilágot. 1843-ban publikálta *A szabad királyi városok szavazati joga az országgyűléseken* c. kötetét, 1846-ban pedig *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* c. monográfiát. 1848. január 26-án a bécsi akadémia is tagjául fogadta, kutatói munkásságát pedig 1849-ben az MTA Nagyjutalmával ismerték el. Jászay pályáját az 1848-as forradalom alapvetően érintette. Mindezelőtt köztisztviselői munkakörében történt lényeges változás: 1848. április 22-án a nádor őt nevezte ki tanácsosi rangban a miniszterelnöki hivatal egyik titkárává, amely tisztét a kormány fennállásáig ellátta. A döntésben minden bizonnyal közrejátszott, hogy Jászay jó érzéssel tudta megoldani a nehéz és kényes ügyeket. A hivatal beosztottjai közé részben a politikai igazgatásban jártas volt kancelláriai előadók, részben katonai szakértők kerültek. A teljes létszám nem haladta meg a tíz főt: két titkár (az egyik Jászay, a másik egy katonai szakértő), egy fogalmazó, egy irodaigazgató (aki egyben Batthyány személyi titkára is volt), egy sorjegyző (utóbb irattárnok), két írnok, egy ajtónálló és két szolgál. Látható, hogy Jászay ténylegesen a hivatal vezetőjeként működött, különösen azért, mert a katonai titkárok többször váltották egymást. A kormányzati struktúra 1848. szeptemberi átalakulása után az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöki irodáján is tovább dolgozott, 1848 novemberéig. A szabadságharc kibontakozása után azonban az egyre erőszakosabbá váló eseményektől meghasonlott, a közszolgálatból kilépett, de erkölcsi kötelességének érezte, hogy a kivégzett Batthyány miniszterelnök özvegyét támogassa. Jászay a szabadságharc bukása után visszavonult Abaújszántóra. Nem vett részt semmilyen társasági életben, erejét és idejét történeti

kutatásokra koncentrált. Sajnos erre már kevés ideje maradt. 1852-ben – a poros levéltárakban való kutakodások egyfajta szövődményeként – tüdővérzést kapott, s december 29-én meghalt. A Magyar Tudományos Akadémián 1853. január 31-én Toldy Ferenc, a testület főtitkára mondott fölötte gyászbeszédet. Két év múlva ő rendezte sajtó alá Jászay másik fő művét, *A magyar nemzet napjai a legrégebb időkől az aranybulláig* c. monográfiát, amelyen a szerző a halála előtti három évben éjjel-nappal dolgozott. Jászay tudományos hagyatékát, kéziratait, jegyzeteit – mintegy negyven kötet terjedelemben – a Magyar Nemzeti Múzeum 1869-ben az örökösöktől megvásárolta. Félezer oldalas *Naplóját* pedig – amelyet 1828-tól, pataki jogász korától kezdve hun-szkíta írásjegyekkel (!) vezetett, s amelyben életének majd' minden szakaszáról, a hozzá közel álló személyekről részletesen szó van – Czékus László evangélikus lelkész fejtette meg, s az MTA segítségével az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1894–1896. évfolyamaiban publikálta. Jászay Pál viszonylag rövid élete a történelem szolgálatában telt el, két vonatkozásban is. Köztisztviselőként cselekvő részese, alakítója volt a magyar történelem kimagasló hatású és jelentőségű periódusának, a reformkornak és a '48-as forradalomnak, kutatóként pedig alapvető történeti források feltárással, szakszerű elemzésével és értékelésével tette le névjegyét a magyar tudomány asztalára.

Kazinczy Lajos (1820–1849)²

„Derék vitéz katonának / Van ám gyöngy élete! / Csillag villog mindenfelé / Ruhája, fegyvere. // Szép élet ez! víg élet ez! / Hol van ennek mása? / Pajtás csapj fel, vidám kedvvel / Itt az ég áldása.” (Kazinczy Ferenc: *Katonadal*, részlet). Nyolc esztendő volt Kazinczy Lajos, amikor édesapja a *Katonadal*-t írta. Aligha gondolták, hogy húsz évvel később e vidám költemény véres valósággá válik, s nagy nyelvújítónak legifjabb gyermeke mártírhalált hal hazájáért.

Kazinczy Ferencné Török Sophie 1820. október 20-án hozta világra hetedik élő gyermekét, Lajost. Az apa ekkor 62 éves. A fiú neveltetése, iskoláztatása nagy gondot okozott számára, hiszen a család a húszas évek végére teljesen elszegényedett. Lajos 1829-től a pataki Kollégium diákja. Az 1831. évi kolerajárvány elragadta apját, ő maga azonban – bár megkapta a betegséget – túlélte a gyilkos kórt. További taníttatását gr. Vay Ádám, majd gr. Teleki József vállalták, s Lajos 1835-ben a tullni utász-hadapródiskolába került. Elkezdődött katonai pályafutása.

Kazinczy nehezen illeszkedett be az új környezetbe. Hiányzott az otthon, frissek voltak a tragikus emlékek. Tullnban egyébként tanultak más magyar ifjak is, például a Kazinczynál két évvel idősebb Görgey Artúr, akivel itt ismerkedtek meg. 1840-ban hadnaggyá nevezték ki a Miklós cárról elnevezett 9. számú császári-királyi huszárezredhez. Két esztendőre rá újabb családi gyász: édesanyja meghalt. Kazinczy ekkor Bécsben állomásozott. Találkozott Klapka Györggyel, aki a magyar testőrségnél szolgált. 1846-ban már főhadnagy, ám ekkor kilépett a hadseregből. Döntésében anyagi szempontok játszottak közre. Hazaköltözött zempléni, majd szabolcsi rokonaihoz.

Gyulaházán érte az 1848-as forradalom híre. Azonnal jelentkezett a nemzetőrségbe, később felajánlotta szolgálatait a Batthyány-kormánynak. Rövidesen százados és részt vett a pákozdi, valamint a schwechat-i csatában, ez utóbbiban Görgey vezénylete alatt. Novemberben Mészáros Lázár hadügyminiszter megbízása nyomán két utászzászlóalját szervezett Pozsonyban és Győrben, egyenként 4-4 századdal. Az utászkar parancsnokaként őrnaggyá léptették elő. Windischgrätz előrenyomulása miatt visszahúzódott Budára, s átjárókat építtetett a Duna jegén. A visszavonulás Törökszentmiklósig folytatódott. 1849 januárjában alezredesként dandárparancsnokká nevezték ki és Perczel Mór hadtestéhez osztották be. 1840 fős dandárjának fontos szerep ju-

² Megjelent: Bolvári-Takács Gábor: A tizenötödik aradi vértanúra emlékezve. 175 éve született Kazinczy Lajos = Sárospatak, XXXV. évf. 9. szám, 1995. szeptember, 1. és 4. o.; illetve Hírlevél. A Kazinczy Ferenc Társaság tájékoztatója, 21. szám, 1995. december 1., 9. o.

tott Szolnok visszafoglalásában. A város azonban később ismét osztrák kézre került.

Kossuth Dembinski Henriket nevezte ki fővezérnek. Kazinczy Klapka hadtestében hadosztályparancsnokká lépett elő. Hét gyalogzászlóalj, öt lovassági osztály és négy üteg tartozott hozzá. Ám Dembinski elvesztette a kápolnai csatát. A főparancsnokságot ekkor Vetter Antalra bízta, majd március végén Görgeyre. Az április 2-i hatvani győzelemmel elkezdődött a tavaszi hadjárat. Kazinczy katonái élén részt vett a tápióbicskei, az isaszegi és a váci ütközetekben is.

Az igazi siker azonban a nagysallói csata, amelynek megnyerésében oroslánrészt vállalt, s amelyért Görgeytől megkapta a katonai érdemjel III. osztályát. Klapka helyét – aki Debrecenbe távozott – az I. hadtest élén Nagysándor József foglalta el. Kazinczy ott volt a Budát ostromló seregben, de a győztes roham előtt a Csallóközbe rendelték, egy 3885 fős hadosztály élére. Május 24-én Kossuth ezredessé nevezte ki. Görgey – akkor hadügyminiszter – a Dembinski parancsnoksága alatt álló északi hadseregbe osztotta be mint önálló hadosztályparancsnokot, feladatául szabva Bereg, Máramaros és Ung megyék haderőinek vezetését, egyszersmind az ország határainak őrzését Zempléntől Máramarosig.

Kazinczy Munkácson rendezte be főhadiszállását. Az ott talált csapatok rendezetlenek voltak, fegyver, lőszer nincs. Kazinczy levélben fordult Görgeyhez, egyúttal szöveget intézett a megyék lakosságához is, segítséget kérve. Sajnos azonban, amikor júniusban megkezdődött az orosz támadás, hadosztályának még mindig csak 7 ezer embere és 23 lövege volt. Így kénytelen volt hátrálni Husztig. Július végére a régióban teljesen magára maradt, elvágva minden más seregtesttől. S jöhet ő már június végén felajánlotta segítségét Bemnek, Aulich Lajos hadügyminiszter csak augusztus 3-án intézkedett ez ügyben. Kazinczy 6-án indult Erdélybe. Összeköttetés híján nem értesült a csatavesztésekről, így hiába kereste Bemet. Seregéhez más csapatok maradványai csatlakoztak. Augusztus 22-én Zsibón 8 ezer fős hadosztálya egyesült a nyugat-erdélyi seregek 7 ezer fős maradványával, amelyet Gál Sándor ezredes vezetett. Az egyesült csapatok főparancsnokságát Kazinczy vette át. E minőségében kapta meg másnap Görgey levelét, aki beszámolt a tíz nappal korábban történt világosi fegyverletételről. Kazinczy haditanácsra hívta össze a parancsnokokat, ahol bejelentette: követi Görgey példáját. 1849. augusztus 25-én a zsbói Wesselényi-kastélyban, az orosz Grotenhjelm tábornok előtt, letette a fegyvert. Ez volt a szabadságharc utolsó tábori fegyverletétele, csupán néhány vár maradt még magyar kézen.

Kazinczyt az oroszok Nagyváradra kísérték, majd szeptember 8-án Aradra. Az első aradi kivégzés ekkor már megtörtént: augusztus 22-én Haynau felakasztatta Ormai (Auffenberg) Norbert ezredest, Kossuth segédtsíjtjét. Amikor október 6-án kivégezték a tizenhárom honvédtábornokot, Kazinczy október 1-jén kezdődött pere még tartott. A kegyetlen megtorlás rádöbbentette őt a helyzet komolyságára. Az egyetlen lehetőségnek az látszott, ha bebizonyítja: nem volt tábornok. Beadványokat, kérelmeket írt, tanúkat hívott. A hadbíróság három személyt hallgatott ki ügyében: Bayer József, Dobay József és Molnár Ferdinánd ezredeseket. A vallomások egybevágtak: Kazinczy valóban nem volt tábornok. E titlust az oroszok tulajdonították neki, látva, hogy önálló sereg fölött rendelkezik.

Ám a hadbírósgót a hallottak nem győzték meg. Az „önálló parancsnokság” kulcsmotívumnak bizonyult, s a vádiratban Kazinczy mint „lázkodó ezredes” szerepelt. (Hasonló ok miatt kerül korábban a vértanúk közé Lázár Vilmos, aki szintén „csak” ezredes volt – s egy időben Kazinczy beosztottja.) A felségsértés büntette tehát bizonyosságot nyert, Kazinczyt október 13-án – a 29. születésnapja előtt egy héttel – teljes vagyonekobzásra és golyó általi halálra ítélték. Haynau 24-én látta el záradékkal az iratot: „Kihirdetendő és végrehajtandó.” (Másnap az osztrák kormány megtiltotta a további kivégzéseket.) Kazinczy csak 24-én kapta kézhez az ítéletet, így kegyelmet kérni sem volt módja. Október 25-én reggel 7 órakor állt kivégzőosztag elé. Utolsó szavai ezek voltak: „Isten, ne hagyj el szerencsétlen hazámat!”.

Kazinczy Lajos egykori pataki diák, a tizenötödik aradi vértanú földi maradványai az aradi várfal tövében fekszenek, máig jeltelen sírban. Az „aradi tizenhárom” névsorát mindenki ismeri, Kazinczy Lajosról kevesen tudnak. Ne hagyjuk a nevét feledésbe merülni!³

³ Felhasznált irodalom: Katona Tamás (szerk.): Az aradi vértanúk 1–2. kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983; Kazinczy Ferenc művei 1. kötet. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979; Pásztor Emil: A tizenötödik aradi vértanú. Kazinczy Lajos. Dokumentum-életrajz. Kossuth Könyvkiadó – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1979; Tóth Gyula (szerk.): Küzdelem, bukás, megtorlás. Emlékiratok, naplók az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végnapjairól 1–2. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978.

Ballagi Géza (1851–1907)⁴

Száz évvel ezelőtt, 1907. június 17-én hunyt el Ballagi Géza történész, jogász, az MTA rendes tagja, 1875–1902 között a Sárospataki Református Főiskola Jogakadémiájának tanára, annak – Kövy Sándor és Emődy Dániel mellett – legnagyobb hatású egyénisége. Cikkünket az ő emlékének szenteljük, miközben igyekszünk bemutatni szűkebb családi környezetét és munkahelyét, a korabeli pataki jogakadémiát.

Ballagi Géza apja, Ballagi Mór (1815–1891) nyelvész, teológus, a Zemplén vármegyei Inócon született Bloch Mórként, a Ballagi családnevet 1848-ban vette föl. 1843-ban tért át az evangélikus hitre, utóbb református lett. 1840-ben nagy feltűnést keltett a zsidóság emancipációjáról írott röpiratával, ennek hatására választották meg 25 évesen az MTA levelező tagjává. 1858-tól rendes tag. Ifjúkorában a nagyváradi és a pápai jesiva, majd a Pápai Református Kollégium diákja. Tanult Párizsban és Tübingenben, itt doktorált. 1844–48 között Szarvason tanított, a szabadságharc alatt Görgey Artúr tábori irodáján fogalmazó, majd a Hadügyminisztérium elnöki osztály titkára. 1851-től taníthat ismét, előbb a kecskeméti, 1855-től a pesti református teológián a hittan és a bibliamagyarázat tanára. Széleskörű tudományos (nyelvészeti, teológiai, fordítói) publikációs tevékenységet folytatott, számos folyóirat szerkesztője. 1866-ban kiadta *A magyar nyelv teljes szótárát*. Akadémiai székfoglalóját 1840-ban *Nyelvészeti nyomozások* címmel, 1859-ben sémi összehasonlító nyelvészetből tartotta. Az 1861-es országgyűlés képviselője volt. Budapesten hunyt el.

Ballagi Mór szarvasi tartózkodása idejére esett idősebb fia, Géza születése, aki 1851. május 3-án látta meg a napvilágot. A bécsi, majd a budapesti egyetemen tanult, 1875-ben jogászként doktorált. Ugyanebben az évben választották meg a sárospataki jogakadémiára, ahol 27 éven át, 1902-ig oktatta a nemzetközi jogot, a pénzügytant, a nemzetgazdaságtant és a politikát. Kiváló előadó volt. Művei közül kiemelkedik *A politikai irodalom Magyarországon* (1888), *A magyar nemzet története* 9. kötete (*A nemzeti államalkotás kora*, 1897), *A magyar alkotmány* (1890, 1900), *A protestáns pártok és a sajtó* (1892). A 18. századi politikai röpiratokból igen gazdag gyűjteményt állított össze. 1901-ben az olaszliszka kerületben képviselővé választották, és szabadelvű programmal 1905-ig volt a Ház tagja.

Ballagi Géza a 37. születésnapja után egy nappal, 1888. május 4-én lett az MTA levelező tagja, székfoglalóját az 1839/40. évi országgyűlés

⁴ Megjelent: Bolvári-Takács Gábor: Ballagi Géza és a pataki jogakadémia = Zempléni Múzeum, VII. évf. 3. szám, 2007. ősz, 92–94. o.

irodalmi visszhangjáról tartotta. Rendes taggá ismét a születésnapján, 1907. május 3-án választották meg, de alig több mint egy hónappal később Sárospatakon elhunyt. Pályáját és munkásságát egykori kollégája, Szánthó Gyula méltatta.

A családi kép teljességéhez tartozik Géza öccsének, a történészé lett Ballagi Aladárnak a bemutatása is. Annál inkább, mert ő is volt pataki tanár. 1853-ban Kecskeméten született, Pesten és Heidelbergben tanult, s a bátyjával egyszerre szerzett – bölcsész – doktorátust. 1876–77-ben a sárospataki teológián a művelődéstörténet tanára, aztán visszahívták a fővárosba, ahol a bölcsészkaron egészen 1924-ig oktatott, 1889-től mint az újkori történelmi tanszék nyilvános rendes egyetemi tanára. 1903–04-ben dékán, 1919–20-ban rektor, 1905–10 között országgyűlési képviselő. Elsősorban történelmi műveket publikált, de néhány nyelvészeti és irodalomtörténelmi írása is fennmaradt. Ballagi Aladárt 31 évesen, 1884-ben választották meg az MTA levelező, 1904-ben pedig rendes tagjává, e téren tehát pár évvel megelőzte a bátyját. Székfoglalóit Colbert-ről (1885) és a spanyol inkvizícióról (1904) tartotta. 1928-ban hunyt el, több mint két évtizeddel túlélve Gézát.

Csupán érdekességként említjük meg Ballagi Mór öccsét, Ballagi Károlyt (Buj, 1824 – Miskolc, 1888). Tanári oklevelet szerzett, s a szabadságharc után ő is Kecskeméten tanított. 1856-tól Nagykőrösön gimnáziumi, 1860-tól tanítóképző-intézeti tanár. 1870-től tanfelügyelői tiszteket látott el, előbb Sopron és Moson megyében, 1880-tól pedig Miskolcon. A tudományos ismeretterjesztés egyik hazai úttörője volt.

A családi környezet bemutatása után vegyük szemügyre Ballagi Géza egykori munkahelyét. A pataki kollégium keretei között 1793-ban felállított jogakadémia története két szakaszra osztható. Alapító professzora, Kövy Sándor, haláláig, 1829-ig állt a tanszék élén. Őt tanítványa, Gortvay János követte 1853-ig, amikor is az osztrák jog kötelező tanítása elleni tiltakozásul nem hirdetett meg előadásokat. Kövy – és kisebb részben Gortvay – keze alól utóbb országos hírnévre szert tett tanítványok, tudósok, politikusok, közöttük későbbi akadémikusok kerültek ki (pl. Dósa Elek, Fáy András, Fogarasi János, Jászay Pál, Kossuth Lajos, Somosi János, Szemere Bertalan, Szemere Miklós, Teleki László, Tessedik Ferenc, Warga János, Zsarnay Lajos és mások; de Csokonai is Kövy miatt jött Patakra.)

1849-et követően megszakadt a Sárospataki Református Kollégium szerves fejlődése. Ez az időszak a protestáns iskolák számára önkormányzatuk felfüggesztését és császári ellenőrzését jelentette. A kollégium szabadságjogait csak 1860-ban kapta vissza, a jogakadémia 1863-ban kezdte meg ismét működését. Az újraindulás utáni évtize-

dek legmeghatározóbb tanáregyénisége Emödy Dániel, a magánjog és a perjog tanára, aki 1863-tól 1891-ben bekövetkezett haláláig tanított Patakon. Antalffy János az újraindulástól büntetőjogot és kereskedelmi jogot tanít haláláig, 1885-ig. Orbán József 1862-től a bölcsészeti akadémián egyetemes történelmet és oklevéltant ad elő, 1874-től a jogakadémia tanára a magyar és egyetemes alkotmány- és jogtörténet terén 1892-ig, haláláig. 1875-ben Ballagi Gézával együtt választották meg Szánthó Gyulát, aki egészen 1910-ig a római jog előadója. Ifj. Zsindely István Orbán Józsefet követte a jogtörténelmi tanszéken, 1892-től 1906-ig, szintén haláláig. A büntetőjogot és közjogot tanító, volt pataki diák Finkey Ferenc 1893–1912 között pataki professzor. Máig ő az utolsó olyan tudós, aki aktív sárospataki tanárként lett MTA-tag, 1908-ban. 1912-ben a kolozsvári, majd a pozsonyi egyetemre hívták, itt 1918-ban rektor. Később kúriai tanácselnök, majd koronaügyész. Illyefalvi Vitéz Géza 1895-től 17 évig oktatott közigazgatási jogot és statisztikát, utóbb a debreceni egyetemre távozott, ahol 1926–27-ben rektor volt. Meczner Sándor ugyancsak 1895-től látta el a magánjog előadói tisztét, 1907-ben hívták Kecskemétre. Szabó Sándor 1896-tól 1923-ig közgazdaságtant és pénzügyi jogot tanított, ő a jogakadémia utolsó dékánja. 1908-ban tért vissza Patakra a harminc évvel később akadémikussá lett Buza László, itt 15 évig tanított. 1923-tól a szegedi egyetem professzora, majd Kolozsvárra távozott, ahol 1943–44-ben rektor. A Ballagi–Finkey–Buza-vonal talán a leggyönyörűbb példája a pataki jogakadémia magas szintű utánpótlás-nevelésének.

Talán nem volt érdektelen megemlíteni a jogakadémia tanári karának néhány kiemelkedő egyéniségét, hogy képet alkothassunk Ballagi Géza kortársairól és a 19. század végi, 20. század eleji pataki jogászképzés színvonaláról. Mint ahogy az sem véletlen, hogy a Patakról eltávozott tanárok más egyetemeken is meghatározó jelentőségű posztokat kaptak. Sajnos a jogakadémia 1923-ban beszüntette tevékenységét, mert a trianoni béke következtében beállott gazdasági válsághelyzetben a kormányzat megvonta a jogtanárok kiegészítő államsegélyét. Bár az egyházkerület, sőt maga a város is vállalta volna a pluszterheket, a jogakadémia tanárihiánnyal küszködött, és – a magyarlakta területek elcsatolása miatt – jelentkezők sem voltak kellő számban; érvényesült a nagy egyetemek elszívó hatása.

A Ballagi-család jelentős szerepet játszott a hazai bölcsészeti és jogtudományok fejlődésében. Ballagi Mór, Géza és Aladár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjai, fontos műveket alkottak, és nemcsak szakmai munkásságukkal, de közéleti és politikai szerepvállalásukkal

is maradandó értékeket hordoztak, illetve teremtettek. Életpályájuk számos zempléni vonatkozást őriz, ebből is kiemelkedik Ballagi Géza közel három évtizedes sárospataki jogtanári működése, amely a református kollégium történetének meghatározó jelentőségű korszaka.

Bolvári Zoltán (1908–1993)⁵

– *Hova hát, hova hát, Zolikám,
ha a hír a magasba emel?*
– *Nem a csalfa lidérc tüze von,
Patakon maradok konokon.*

E. Kovács Kálmán: A pataki strázsán (részlet)⁶

Bolvári Zoltán, a sárospataki és a nyíregyházi tanítóképző egykori zene tanára 1998-ban lett volna 90. éves. Születésének évfordulóján rá emlékezünk az alábbi közleménnyel. Tanulmányunk keretei nem teszik lehetővé az életút minden részletre kiterjedő elemzését, csupán a pedagógusi pálya ívének ábrázolásához szükséges adatokra és eseményekre térünk ki.⁷

I. A családi háttér és a gyermekkor

Bolvári Zoltán 1908. október 9-én született Budapesten. Édesapja, Szinok Zoltán (1881–1957) református vallás tanár, édesanyja, Sillye Margit (1884–1979) tanítónő. Bár nem feladatunk a családtörténeti visszatekintés, hadd említsük meg az egyenes ági felmenők közül Sillye Gábor (1817–1894) 1849-es kormánybiztost, az utolsó hajdúkerületi főkapitányt.⁸ Sillye Gábornak a korán elhunyt Szpivák Amáliával (1831–1862) kötött első házasságából három gyermeke született: Béla, Jenő és Etelka. Sillye Jenő (1859–1928) miniszteri tanácsos első felesége Németh Márta Gizella volt, s az ő gyermekük Sillye Margit, Bolvári Zoltán édesanyja.

⁵ A tanulmány első fejezete Bolvári Zoltán (1908–1993) sárospataki zenepedagógusi munkásságának kezdetei címmel elhangzott 1998. november 4-én Sárospatakon, a Magyar Comenius Társaság felolvasó ülésén. A tanulmány megjelent: Bolvári-Takács Gábor: Bolvári Zoltán, a zenepedagógus (1908–1993). In: Kódöböcz József (szerk.): Művelődésünk múltjából. Bibliotheca Comeniana VIII. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 1999. 129–146. o. A jelen közlés során a szöveget néhány újabb adattal bővítettük.

⁶ E. Kovács Kálmán: Pataki háztetők alatt; kiadja a Sárospataki Városszépítő Egyesület, é. n. (1985), 1. o.

⁷ Bolvári Zoltán pályájának megismeréséhez alapvető fontosságú adatokat szolgáltatnak emlékiratai. Az Egy tanár visszaemlékezései című 1600 (!) oldalas kéziratból a továbbiakban hivatkozás nélkül idézünk. Bolvári Zoltán életútját a Comenius Tanítóképző Főiskolán 1992-ben Varga Csilla tanítójelölt – elsősorban személyesen készített interjúk alapján – feldolgozta. Az Egy nyugdíjas zenepedagógus élete és munkássága című szakdolgozat témavezetője Takács Andrásné főiskolai adjunktus volt.

⁸ Sillye Gábor életútját lásd: Nyakas Miklós: Sillye Gábor a szabadságharc kormánybiztosa, a Hajdúkerület utolsó főkapitánya (1817–1894), Hajdúsági Közlemények 7. A Városi Tanács és a Hajdúsági Múzeum honismereti kiadványa, Hajdúböszörmény, 1980. A Sillye család genealógiája megtalálható: www.sillye.ini.hu.

A keresztségben a Szinok Zoltán Dénes nevet kapta. A Bolvári családnévet – már zeneakadémiai hallgatóként – ő választotta magának, amikor mozgalom indult a németes hangzású nevek magyarosítására. Kérelmére a névváltoztatást a belügyminiszter 1934. május 12-én hagyta jóvá, 19.032/1934.III. sz. rendeletével. Idősebb Szinok Zoltán rossz néven vette a fia döntését, akit ez a tudat élete végéig elkísért. 1969-ben kérvényezte ugyan a Bolvári-Szinok családnév felvételét – hivatkozva a művészek körében gyakori kettős névviselésre –, de a hatóságok ehhez nem járultak hozzá.

Születésekor a család a belvárosi Múzeum utcában lakott, majd két-éves korában Erzsébetfalvára (1924-től Pesterzsébet) költöztek, ahol apját református lelkésszé választották. Szinok nagytiszteletű úr szigorú családfő hírében állt, a család vagyoni viszonyai jómódú közép-polgári háztartást jelentettek. Zoltán, legidősebbként, egyetlen fiú volt a gyermekek között, édesanyja rajta kívül három leányt nevelt (Margit, Gabriella és Hajnalka), és a szülők még egy kislányt örökbe fogadtak (Matild). Pezsgő családi élet jellemezte tehát a Szinok-famíliát, s ez később mintául szolgált Bolvári Zoltán számára. A szellemi értékeket a családban nagy tisztelet övezte, s ez szintén hatással volt rá. Nem véletlen, hogy később két húga is pedagógus lett.

Az elemi iskola elvégzése után apja a Lónyai utcai református főgimnáziumba íratta be, ahol két évig volt diák. Ezt követően tanulmányait az akkor megnyílt pesterzsébeti állami Kossuth Lajos Reálgimnáziumban folytatta, és ott is érettségizett. Az V–VI. osztályt azonban Burgenlandban, az Oberschützeni (felsőlövői) evangélikus gimnáziumban járta, ahová apja német nyelvtanulás végett küldte ki.⁹ A pesterzsébeti gimnázium 1926-ban végzett osztálya volt a második érettségiző évfolyam az iskola történetében. Széles merítésére jellemző, hogy Bolvári Zoltán osztálytársai mind a tizenötön továbbtanultak, s közülük állatorvos, építész, fizikus, gyógyszerész, rajztanár, ügyvéd és vegyész egyaránt kikerült.¹⁰ Bolvári Zoltán meglehetősen gyenge eredménnyel zárta középiskolai tanulmányait, nem igazán szeretett tanulni, és a gyakori iskolaváltozások sem tettek jót neki. Annál nagyobb tehetsége volt azonban a zenéhez.

II. A zongoratanulás kezdetei és a Zeneakadémia

Bolvári Zoltán természetesen nem saját akaratából kezdett zongorázni. A családban hamar felismerték a zene iránti fogékonyságát, ezért apja

⁹ A felsőlövői evangélikus gimnázium 1911-ben nyílt meg Németh Sámuel (1876–1975), a helyi tanítóképző igazgatója kezdeményezésére. Vö.: Németh Adél: Burgenland. Panoráma, Budapest, 1986. 163. o.

¹⁰ A Kossuth Lajos Gimnázium évkönyve 1919–1979. Szerkesztette: dr. Bayer István, Dezsényi László, dr. Thomann Márton, Ürögdi Imre. Budapest, 1979, 69–70. o.

már 6 éves korában magántanárt fogadott mellé, és – az elemi iskolával párhuzamosan – négy évig otthon taníttatta. Amikor gimnazista lett, apja bevitte meghallgatásra a Zeneakadémiára Nagy Géza¹¹ zongoraművészhez, aki azonnal kiderítette, hogy a fiúnak abszolút hallása van. Ez a képessége egyébként későbbi pályája során végig elkísérte, hiszen sosem használt hangvillát vagy hangsipot. Tanítványai elképedve vették tudomásul, hogy a Tanár úr – mint mondta – ugyanúgy „látja” a hangokat, mint más a színeket.

Bolvári Zoltán számára az Országos Magyar Királyi Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola több volt egyszerű továbbtanulásnál. Egyfajta életforma volt ez, hiszen megszakításokkal két évtizedet töltött az intézmény falai között. Tanulmányai több szakaszra oszthatók. Ezek értelmezéséhez tudnunk kell, hogy a főiskolán ez idő tájt öt tanfolyam (s azokon belül több szak) működött: gyakorló iskolai, előkészítő, akadémiai, operai és zenetanárképző.

1. 1918-ban felvették a *gyakorló iskolai tanfolyamra*, ahol 3 éven át folytatta zongora tanulmányait, amikor is a tanfolyamvezető nem javasolta felvételét az előkészítőbe. Az összképhez hozzátartozik, hogy Bolvári Zoltán még ekkor sem szerette igazán a zongorát. Kimaradt tehát a főiskoláról. Az Oberschützenben töltött V–VI. gimnáziumi év azonban ráébresztette őt a tudásának értékére, hiszen ott magasan a többiek fölött teljesített. Ekkor döbbsen rá saját tehetségére. Így aztán örömmel fogadta, hogy apja a VII. gimnáziumi év kezdetén ismét magántanárt, egy zeneakadémistát adott mellé. Löw Magda hallatlan mély benyomást tett rá, tőle tanulta meg az *előkészítő* 1–2. évének anyagát. Ezt követően Szatmári Tibor¹² zongoraművész vette át a tanítását, s vele fejezte be az előkészítő 3–4. évfolyamát.

2. Az érettségit követően – még mindig apja indítványára – felvételizett az akadémiai tanfolyam *zeneszerzés szakára*. Előképzettsége miatt simán fölvehették. Bár Kodályhoz szeretett volna járni, apja már korábban beszélt Siklós Albert¹³ professzorral, így ő lett a vezető tanára. Bolvári Zoltán az 1926/27. tanévtől az 1927/28. tanév I. félévének végéig járt a zeneszerzés szakra. Ez a másfél év elegendő volt arra, hogy ráébreszden: éretlen még a zeneszerzéshez. Tehetsége másra predesztinálta, s ezt felismerve hagyta abba a szakot. A kilenc fős évfolyamban egyébként társa volt Ránki György, a későbbi Kossuth-díjas zeneszerző.

3. A zeneszerzés szakról való lemondás már csak azért sem viselte meg, mert 1926-tól végezte az akadémiai tanfolyam *zongora tanszakát*

¹¹ Nagy Géza (1876–1938), 1906–36 között a Zeneakadémia tanára.

¹² Szatmári Tibor (1894–1942), 1924-től a Nemzeti Zenede, majd a Fodor Zeneiskola tanára.

¹³ Siklós Albert (1878–1942), 1910-től a Zeneakadémia tanára.

is. Szatmári Tibor ugyanis, aki a nagyhírű Fodor Zeneiskola¹⁴ tanára volt, vállalta további tanítását. Bolvári Zoltán élete meghatározó egyéniségének tartotta Szatmárit, akivel viszonya emberileg is kitűnő volt. Tőle tanulta meg komolyan venni a gyakorlást, s hatására VII. gimnáziumtól napi kettő, később – egészen tanári pályája végéig – napi négy órát gyakorolt. Bolvári Zoltán tehát a Fodor Zeneiskolában végezte el a zongora főtárgy I–IV. évfolyamainak anyagát, és mint magánöbendék tett vizsgát a Zeneakadémián. (A melléktárgyakból a zeneszerzés szak miatt felmentést kapott.) 1927 és 1930 között mind a négy zongoravizsgálja jelesre sikerült. Ez rendkívüli teljesítmény volt, hiszen a vizsgabizottságban nem kisebb személyiségek foglaltak helyet, mint Bartók Béla¹⁵, Dohnányi Ernő¹⁶, Stefániai Imre¹⁷ vagy Székely Arnold¹⁸. A IV. évfolyamos vizsgálja után Stefániai kiment hozzá a pódiumra, és soron kívül felvette a zongoratanár-képzőbe.¹⁹

4. A zenetanárképző tanfolyam *zongoratanári szakára* Bolvári Zoltán kétszer is beiratkozott, de végül nem fejezte be. Először 1930-ban kezdte el, de novemberben – betegség miatt – kimaradt, s aztán nem is folytatta. Önálló életre vágyott, saját keresetre, ezért két éven át szabadúszóként dolgozott. A fővárosban és vidéken különböző együttesekkel lépett fel, tánczenéket játszott, és elsajátította a könnyű műfaj fortélyait. A zongoratanár-képzőt a két éves sárospataki tanárkodás után, 1937-ben folytatta, amikor Székely Arnold szakvezető professzor segítségével beiratkozhatott. Újra járt a Fodor Zeneiskolába is, Szatmári Tiborhoz. Ebben az időszakban figyelt fel a tehetségére Weiner Leó²⁰, aki kamarazenére tanította. Az 1937/38. tanév I. félévét Bolvári Zoltán jeles eredménnyel zárta, ám tanulmányait meg kellett szakítania, mert Pápára tanári kinevezést kapott, s a levelező képzést a Zeneakadémia nem engedélyezte.

5. Bolvári Zoltán számára a legmaradandóbb élményeket és a legjobban hasznosítható ismereteket a hároméves *közéiskolai énektanárképző*

¹⁴ Fodor Ernő 1903-ban alapította zeneiskoláját, amely Budapest legjelentékenyebb, konzervatóriumi szintű magániskolája lett. Vö.: Berza László (főszerk.): Budapest lexikon. Akadémiai Kiadó, 1993, I. kötet, 441. o.

¹⁵ Bartók Béla (1881–1945), 1907–34 között a Zeneakadémia tanára.

¹⁶ Dohnányi Ernő (1877–1960), 1916–20 és 1928–43 között a Zeneakadémia tanára, 1919-ben igazgató, 1934–41 között főigazgató.

¹⁷ Stefániai Imre (1885–1959), 1926–36 között a Zeneakadémia tanára.

¹⁸ Székely Arnold (1874–1958), 1907–39 között a Zeneakadémia tanára.

¹⁹ A zongora tanszak akkori légköréről, a felvételi és rostavizsgákról szemléletes képet ad: Székely Júlia: Bartók tanár úr. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1978, 7–43. o.

²⁰ Weiner Leó (1885–1960), 1908–58 között a Zeneakadémia tanára. Egy alkalommal így szólt Szatmárihoz: „Magának van egy Bolvári nevű tanítványa. Nagyon tehetséges!” Szatmári rezignált humorral válaszolt: „Nekem tehetséges tanítványom? Ilyenről nem tudok.”

tanfolyam jelentette, amelyet az 1933/34. és 1934/35. tanévekben végzett el. A szabadúszó időszakot megelégedve felvételizett az énektanárképzőbe, és rögtön a II. évfolyamra vették föl, sőt a zongora tárgyból végig felmentést kapott. A tanfolyamnak mindösszesen 43 hallgatója volt, közülük Forrai Miklós karnagy, Erdemes Művész vált a legismertebbé, de évfolyamtársa volt Bolvári Zoltánnak későbbi sárospataki kollégája, Tóth Károly is. A vezető tanár, Harmat Artúr²¹ mellett olyan művész-pedagógusok oktatták, mint Bárdos Lajos²², Bartha Dénes²³, Karvaly Viktor²⁴, Sztankó Béla²⁵, Vaszy Viktor²⁶ és mások. Az országos tanárihiány miatt a minisztérium engedélyt adott arra, hogy a legrátermettebbek párhuzamosan elvégezhessek az – egyébként az énektanárképzőre épülő – *tanítóképző-intézeti zenetanári tanfolyamot*. Harmat Artúr 15 hallgatót választott ki, közöttük Bolvári Zoltánt, aki így az 1933/34. tanév II. félévétől az 1934/35. tanév végéig e szakot is elvégezte. Leckekönyvének tanúsága szerint a két szakon a négy félév alatt összesen 63 (!) vizsgát tett le, ebből 46-ot kitűnő, a többit jeles eredménnyel. Bámulatos teljesítmény! Ez idő tájt minden idejét a Zeneakadémián töltötte. Nem véletlen tehát, hogy élmény volt számára a két tanév, hiszen évfolyamelsőként végzett. 1935. június 15-én a Dohnányi Ernő által vezetett bizottság előtt két képesítővizsgát tehetett (érdemjegyei: 13 kitűnő és 6 jeles), és két diplomával kezdhette meg pedagógusi pályafutását, mint okleveles középiskolai énektanár és tanítóképző-intézeti zenetanár.

Bolvári Zoltán a zeneakadémiai évek alatt vált megszállott hangverseny-látogatóvá. Saját bevállása szerint több mint ezer hangverseny látott, sokáig gyűjtötte ezek műsorfüzeteit. Elmondása szerint az itt hallott Bartók-, Kodály- és Bárdos-kórusok ihlették későbbi karvezetői munkásságát. Az operát kevésbé szerette, de a prózai színházat annál inkább. Szabadúszóként maga is részt vett a művészvilág társasági életében, sokáig törzsasztala volt a New York Kávéházban.

1933–35 között, majd 1937-ben ismét tagja lett a Székesfővárosi Énekarnak, amelyet Karvaly Viktor vezetett.²⁷ A 200 tagú kórusban tenor szólamot énekelt. A fellépések (pl. Városi Színház, esztergomi Bazilika) és az előadott művek (pl. Mozart *Requiemje*, Liszt *Koronázási miséje*,

²¹ Harmat Artúr (1885–1962), 1924–60 között a Zeneakadémia tanára.

²² Bárdos Lajos (1899–1986), 1928–68 között a Zeneakadémia tanára.

²³ Bartha Dénes (1908–1993), 1935–79 között a Zeneakadémia tanára.

²⁴ Karvaly Viktor (1887–1974), 1934–49 között a Zeneakadémia tanára.

²⁵ Sztankó Béla (1866–1939), 1929-től a Zeneakadémia tanára.

²⁶ Vaszy Viktor (1903–1979), 1929–41 között a Zeneakadémia tanára.

²⁷ Az énekkar 1912-ben főleg zenetanárokból és karvezetőkből alakult, célja a vokális zeneirodalmi alkotások minőségi előadása volt. Karvaly 1922–48 között állt az együttes élén, elődei Sztojanovics Jenő és Kacsóh Pongrác voltak. Az együttes 1945 után Fővárosi Énekkarként működött tovább. Vö.: Berza László (főszerk.): Budapest lexikon, i. m. 457. o.

Kodály *Psalmus Hungaricus*) közül a legemlékezetesebb számára a bécsi vendégszereplés volt. Az énekkar a Bécsi Filharmonikusokkal együtt lépett fel, és Arturo Toscanini vezényletével Beethoven *IX. szimfóniáját* adták elő, óriási sikerrel.

III. Az első sárospataki tanári időszak (1935–37)

Miért Sárospatak? – tehetjük föl a kérdést, amikor Bolvári Zoltán első munkahelyéről esik szó. Valóban, nehéz magyarázatot találni arra, hogy egy ízig-vérig budapesti fiatalember a családjától több száz kilométerre helyezkedik el. Nos, ez idő tájt a fővárosban lehetetlen volt állást kapni. Így megfogadta, amit egyik professzorától, Molnár Antaltól hallott, hogy menjenek vidékre, és ott teremtsenek kultúrcentrumot! Beadta pályázatát a pataki tanítóképzőben hirdetett helyettes tanári állásra.

Az 1857-ben a Református Kollégium keretében megalakult, majd 1869-től állami intézményként létező sárospataki tanítóképző 1929-től ismét egyházi kezelésben, de önálló intézetként működött.²⁸ Bolvári Zoltán nagy reményekkel és komoly szakmai célkitűzésekkel foglalta el állását Sárospatakon. „Az igazgatótanács 1935. szeptember 1-től Bolvári Zoltán okl. tanítóképzőintézeti zenetanárt helyettes tanáru alkalmazta, ezzel az a nehézség, mely intézetünk ének- és zenetanításában már évek óta fennállott, megszűnt.” – olvashatjuk az 1935/36. tanévi értesítőben.²⁹ Valóban, az intézetben már fél évtizede kényszermegoldásokkal pótolták a hiányzó képesített tanerőt. Az egyébként Zeneakadémiát végzett Kovács Dezső, igazgatói feladatai miatt, csak egyetlen tárgyat vállalt. A munka zömét óraadóként Klacskó Béla polgári iskolai igazgatóhelyettes végezte, ő azonban római katolikus vallású volt, így a református egyházi éneket Palumbo Béla tanította.³⁰ 1935 szeptemberétől Kovács Dezső csupán heti két órát tartott meg (ének I. o.), Bolvári Zoltán pedig átvette az összes többi szaktárgyat. Heti húsz órában a következőket tanította: ének II–IV. o., zene I–V. o., egyházi ének és zene III–V. o., karének II–V. o., zenekar II–V. o. Emellett vezette az intézeti ének- és zenekart, és kinevezték a zeneszertár őrévé.

A pataki tanítóképzőben megalapításától kezdve komoly zenei élet zaj-

²⁸ A témával kapcsolatban átfogó igényű monográfia: Kódöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és a középfokú képzés négy évszázada. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.

²⁹ A tiszáninneri ref. egyházkerület sárospataki tanítóképző-intézetének 1935–36. évi értesítője, (a továbbiakban: ... évi értesítő). Szerkesztette: Kovács Dezső. Sárospatak, 1936. 9.o.

³⁰ 1934–35. évi értesítő. Szerkesztette: Kovács Dezső. Sárospatak, 1935. 9–10.o.

lott.³¹ Bolvári Zoltán tehát olyan környezetbe érkezett, ahol nemcsak tanították a muzsikát, de amely szinte sugározta a zene szeretetét. Nagy szerepe volt ebben az 1923-tól igazgató Kovács Dezsőnek, aki már több, mint három évtizede tanított zenét Patakon. Nincs most helyünk arra, hogy szakmai teljesítményét és pedagógiai sikereit részletezzük, ezt megtették mások.³² Csupán az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy annak idején Kovács Dezső is hasonló módon vette át a zenei szaktárgyat a korábbi zenetanár-igazgatótól, Hodossy Bélától, mint tőle Bolvári Zoltán.

Az ifjú Bolvári tanár úr szívvel-lélekkel vetette bele magát a tanításba, noha e téren még gyér tapasztalatokkal bírt. (A zeneakadémiai évek alatt a budai tanítóképzőben gyakorolt.) Ösztönösen érezte azonban a jót, a helyest. Czövek Lajos karnagy, főiskolai tanár, 1935–37 között tanítványa volt. Visszaemlékezéséből idézünk: „Személyében kitűnő elméleti felkészültségű tanárt, karvezetőt és pódiumképes zongoristát ismertünk meg. Azon fiatal tanárok egyike volt, akiket már a nagy hírű Kodály tanítványok (Ádám Jenő, Bárdos Lajos) neveltek és indítottak útra, hogy mesterük szellemében részesei legyenek az akkortájt megújuló magyar zenei életnek. Bolvári ezt az új szellemet hozta a pataki képzőbe, az addig meglehetősen konzervatív, merev oktatási renddel szemben. A kötelező használatra hivatalosan előírt ének tankönyv mellett kezünkbe adta a Bárdos Lajos szerkesztésében megjelent 101 magyar népdal című gyűjteményt. (...) Az első nagy énekkari élményeket is neki köszönhetjük. Megszólaltak a Kodály kórusok (...) és a fiatal magyar zeneszerzők (...) mellett a nagy mesterek egy-egy alkotása (...) is. (...) Néhányunkkal külön órán is foglalkozott, míg a konzervatív muzsikás igazgató ezt meg nem tiltotta.”³³

Amint az Czövek Lajos fenti utalásából kitűnik, az intézet nevelési törekvéseit következetesen és eredményesen megvalósító, akkor 56 esztendő Kovács Dezső, és a szabadabb szellemű, fiatal tanár között sajnos előfordultak szakmai jellegű nézetkülönbségek, ám ezek jelentőségét hiba lenne túlbecsülni.

Bolvári Zoltán Patakra kerülése után – az ifjúsági ének- és zenekarra építve – azonnal hozzáállott a hangversenyek szervezéséhez (ebben is Kovács Dezső példáját követte). E tevékenysége később egész éle-

³¹ Lásd erről: Földyné Asztalos Adrienne: Ének-zene oktatás a sárospataki tanítóképző kezdeti időszakában (1869–1900). In: Sárospataki Pedagógiai Füzetek, 5. szám, 1981, 63–79. o.

³² Földyné Asztalos Adrienne: Kovács Dezső (1881–1964). In: Sárospataki Pedagógiai Füzetek 7. szám, 1983, 95–106. o.; valamint Kódöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon, i. m. 228–231. o.

³³ Varga Csilla, i. m. 39–40. o. A hivatalos tankönyvet Sztankó Béla zeneakadémiai professzor írta.

tén át, minden munkahelyén végigkísérte. Fellépett az intézeti ünnepeken, tanévenként három alkalommal. Templomi előadásokat tartott Sárospatakon, Bodrogolasziban, Vajdácskán. A képző tornatermében bállal egybekötött hangversenyt rendezett, 1936 januárjában, amelyet egy évre rá megismételt.³⁴ A hat, majd kilenc tételből álló műsoron – a klasszikusok mellett – szerepeltek Hubay Jenő- és Kodály-darabok (mai szóval: „kortárs művek”) is. A fővárosi színvonalhoz nem szokott pataki közönség számára Bolvári Zoltán szereplése – aki zongorázott, vezényelt és kísért is – olyan átütő erejű volt, hogy még napokkal később is megállították az utcán, hogy gratuláljanak neki. Hasonlóan sikeres volt a Liszt Ferenc halálának 150. évfordulója alkalmából tartott, előadás-sal egybekötött zongoraestje (amelyről – fájdalomra – Kovács Dezső, egyéb elfoglaltsága miatt, távol maradt). Itt játszotta el először későbbi sikerdarabját, a *13. Magyar rapszódíát*. Bolvári Zoltán szakmai tudása valóban elsőrangú volt. 1936-ban megjelent *A magyar muzsika könyve* című életrajzi adattár, amely felvette sorai közé az akkor 28 esztendő s pataki zenetanárt. A kötetben közzétették fényképét, és az alábbi szócikket: „Bolvári (Szinok) Zoltán zenetanár, 1908. Budapest. Tanulmányait a Zeneművészeti Főiskolán végezte. A középiskolai énektanárképzőn és a tanítóképzőintézeti ének- és zenetanárképzőn oklevelet nyert. Tanára: Szatmári T. A Sárospataki Ref. Tanítóképző zenetanára. Mint a Székesfővárosi Énekkar tagja, többször szerepelt bel- és külföldön.”³⁵

A fővárosi környezetből való hirtelen kilépés nehézségeket okozott számára a beilleszkedésben. A tanítóképző 12 fős nevelőtestületéből (5 rendes, 4 helyettes, 1 segéd tanár és 2 gyakorló iskolai tanító³⁶) Bolvári Zoltánnak csupán Pándy Árpáddal sikerült magánemberként is megtalálni a közös hangot. Így aztán a többiekénél erőteljesebben barátkozott gimnáziumi tanárokkal (Csák István, Irsa Tibor), amit kollégái rossz néven vettek, sőt egyikük, Zilahi Ferenc, kifejezetten fel is róttá neki. A pataki társasági életbe a tanítóképző korábbi igazgatója, Hodossy Béla lakásán rendezett jótékony célú összejövetelen vezették be, s hamarosan igen népszerű lett. Szívélyes viszonyban állt Novák Sándor gimnáziumi igazgatóval, aki mint közigazgató, az 1936. június 14-i tanévzárón elmondott jelentésében az alábbiak szerint üdvözölte a testvérintézmény ifjú művész-tanárát: „A zene- és énektanítás, amely képzőinknek egyik speciális hivatása és amelyeknek életfolyamatában nagy elődökre tekinthetünk vissza, Bolvári Zoltán okl. zenetanárnak 1935. szeptember 1-jén történt

³⁴ 1935–36. évi értesítő, i. m. 30. o.; 1936–37. évi értesítő. Szerkesztette: Kovács Dezső. Sárospatak, 1937, 32. o.

³⁵ *A magyar muzsika könyve*. Szerkesztette: Molnár Imre Dr. Budapest, 1936. 353–354 és 534. o.

³⁶ 1936–37. évi értesítő, i. m. 7–8. o.

megválasztásával újra egy ritka értéket kapott.”³⁷ Többször megfordult Bálint József, Dávid Zoltán, Erdélyi László, Halász Dénes, Mátyás Ernő, Szabó Ernő, Szabó Gyula, Szabó Károly, Trócsányi József, Újszászy Kálmán otthonában. Szerette a társasági életet, és vidám emlékeit számos anekdotában megörökítette, amelyekből néhány olvasható *A pataki diákvilág anekdotakincse* III. kötetében.³⁸

Amikor Kődöböcz József a pataki tanítóképzésről szóló monográfiájában arról írt, hogy a második református tanítóképző tanárai közül nyolcan állami intézethez mentek át tanítani, „közülük egy azért, mert nem választották meg a helyettes tanári működése után rendes tanárnak”, akkor Bolvári Zoltánra utalt.³⁹ A második tanévi hosszabbításnak komoly tétje volt, hiszen ez már a véglegesítést jelentette volna. Az 1937 tavaszán tartott nevelőtestületi értekezleten Bolvári Zoltán két tartózkodás (Ecsedy Lajos, Tóth Mihály) mellett négy igen (Csuka Andor, Harsányi László, Pándy Árpád, Zilahi Ferenc) és négy nem (Egey Antal, Farkas Elemér, Lázár Károly, Szathmáry Ferenc) szavazatot kapott. A kérdés eldöntése így az igazgatóra hárult, aki inkább új zenetanárt választott, Tóth Károly személyében. Az 1936/37-es tanév végével Bolvári Zoltánnak lejárt a helyettes tanári megbízása, és visszautazott Budapestre. Fájt itt hagynia tanítványait, megszerette a várost, és a környék természeti szépségeit. Első sárospataki tanári periódusa mindazonáltal nem tűnt el nyomtalanul. Emlékeztek rá növendékei, és elismerően szólt róla Szabó Ernő is *A pataki kollégium zenei krónikájában*: „1937-ben Tóth Károly orgonista, tanítóképző intézeti zenetanár, később Bolvári Zoltán zongoraművész, képzőintézeti zenetanár nyert kinevezést a pataki képző zenetanári tanszékére. Mindketten meg tudták tartani a hagyományos magas képzési színvonalát, s emellett önálló koncertekkel is gazdagították Sárospatak és a közeli s távoli környék hangversenyéletét.”⁴⁰

IV. A nyíregyházi évek (1938–54)

Sárospatak után – mint arról a fentiekben már írtunk – Bolvári Zoltán ismét beiratkozott a Zeneakadémiára. Életvitelének fenntartásához azonban dolgoznia kellett, ezért elfogadta a minisztérium segítségét,

³⁷ A sárospataki református főiskola theol. akadémiai és gimnáziumi értesítője az 1935–36-ik iskolai évről, LXXX. évf. Összeállították: dr. Mátyás Ernő és Novák Sándor, Sárospatak, 1936, 12. o.

³⁸ *A pataki diákvilág anekdotakincse*, III. kötet. Szerkesztette: Benke István, Bolvári-Takács Gábor, Egey Tibor, Király Zoltán, Lázár Oszkár, Szabó Csaba. Sárospataki Református Kollégium Alapítvány, 1996, 93–96. o.

³⁹ Kődöböcz József: *Tanítóképzés Sárospatakon*, i. m. 222. o.

⁴⁰ Barsi Ernő – Szabó Ernő: *A pataki kollégium zenei krónikája*. Zeneműkiadó, Budapest, 1984. 170. o. Szabó Ernő az évszámában tévedett, mert 1937-ben Tóth Károly felváltotta Bolvári Zoltánt.

és 1937. december 1-jén, mint óradíjas tanár, elvállalta a pápai állami tanítóképzőben betegség miatt ellátatlanul maradt órák megtartását. Az eredetileg három hónapos megbízását később a tanév végéig meghosszabbították. Zenetanári és karvezetői működése mellett egyetlen hangverseny létrehozására volt módja: 1938 februárjában, az Arany Griff Szálló dísztermében. Fellépett az 1938. március 15-ei ünnepségen és egy ideig vezette a cipész-dalárdát. Pápán nem igazán volt ideje beilleszkedni, ráadásul taszította őt a városban kitapintható református-katolikus ellentét. Jellemző, hogy az 1937/38. tanév végén azért nem véglegesítették, mert a minisztérium engedett a katolikus püspök nyomásának, és – az egyensúlyra ügyelve – katolikus vallású zenetanárt nevezett ki. Ekkor ajánlották neki a nyíregyházi állami tanítóképzőt, amelyet elfogadott, s amely 16 éven át a munkahelye maradt.⁴¹

Bolvári Zoltán 1938. szeptember 1-jén lett nyíregyházi képzős tanár, először csak megbízással. Az elkövetkező években végigjárta a ranglétrát, mint óradíjas, illetve kinevezett helyettes tanár, végül rendes tanárrá lépett elő. Az 1944-ig terjedő időszak nyugodt periódus volt az életében, kitűnő tantestület tagjaként dolgozhatott, szakmai tudását elismerték. Közeli vált a szülői ház is, hiszen apja – nem sokkal Nyíregyházára kerülése előtt – a Szabolcs-Szatmár megyei Bujon vállalt lelkeszi hivatalt és a család odaköltözött.

Ezek az évek döntő jelentőségűek voltak Bolvári Zoltán tanári egyéniségének kialakulása szempontjából. A kezdő pedagógus markáns, céltudatos tanárrá érett. Ekkor alakult ki karvezetői stílusa is. A kórusok összeállítását mindig a tagok személyenkénti meghallgatásával kezdte. Az azonos szólamoknak önálló próbákat tartott, amelyben szólamvezetők segítettek. Az összpóbát hangképző gyakorlatokkal kezdte, s az elért eredmények sokszor magukat a kórustagokat is meglepték. A képzőben 120 tagú énekkart vezényelt, és egy ízben bejutottak a országos énekkari verseny síófoki döntőjébe.

Szigorú tanár volt, és – fiúosztályai lévén – sosem kímélte a hangját, ha fegyelmezésre került sor. Tanítványai mégis rajongtak érte. Nagy szeretettel emlékezett rá Mihálka György karnagy, főiskolai tanár és évfolyamtársa, Korényi Lajos zeneiskolai igazgató, akik mindig első meseterükként említették Bolvári Zoltánt, ha egyéniségük, szakmai életútjuk formálóirol esett szó. „Nagyszerű érzéssel és hivatástudattal átítatva tanította növendékeit. (...) Lelkes harciosa volt az új zenei reformnak:

⁴¹ A nyíregyházi képző 1914–59 közötti működését részletesen tárgyalja: Dráviczki Sándor: Tanítóképzés Szabolcs megyében. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2005. Szélesebb összefüggéseiben lásd: Kuknyó János – Sallai József: Közoktatás. In: Cservényák László (szerk.): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája, 1. kötet: Történelem és kultúra. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, Nyíregyháza, 1993. 566–574. o.

Bartók és Kodály felbecsülhetetlen, az igazi magyar zenét megteremtő munkásságát megismertette (...) velünk. (...) Bár a tanítóképző nem nevelt kimondottan zenepedagógusokat, (...) áldásos munkássága hatalmas indíttatást adott többünknek ahhoz, hogy zenepedagógiai pályát válasszunk élethivatásul.” – emlékezett Korényi Lajos. „Nagyszerű érzéke volt az együttesek összefogására. (...) Kitűnő szeme volt a tehetségek felismerésében. (...) Az ének óráin (...) rögtön interpretálta, bemutatta az anyagot, s (...) én ezeknek az óráknak zenei hagyatékából éltem hosszú ideig. (...) Egy cél lebegett a szeme előtt: minél jobban (...) megismertetni, megszerettetni (...) a hangszeret, az elméletet, a vokális zenét.” – vallott róla Mihálka György. Kollár András kórusvezető, főiskolai docens szintén tanítványa volt: „Életünkben Bolvári volt az első zongoraművész, akinek a játékát hallhattuk. Szinte mindannyian szabolcsi falukból kerültünk Nyíregyházára, ami akkor nekünk a világ közepét jelentette. (...) Az első félév végére már differenciált volt a zenei tudásunk. Különösen a zongora leckéket egyénekre szabva adta. (...) Nagyon jó énekkarunk volt. Megszerettük a többszólamúságot.”⁴² Czine Mihály irodalomtörténész, tanszékvezető egyetemi tanár, szintén a nyíregyházi tanítóképző diákja volt egykor. „Bolvári Zoltán tanár úr, aki most kántor Sárospatakon, Kodálynak volt kedves tanítványa. Bartók- és Kodály-szeretetem, s a népdal iránti vonzódásom az ő óráinak eredménye.” – nyilatkozta egyik interjújában.⁴³ Oláh István honvédelmi miniszter Czine Mihály évfolyamtársa volt Nyíregyházán. A hadseregtábornok élete végéig fenntartotta a kapcsolatot egykori tanárával, és számos alkalommal kifejezésre juttatta Bolvári Zoltán iránti szeretetét. S végül, de nem utolsósorban említsük meg Váci Mihályt. „Nagy szerelme volt a zene. Bolvári Zoltán tanár úrtól annyi népdalt megtanult, hogy ma is bőven futja belőlük, s tőle ismerte meg Bartókot és Kodályt és azt a szellemiséget, amit a két név jelent.” – olvashatjuk egy, a költőről szóló könyvfejezetben.⁴⁴

Sajnos számos nyíregyházi fellépésének jegyzéke nem maradt fenn. Első nagyszabású szereplésére 1939 májusában került sor, a tanítóképző alapításának 25. évfordulóján rendezett ünnepi hangversenyen, ahol karvezetőként és zongorán egyaránt közreműködött. 1942. május 2-án 1500 tagú kórus köszöntötte a 60. éves Kodály Zoltánt a nyíregyházi Kálvineum udvarán. A hangversenyt megtisztelte jelenlétével a Mester, és jelen volt Bárdos Lajos is. A programban a nyíregyházi tanintézetek kórusai egyenként is felléptek, s a tanítóképző növendékei

⁴² Varga Csilla, i. m. 36–39., 40–42. és 44–46. o.

⁴³ „Jó helyre születtem”. Czine Mihály indulása. Karádi Zsolt interjúja = Kelet-Magyarország (ünnepi melléklet), 1989. augusztus 19., 10. o.

⁴⁴ Petró András: Váci Mihály. In: Írók, képek. (Írók, költők gyermek- és ifjúkora). Szerkesztette: dr. Szabó Ödönne, Tankönyvkiadó, 1970. 364. o.

Kodály *Katonadalát* adták elő. Idézzük a korabeli újság tudósítójának szavait: „Most aztán a délután legszebb kara következik. Mindenki ennek tartja az állami tanítóképző kórusát, így nyilatkoznak Bárdosék is róla. Egy ízig-vérig művész muzsikuszakember bámulatosszólómunkájának eredményeként hangzik fel a Kodály-katonadal, amelyet Bolvári Zoltán vezényel. Egyöntetűség, gondos, művészi ritmusmegoldás, szín és dinamika csodálatos eredményekben jelentkezik ebben a karban, a közönség áhítattal és elmélyedéssel fogadja.”⁴⁵ Az előadás után Kodály külön gratulált a *Katonadal* előadásához. (1992 májusában a Magyar Kodály Társaság Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei tagozata emlékhangversenyt rendezett az 50. évvel azelőtti kórustalálkozó tiszteletére. A hangversenyre Bolvári Zoltán is meghívást kapott, mint az egyetlen, még élő akkori karnagy, de az utazás fáradalmait nem tudta vállalni.⁴⁶)

Nyíregyházán elméleti munkásságot is kifejtett. Kétszer volt előadó nevelőtestületi értekezleten, *Az ének-zene oktatás nevelői vonatkozásai intézetünkben*⁴⁷ és *A szolmizáció fejlődése* című előadásaival. Fennmaradtak a zenei műélvezésről, egy Beethoven-hangversenyáriáról és a Liszt dalairól szóló kéziratok, valamint két dolgozata: a *Kodály Zoltán népdalfeldolgozásai* és *A szocialista gondolat Kodály Zoltán népdalfeldolgozásai*ban. (Ez utóbbiban a „szocialista” kifejezést a „népi” szinonimájaként használta.)

A viszonylag kiegyensúlyozott életvitel időt engedett családalapítási terveinek átgondolására. Házasságkötése a nyíregyházi tanári periódus alatt történt, ám mégis Sárospatakhoz kötődik. 1944 nyarán ugyanis diákszázadokat vezényeltek a sárospataki repülőter földrendezési munkálataihoz, és Bolvári Zoltán tanár-felügyelőként kísért a csoportot. Július 22-én egy társaságban megismerkedett Székely Klárával, akinek néhány órás beszélgetés után megkérte a kezét. Szándékának komolyságát bizonyítandó, másnap tiszteletét tette a szülőknél, és egy hónap múlva, 1944. augusztus 22-én házasságot kötöttek. A hihetetlenül gyors frigy közel ötven éves együttélést eredményezett, amelyből három gyermekük született: Katalin 1946-ban, Éva 1948-ban és Péter 1949-ben.

⁴⁵ Kodály Zoltán volt az, aki megmentette az ősi magyar dalt az elkallódástól = Nyírvidek Szabolcsi Hírlap, 1942. május 4.

⁴⁶ Vö.: Kodályra emlékeznek májusban = Kelet-Magyarország, 1992. január 15., 1. o.; Éneklő Ifjúság hangverseny Kodály Zoltán tiszteletére, a Kálvineum udvarán, Nyíregyháza, 1942. május 2. Jubileumi kiadvány, 1942–1992. Szerkesztette: Tarcai Zoltán; Váci Mihály Városi Művelődési Központ, Nyíregyháza, 1992.

⁴⁷ Megjelent: Bolvári Zoltán: Előadások a zenei nevelésről (1941, 1967). (bevezette és közzéteszi: Bolvári-Takács Gábor) = Zempléni Múzsza, IV. évf. 3. szám, 2004. nyár, 79–86. o.

A felszabadulás után új szakasz kezdődött a nyíregyházi képző életében is. A Rákosi-korszak értelmiségellenes intézkedései, és a „társadalmi munka” végeláthatatlan kötelezettségei alaposan megterheltek a tanári kart. Bolvári Zoltán számára mindez új feladatokat hozott. Rábízták a dohánygyári és a villanytelepi vegyeskarok vezetését, amit szívesen csinált mindaddig, amíg a kórustagok is olyan komolyan vették a munkát, mint ő. Irányította a pedagógus énekkart, majd zenekart, és egy időben a Vasvári Pál Gimnázium énekkarát is. Rengeteg vidéki meghívásnak tett eleget, zsűrizésekre osztották be, olykor választási gyűléseken is szerepelnie kellett. Két évig gimnáziumban is helyettesített. Mindamellettt végezte intézeti munkáját, továbbra is adott önálló műsorokat, szervezte az Éneklő ifjúság hangversenyeket. És ott volt a családja, három kicsi gyermekkel. Feleségét nem engedte dolgozni, inkább különórát adott, magántanítványokat vállalt, hogy megélhetésük biztosítva legyen. Nem csoda hát, hogy kissé belefáradt a Nyíregyházán töltött utolsó néhány évbe, s így nem esett nehezére, hogy megfontolja felesége kérését: költözzenek vissza Sárospatakra!

V. A második sárospataki tanári időszak (1954–71)

Sárospatakra történt visszatérését tehát családi okok motiválták. Feleségének fontos volt a szülőhely és Bolvári Zoltánnak is maradtak kellemes emlékei első pataki időszakából, ezért 1954-ben áthelyezését kérte. Szakmai megbecsültségére jellemző, hogy Nyíregyházáról alig akarták elengedni. (Később is többször megkísérelték visszacsábítani, de sikertelenül. Fellépést vállalt viszont a 40. alapítási évfordulón.) Annál közönyösebb volt a fogadtatása Patakon. Zilahi Ferenc igazgató – aki tanárként 1937-ben még a hosszabbítására szavazott – kényszeredetten vette tudomásul a megyei tanács döntését és hozzáállása később sem változott.⁴⁸ Bolvári Zoltán 1954. március 1-jén foglalta el tanári állását a sárospataki tanítóképzőben. Itt az ének-zenei szakórákat 1937 óta Tóth Károly látta el, s az ő munkáját segítette 1952-től Klacsó Béla és 1953-tól Fráter József.⁴⁹ Ami a továbbiakat illeti, 1959. július 1-jén a tanítóképző felsőfokú intézetté vált és Tóth Károly vezetésével szakcsoport alakult. Az 1970-ig terjedő időszak alatt – Bolvári Zoltán mellett – intézeti tanárként dolgozott Domokos Lajosné és Fráter József, mindketten általános iskolai ének-zene szakos tanári képesítéssel. Az új tanítóképzős tanterv az ének-zenét és tanításának mód-

⁴⁸ Zilahi Ferenc úgy fogadta Bolvári Zoltánt, hogy kezét nem nyújtott, és helyet sem kínálta. Az igazgató személyiségének bemutatása nem feladatunk, erről részletesen írt Kódöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon, i. m. 296–298. o.

⁴⁹ Uo. 337–338. o.

szertanát a teljes képzési ciklusra vetítve 192 órában határozta meg, de ez hamarosan 240-re emelkedett. Ez nem tartalmazta a tanítási gyakorlatot.⁵⁰

Bolvári Zoltán 1954-ben kiforrott egyéniségként tért vissza, gazdag zeneelméleti és módszertani tapasztalatokkal. Az ezt követő több mint másfél évtizedes működésére így emlékezett vissza kollégája, Kődöböcz József főiskolai tanár, volt főigazgató-helyettes: „Tanítóképzős tanár volt, aki közvetlen kapcsolatot tudott tartani órán is tanítványaival. Szeretett, (...) tudott tanítani. Tanítványait jól tudta mozgósítani, vezetni. Tanítási órái célra törőek voltak. Tervszerű, következetes munkájával jól felkészítette őket az ének tanítására, az ének-zenei nevelésre. (...) Adomázó típusú tanár volt, s így órái színesek, hangulatosak voltak.”⁵¹ A gyakorlati képzés terén végzett magas színvonalú munkájára elismerően gondolt vissza Füle Sándor főiskolai tanár, aki szakfelügyelőként többször megfordult Sárospatakon.⁵²

Ami a fellépéseket illeti, Bolvári Zoltán – visszatekintve – úgy vélte: „itt valósíthattam meg legszebb rendezvényeimet”. Valóban se szeri, se száma nem volt magas színvonalú műsorainak. Az általa – sajnos nem teljes körűen – összegyűjtött és megőrzött dokumentumok tanúsága szerint 1954 ősze és 1971 tavasza között 5 önálló műsort (zongoraestet, illetve előadással egybekötött bemutatót), valamint 17 fellépéssel járó műsort szerkesztett, és további 32 iskolai rendezvényen működött közre szolistaaként, karvezetőként vagy zongorakísérőként. Intézeti műsorral Erdőbényén és Tiszalúcon is szerepelt. Két ízben volt zsűritag a Sárospataki Diáknapokon. Állandó kísérője volt a testnevelési bemutatóknak és a szintén Sipos György intézeti tanár által vezetett Bodrog Néptáncgyűttesnek. Érdekesség, hogy karvezetőként nem használt kottát, ám ha zongorázott, mindig kitette. Ennek oka egy ifjúkori zongoravizsgán történt memóriazavara volt, s bár később fejből tudta legtöbb számát – egy ízben áramszünet alatt is tovább játszott –, a kotta növelte a biztonságérzetét.

Patakra kerülve először csak általános iskolai énekkarral foglalkozott. Később számtalanszor vezényelte az olykor 120 tagú intézeti vegyeskart. A Szózatot például Sipos György emlékei szerint úgy ad-

⁵⁰ A Sárospataki Tanítóképző Intézet évkönyve 1959–1965 (a továbbiakban: Évkönyv I). Szerkesztette: Komáromy Béla, Kődöböcz József, Mátray László, Szeléndi Gábor. Sárospatak, 1965. 4–7., 12. és 23.o. A Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola Évkönyve 1965–1981 (a továbbiakban: Évkönyv II). Szerkesztette: Földy Ferenc, Csuhaj Varjú Imre, Kovács Dániel. Sárospatak, 1981. 17–18. o.

⁵¹ Varga Csilla, i. m. 35–36. o.

⁵² Füle Sándor: A lelki tehetségek kiművelése a sárospataki tanítóképzőben, ahogy egy szakfelügyelő látta. In: Kődöböcz József (szerk.): Comenius és a sárospataki iskola. Bibliotheca Comeniana VI. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 1997. 232. o.

ták elő, hogy „a nagyszámú közönségben szem nem maradt szárazon, olyan csodálatosan tanította be és vezényelte a kórust”.⁵³ Vagy ahogy az egykori résztvevő, a tanítvány Faragó Lajos fogalmazott: „úgy énekeltük el a Bodrog-híd avatásakor Bolvári tanár úr betanításában a Szózatot, hogy sírt az egész közönség”.⁵⁴

Ifjúkorában rengeteg táncdalt írt, de ezek kottáit utóbb megsemmisítette. Nem volt zeneszerző típus, ám a pataki évek alatt ismét feltámadt alkotói kedve. Tíz szerzeménye (zene és/vagy szöveg) maradt fenn kéziratban, ebből négyet kartársra, E. Kovács Kálmán verseire írt. A legismertebb kétségkívül *A pataki diákok dala*. Ha keressük azt a bizonyos „pataki szellemet”, akkor érdemes elidőzni e tényen: a két, nem sárospataki, de még csak nem is zempléni származású és indíttatású pedagógus olyan átéléssel alkotott meg egy pataki diákdalt, mintha ők maguk is az Iskolakert fái alatt bandukoltak volna diákkorukban. Alighanem egyik legszebb példája annak, amikor valakit a pataki mivolt végleg megérint.

Ami az elméleti munkásságát illeti, 1959-ben két kollégájával felkérték a II. képzős évfolyam központi ének-zene módszertani tankönyvének elkészítésére. A minisztérium által kijelölt lektorok azonban olyan rövid időt szabtak bizonyos részek átdolgozására, hogy mindhárman elálltak a megbízástól. Később a Pedagógiai Tudományos Intézet tanítóképzős kutatócsoportja számára véleményezte az általános iskolai ének-zene tantervet, osztályokra lebontva is. Legjelentősebb műve azonban *Az ének-zene tanítás módszertana* című kétkötetes kézirat, amelyben az alsó tagozatos tananyag elsajátíttatásának minden elméleti és gyakorlati részletre kiterjedő ismeretanyagát összefoglalta.⁵⁵ Munkájához – amelyet az intézeti ének-zene szakcsoport tananyagként elfogadott – *Dalkísérek zongorára* címmel elkészítette 190 népdal és ifjúsági dal zongoraátíratát az 1–4. osztály, és 112 hasonló jellegű átíratot az 5–8. osztály számára.

A nyíregyházi időszakhoz hasonlóan e periódusból is fennmaradt néhány előadásának szövege. Így a *Romantikus dalszerzők és operisták*, a *Chopin, a zongora poétája* és a Kodály-előadásé. Két 1967-es, kéziratban maradt dolgozata *A fogyatékos hallás problémái az általános*

⁵³ Varga Csilla, i. m. 48. o.

⁵⁴ Faragó Lajos: Visszaemlékezés a Sárospataki Felsőfokú Tanítóképző Intézetben töltött diákéveimre. In: Kődöböcz József (szerk.): Comenius és a sárospataki iskola, i. m. 227. o.

⁵⁵ Megjelent: Bolvári Zoltán: Az ének-zene tanítás néhány módszertani kérdése (A szövegrészeket válogatta, sajtó alá rendezte és az utószót írta: Bolvári-Takács Gábor) = Zempléni Múzsza, VIII. évf. 4. szám, 2008. tél, 55–61. o.

iskolában,⁵⁶ valamint *A tanítóképző intézetek zenei hallásvizsgájának néhány problémája*.⁵⁷

A számos hangverseny és *A pataki diákok dala* ismeretében nem meglepő, hogy Kődöböcz József három helyen is utalt a személyére és hatására sárospataki művelődéstörténeti monográfiájában.⁵⁸ Kevésbé dokumentálták munkásságát a tanítóképző évkönyveiben. Az 1965. éviben csupán egyetlen zongoraestjéről esik szó, és megemlíti karvezetői tevékenységét, valamint – általában – az ének-zene szakos tanárok szerepléseit. Az 1981-es évkönyv a nevét említi, mint „időközben nyugalomba vonult” oktatóét, illetve utal a hangversenyekre: „színesítették rendezvényeinket a régebbi években Bolvári Zoltán zongoraestjei”.⁵⁹

Amikor 1968 októberében betöltötte 60. életévét, felmerült a nyugdíjazásának kérdése. Az akkori főigazgató, Károly István – elsősorban ideológiai okokból, hiszen a szakterületéhez nem értett –, nem szívelte őt, s bár kitűnő fizikuma és szellemi frissessége miatt még évekig szolgálhatott volna, az 1969/70. tanév végével, kérése ellenére, nyugdíjazták. Ez rendkívül fájdalmasan érintette, különösen annak ismeretében, hogy – főleg a módszertan terén – a képzőben nem volt elegendő oktató. A döntés tehát nem egy intézeti stratégia része volt, hanem személyes jellegű.⁶⁰ Pedig a kényszerű távozásával támadt úr betöltése már csak azért is nehezen haladt, mert 1970-ben Domokos Lajosné, 1972-ben Tóth Károly is nyugdíjba vonult. A bizonytalan állapotokat mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy 1976-ig, az intézet főiskolává történt átszervezéséig, hét új zeneoktató lépett be, de közülük hárman el is távoztak.⁶¹ Bolvári Zoltánt az 1970/71. tanévben óraadóként még foglalkoztatták, de módszertant nem taníthatott. 1971. április 8-án kántori szerződést kötött a sárospataki református egyházközséggel, s erről értesülve az főigazgató a következő tanévtől nem alkalmazta.

⁵⁶ Megjelent: Bolvári Zoltán: A fogyatékos hallás problémái az általános iskolában = Zempléni Múzsza, I. évf. 4. szám, 2001. november, 41–43. o.

⁵⁷ Megjelent: Bolvári Zoltán: Előadások a zenei nevelésről (1941, 1967). (Bevezette és közzéteszi: Bolvári-Takács Gábor) = Zempléni Múzsza, IV. évf. 3. szám, 2004. ősz, 79–86. o.

⁵⁸ Kődöböcz József: Sárospatak a magyar művelődés történetében. Sárospatak, 1991. 109. és 132. o., 74. kép

⁵⁹ Évkönyv I, i. m. 9. és 24. o. Évkönyv II, i. m. 59. és 61. o.

⁶⁰ Bolvári Zoltán kérte, hogy legalább addig maradhasson, amíg Éva lánya a tanítóképzőben, illetve Péter fia a Testnevelési Főiskolán befejezi nappali tagozatos tanulmányait, de a főigazgató kijelentette: „A képző nem szociális intézmény!”

⁶¹ Évkönyv II, i. m. 17–24. és 58–59. o.

VI. Bolvári Zoltán személyisége

Vallási nézetei családjában gyökereztek. Édesapjától e téren is sokat tanult. Istenhívő volt, de nem bigott módon; értelmes hittel bízott a világ tökéletességében. Első pataki tanári időszakából kellemes emlékei maradtak a Mátyás Ernő teológiai professzor által a tanároknak tartott heti bibliamagyarázatok. Örömmel vállalta a kántori megbízást is, hiszen gyermekkori közege, a templom tért vissza.

Politikával 1945 előtt nem foglalkozott, igaz, nem is nagyon lett volna rá ideje. A világháború után kialakult többpártrendszer azonban hatással volt rá, és 1945. szeptember 1-jén belépett a Nemzeti Parasztpártba. Úgy vélte, ő elsősorban paraszti származású gyerekekkel foglalkozik, tehát ebben a pártban tudja a legtöbbet tenni értük. Egyetértett a koalíciós kormányzat szociális intézkedéseivel, és eleinte a kommunista párttal szemben sem voltak fenntartásai. Általában jóhiszeműen közeledett mindenhez, amíg az ellenkezőjéről meg nem győződött. Álláspontját hamarosan módosítania kellett, hiszen először a pártját számolták fel, majd következtek a Rákosi-rendszer jól ismert fejleményei. Többször felkeresték MDP-agitátorok, de visolygott az egypártrendszerrel, és nem volt hajlandó belépni.⁶² Meggyőződését, köztük a polgári értékekbe vetett hitét azonban sosem hallgatta el, volt is miatta nem kevés kellemetlensége. Egy ízben egy miskolci pedagógus értekezleten óvott a fizikai dolgozók gyermekeivel való foglalkozások abszolutizálásától, de mert hozzászólása logikus volt, mások ellenében a megyei párttitkár a védelmére kelt. Persze, csak ritkán akadt efféle támogatója. Szakmai munkájában azonban bírálói nem találhattak kifogást. Tagja volt a pedagógus szakszervezetnek is, 1945-től egészen 1986-ig.

Nagy gondot fordított az egészségére. Rajongott a természetért, sokat túrázott, még tanár korában is többször körbегyalogolta a Balatont. Rendszeres résztvevője volt a képzős kirándulásoknak. Oberschützeni kollégiumi emlékei alapján reggeli gyakorlatsort állított össze magának és ötven éves korától minden reggel tornázott. 1967-ben egyik napról a másikra abbahagyta a dohányzást. Az egészséges közérzet iránti igénye kiváló humorérzékkel párosult. Bármely élethelyzetben képes volt környezetében derűt fakasztani. Tanári pályája számos anekdota forrásává vált; mind tanítványai, mind kollégái tanúk erre.⁶³ A nyugdíjban töltött évtizedei egyetlen pillanatig sem teltek tartalmatlanul. A napi gyakorlást élete végéig folytatta, és erre szüksége is volt, hiszen 1971-től 17 esztendőn át, nyolcvan éves koráig volt a reformá-

⁶² Egy ízben felesége fültanúja volt, hogy a primitív agitátorok a háta mögött összesúgtak: „Hát ez burzsuj! Még zongorája is van!”

⁶³ Vö.: A pataki diákvilág anekdotakincse. III. kötet, i. m. 215, 224–227. o.

tus gyülekezet kántora. Elkészítette 70 vallási ének zongoraátiratát, s ezeket az orgonánál is hasznosítani tudta. Aktívan tartotta a kapcsolatot volt tanítványaival. Külön füzetben vezette valamennyi általa tanított osztály névsorát foglalkozással és lakcímmel, regisztrálta a találkozókat, figyelemmel kísérte növendékeinek életútját. Sokat levelezett. Újfajta elfoglaltságot jelentettek unokái: Gábor (1967), Ádám (1970), Ákos (1975) és Kitti (1977). Gyakorolta a német nyelvet, sokat olvasott, sétált, tervszerűen rádiózott és tévézett.

Ha egyetlen mondattal akarnánk jellemezni Bolvári Zoltán életét, azt mondhatjuk: teljes életet élt. Nem csupán a szó fiziológiai értelmében, hanem abban az értelemben, amit egy harmonikus, boldog élet jelent. Miután a napjait tartalmasan töltötte el, sohasem volt hiányérzete. Pontos napirend szerint élt, és figyelemmel kísérte a világ dolgait. Véleményt alkotott mindenről, és mindig tanulni igyekezett a saját, de elsősorban a mások hibáiból. Kiváló önkritikai érzékkel bírt. Családmodellje polgári normákon alapult, de nem volt patriarchális jellegű. A családot nagyon fontosnak tartotta, úgy vélte, gyermekeiben ő maga is tovább él. Mindig annyi munkát vállalt, hogy felesége a gyerekekkel maradhasson, és vallotta a családi munkamegosztást, más vonatkozásokban is. Imádta a hivatását, és megkövetelte, hogy ezt mások is tiszteletben tartsák. Egyetlen értékmérőt ismert: a minőséget. Gyűlölte a felületességet, a hanyagságot. Szerencséje volt. Bár művészi és tanári pályája során politikai rendszerek és ideológiák gyakran váltották egymást, neki sohasem kellett nézeteit revideálnia.

Ami az elismeréseket illeti, Bolvári Zoltán a munkában töltött hosszú életpályája során kitüntetésben sohasem részesült. Ez nem annyira az ő, mint inkább a feletteseinek szégyene. Csupán a magyarországi felsőfokú tanító- és óvónőképzés 25. évfordulójára kiadott miniszteri emléklapot kapta meg 1984. április 27-én, majd a hivatalból járó zeneakadémiai aranyoklevelet, 1985. szeptember 17-én. „Korszerűtlennek” és „polgárinak” tartott szemlélete, szókimondó stílusa, különködésnek látszó életmódja nem illett bele a rendszer sémáiba. Benne volt az 1988-ban megjelent *Ki kicsoda a magyar zeneéletben?* című kiadványban,⁶⁴ ám az elismerések csupán halála előtt néhány hónappal érték el. 1993. október 9-én 85. születésnapja alkalmából levélben köszöntötte őt Mádl Ferenc művelődési és közoktatási miniszter, a Magyar Comenius Társaság pedig Comenius *Orbis Pictus*ának bekötött példányával fejezte ki tiszteletét. Október 14-én a Comenius Tanítóképző Főiskola Tanácsa tiszteletbeli tagjává fogadta. November 26-án a Főiskolai Tanács ajándékozással egybekötött ünnepséget rendezett Bolvári Zoltán,

⁶⁴ Székely András (szerk): *Ki kicsoda a magyar zeneéletben?* Második, bővített kiadás, Zeneműkiadó, 1988. 63–64. o.

Egey Antal és Ködöböcz József nyugalmazott tanárok tiszteletére, ám Bolvári Zoltán ekkor már kórházi kezelés alatt állt.⁶⁵ 1994. január 5-én a köztársasági elnök „zeneművészeti és pedagógiai életútja elismeréseként” a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztjével tüntette ki, ez azonban már csupán posztumusz elismerés lehetett. „Göncz Árpád elnök úr is mélyen fájlalja, hogy egy ilyen jeles művésztanár nem élhette meg művészi és pedagógiai munkássága elismeréseként adományozott kitüntetése személyes átvételét” – írta Tóth Lajos, a Köztársasági Elnöki Hivatal főosztályvezetője, 1994. január 26-ai levelében.

1993. november 29-én hunyt el. Temetését Virágh Sándor református lelkész végezte december 9-én, a sárospataki református temetőben. Egykori tanárát a Comenius Tanítóképző Főiskola saját halottjának tekintette, a sírnál Komáromy Sándor főigazgató búcsúztatta, és Takács Andrásné vezényletével közreműködött a főiskolai énekharos. Azóta felállított síremlékén ez olvasható: „Bolvári Zoltán 1908–1993 tanítóképző intézeti zenetanár”.

Születésének 100. évfordulóján, a Magyar Comenius Társaság felolvasó ülésén egykori tanítványa, Halászi Aladár e szavakkal emlékezett rá: „Száz év eltelt születése óta, mégis mintha tavaly beszélgettünk volna Bartók és Kodály törekvéseiről, a népdalok szerkezetéről. Chopin zenéjéről, Beethoven megsüketüléséről, Liszt Ferenc hazaköltözéséről, a pentatóniáról, a zene népeket összekapcsoló szerepéről. A halhatatlanság eléréséhez száz év nem küszöb, de ha az volna, könnyedén átlépné, mert élteben a megbomlott értékrendekhez keresett és talált harmóniát, amely a zenetanítás révén életünket igyekezett szebbé, a szépre érzékenyebbé tenni. Így benne van személyének, tevékenységének hatása a mi életrajzunkban is. Ezt tudatosan, de önkéntelenül is átadtuk környezetünknek, tanítványainknak, akik már nem tudják, kitől ered a precizitás, a jó kedély, a művészet szeretete, mindez csupán pozitívan hat rájuk. Ennyi talán elég is ars didacticája szerint egy pedagógustól és művésztanártól. A többi szerezzze meg az élethez a tanítvány, mint ő, aki tudta, küldetése van e világban, amelyet csak tárgya iránti alázattal képes teljesíteni. A zenén, pedagógián kívül nem viszonyult semmihez és senkihez alázattal. Mindent tudott tárgyáról, és ha mégsem, ráérzéssel azt is tökéletesen megoldotta. Ha kollégája lettem volna, talán egy csöppnyi irigység belém is költözik iránta, de szerencsémre „csak” tanítványa voltam, így maradék és mögöttes gondolatok nélkül tisztelhetem és csodálhatom. Másoknak is ezt ajánlom.”⁶⁶

⁶⁵ Születésnapki köszöntő Patakon = Észak-Magyarország, 1993. november 27., 6. o.; Pedagógus-nagyságokat köszöntöttek = Sárospatak, 1993. december, 2. o.

⁶⁶ Halászi Aladár: Bolvári Zoltán, a „hanglító” művész = Zempléni Múzsza, VIII. évf. 3. szám, 2008. ősz, 87–90. o.

Harsányi István (1908–2002)⁶⁷

Harsányi István életútja egyben a mindig megújulni akaró és megújulásra képes pataki kollégium 20. századi történelmének keresztmetsze is.

Az életút a szó legteljesebb értelmében igaz, hiszen Harsányi István tanárcsaládban született. A nagynevű felmenők számba vétele helyett hadd említsük csupán édesapját, id. Harsányi Istvánt, a jeles irodalomtörténészt. Az indíttatás tehát magától értetődő, de a pálya kibontakozása mégis egyedülálló személyiséget jelez. Harsányi István életműve ugyanis nem értelmezhető önmagában. Az ő munkásságának lényege, hogy tevékenysége mindig másokban teljesedett ki. Két szóval jellemezhetném mindezt: kezdeményezőkézség és inspiráció. Kezdeményező volt abban az értelemben, hogy számára nem a dolgok lezárása, hanem az új dolgok felfedezése, megindítása jelentett kihívást. És inspiráló volt abban az értelemben, hogy képes volt mások sikereit saját sikerélményként megélni, s ezzel másokban is felelősségtudatot, tettekkézséget ébreszteni.

Harsányi István készsége az új értékek felismeréséhez már ifjúkorában megmutatkozott. Kevéssé köztudott, hogy bölcsészdoktori disszertációját 22 évesen *Rokokó ízlés a magyar irodalomban* címmel készítette el, amelyben elsőként dolgozta fel a szóban forgó témát. Munkájának fontosságát bizonyítja, hogy Szerb Antal öt évvel később már forrásként hivatkozott rá magyar irodalomtörténeti monográfiájában, időtállóságát pedig az, hogy az 1965-ben kiadott, Benedek Marcell által szerkesztett *Magyar irodalmi lexikonban* is első helyen hivatkoznak rá a vonatkozó szócikkben.

Az irodalmári indíttatás atyai örökség volt, de Harsányi István számára a pataki gimnáziumba való visszatérés után nem jelentett további kihívást. Új feladatot keresett és talált: 1935-ben kezdeményezésére indult meg a népi tehetségkutató és tehetségmentő mozgalom. Ennek jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. A népi tehetségek első generációs értelmiséggé formálása olyan tett volt, amely alapvetően befolyásolta a pataki iskola közmegítélését és társadalmi hatásmechanizmusának alakulását. Hosszan lehetne sorolni azokat a neveket, akik e mozgalom révén jutottak be a gimnáziumba, s váltak később alkotó értelmiséggé,

⁶⁷ Megjelent: Bolvári-Takács Gábor: Beszéd dr. Harsányi István temetésén. (Elhangzott a sárospataki református temetőben, 2002. június 1-jén.) = Pataki Diák, II. évf. 2. szám, 2002. október, 12–16. o.; illetve Bolvári-Takács Gábor: Búcsú dr. Harsányi István tanár úrtól. In: Sinkóné Tóth Zsuzsanna (összeállította): A Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumának és Általános Iskolájának 475. éves jubileumi évkönyve. Sárospatak, 2006. 116–118. o.

a legkülönbözőbb területeken. A mozgalom 1941-ben országossá bővült: a miniszter központi pénzalapot állított fel e célra. Amikor pedig a világháború utáni demokratikus kormányzat – többek között a tehetségvédelem gondozására is – létrehozta a Magyar Népi Művelődési Intézetet, Harsányi Istvánt kérték fel az igazgatói tisztségre.

Új feladatkörében azonban munkássága nem teljesedhetett ki. Az intézetet két év múlva megszüntették, mert a központosított államszervezettől idegen volt a szuverén értelmiségnevelés. Harsányi István ekkor új tevékenységi kört talált: ekkor indult pszichológusi pályája. Ehhez elsőként a Gyermeklélektani Intézet adott keretet, amelyet 1955-ben átvett a Magyar Tudományos Akadémia. Ebből fejlődött ki később a Pszichológiai Intézet. Harsányi István kutatásai és publikációi úttörő jelentőségűek voltak a neveléslélektan, az olvasáskutatás területén, foglalkozott a serdülőkor és az ifjúkor pszichológiájával. Az ötvenes évek első felében megszakadt publikációs tevékenysége is e kutatásokkal összefüggésben kapott új lökést.

Kezdeményezőkézsége a hatvanas évektől társadalmi aktivitásban nyilvánul meg, amely Sárospatakhoz kötődik. 1960-ban újraélesztette és évtizedeken át vezette a pataki diákok két világháború között már működött budapesti baráti körét, létrehozva ezzel egy olyan közösséget, amelyre méltán alkalmazható Bibó István definíciója a „szabadság kis körei”-ről. Oroszlánrészt vállalt abban a – mai szóhasználatnál élve – lobbizásban, amely révén Sárospatak 1964-ben nagyközségi, 1968-ban pedig városi rangot kapott.

A hetvenes évek Harsányi István szervezőkézségének fénykora. 1972-ben meghirdette a „Tegyük valamit Sárospatakért!” mozgalmat, s még abban az évben öregdiákokból álló delegációt fogadott a művelődésügyi miniszter. 1973-ban *Pályám emlékezete* címmel rendezvénysorozatot indított Sárospatakon, két évvel később öregdiák-világtalálkozót szervezett. Ugyancsak 1975-ös keletű a Bodrog Szálló felépítésére és a Zempléni Tájvédelmi Körzet létrehozására vonatkozó kezdeményezése: tíz éven belül mindkét terv megvalósult. 1976-ban sor került az első népfőiskolai találkozóra, 1983-ban pedig kidolgozta a Norma Népfőiskola koncepcióját és részt vett a mozgalom országos újjászervezésében. Közben összegyűjtötte a pataki diákvilág anekdotakincse következő kötetének anyagát: e munka 1996-ban látott napvilágot.

Az örökké tenni akarás, a fáradhatatlan munkakedv, az ötletgazdagság – ez volt Harsányi István. Olyan életművet hagyott hátra, amely bennünk és környezetünkben él, tehát időtlen.

15 évvel ezelőtt jelen voltam Harsányi István 80. születésnapján, a pa-

taki diákok budapesti baráti köre rendezvényén. Stílszerűen magammal vittem *Az ifjúkor* c. kötetét, és megkértem, dedikálja. Pista bácsi a következőket írta bele: „Takács Gábornak szeretettel, várakozással, Harsányi István”. Őszintén szólva nem nagyon értettem, mi az hogy „várakozással”? Hiszen akkor találkoztam vele először. Ma már pontosan tudom, hogy Harsányi István másoktól is elvárta az eredményeket, egyben tudott és akart mások sikereinek örülni.

2001 decemberében, a Pataki Diákok Emléknapján, a PADISZ tiszteletbeli tagjainak nevében, legidősebbként, ő mondott köszöntőt. Gondolatait e szavakkal zárta: „Köszönöm, hogy itt lehettünk!” Én így fejezem be: köszönjük, hogy körülötted lehettünk!

Képes Géza (1909–1989)⁶⁸

„A legműveltebb magyar költő távozott el nyolcvanévesen, de fiatalos erejének teljében, valóban váratlanul. Persze a műveltség költő esetében, a poeta doctus nálunk eleve gyanús. Hazánkban mindig az ösztönös költő volt divatos. Talán csak Babits törte meg időlegesen ezt a mítoszt. Pedig hosszan sorolhatnánk művelt költőink neveit. És ha most Képes Gézát a legműveltebbnek mondtam, a költészetének értékeit nemcsak hogy nem kisebbíti, hanem növeli, egyéni színekkel és a világköltészet sokszínűségével telíti.” – írta Vezér Erzsébet 1989-ben, s minden bizonnyal igaza volt. Képes Géza nagyszerű formanyelvi érzékkel rendelkező költő, elsőrangú műfordító, mindemellett az élet visszasságait megváltoztatni akaró, „par excellence” közéleti igényű művész volt, akinek életútja több ponton kapcsolódott Sárospatakhoz. Összeállításunkban emléke előtt tisztelgünk, felidézve a róla szóló emlékezéseket, a tőle származó verseket és vallomásokat.

„Mátészalkán születtem, édesapám kovács volt; úgy él bennem máig, mint egy hősi alak. Természetesen mondhatják erre: minden fiú mítoszt csinál az apjából. Édesapámból nem kellett mítoszt csinálni; egyszerű vonások ezek, amelyekből megépül az ő alakja. Több verset írtam róla, végül, azt hiszem sikerült egyet-kettőt írnom, amiben az igazi alakját meg tudtam rajzolni. Édesanyámat sokkal nehezebb volt, azt hiszem egyetlen versem sikerült, amiben őt írtam meg. Levél anyámhoz címmel. Többször megkérdezték tőlem, hogy fogadták verseimet otthon. Az öreg kovács című verset édesapám hallgathatta rádión, sokan gratuláltak neki rokonok, barátok, ismerősök, nagyon meghatotta ez a vers. Édesanyám a Levél anyámhoz című verset az éjjeliszekrényén tartotta – nekem erről soha nem szólt, de mondták –, és mindig elolvasta lefekvés előtt.” – emlékezett vissza a szülői házra a költő, amelyben 1909-ben meglátta a napvilágot. A mátészalkai kislegény értelmiségi pályára vezető útja kalandos. „Én négy polgárit végeztem Mátészalkán, más iskola nem volt, és ezt végezték el a gyerekek, utána mesterséget választottak. Kitűnő eredménnyel végeztem, s hadd tegyem hozzá, ott már fölfedeztek, mint költőt, 13 éves koromban. Természetesen a sorsom az lett volna, hogy inasnak megyek, méghozzá az édesapám keze alá inasnak, hiszen Gyula bátyám is az édesapám keze alatt tanult ki kovácsnak. De volt Mátészalkán egy református segédlelkész, akinek a nevét hálával emlí-

⁶⁸ Társszerző: Földy Lilla. Megjelent: Képes Géza, a szavak művésze. Emlékek, versek, vallomások. Összeállította: Bolvári-Takács Gábor és Földy Lilla. = Zempléni Múzsza, IV. évf. 3. szám, 2004. ősz, 36–49. o.

tem meg, Filep Gusztávnak hívták, aki elhatározta, hogy belőlem nem inas lesz, hanem Sárospatakra kell kerülnöm, gimnáziumba. Jó neve volt Patakon, és ajánló levelet írt, de ez nem volt elég. Mindenekelőtt latinul kellett volna tudni, s én a polgáriban természetesen nem tanultam latint. Osztályfőnököm, Ferenczi Endre, átolvasta első verseimet tartalmazó füzetemet, s azt írta a végére: „Sic itur ad astra”, amiből én egy szót sem értettem. Megkérdeztem tőle, mit jelent: nagyon gyanús volt nekem, hogy elutasítás. Annyit mondott: tanuljak meg latinul, akkor majd megértem. Ez a két dolog valahogyan szerencsésen összekapcsolódott: Filep Gusztáv követelése, hogy menjek Patakra, gimnáziumba, és Ferenczi Endre megjegyzése, hogy majd megértem, ha latinul tudok. Négy osztály latin tananyagát kellett négy hét alatt megtanulnom, Filep Gusztáv tanított, olyan eredménnyel, hogy sárospataki diák lettem.” – idézi fel Patakra kerülésének történetét Képes Géza.

A húszas évek pataki gimnáziuma óriási előrelépést jelentett a kisdíák számára, bár tudjuk, hogy a Kollégium fejlődésének nem kedveztek az első világháború utáni évek. A már csak gimnáziumból és teológiából álló iskola tanári kara elöregedett, és belefáradt a háborúba. Az oktatás szakmai színvonala őrizte ugyan a korábbi értékeket, de a 20. század tudományos eredményei, az ezek elsajátításához szükséges nyugati nyelvek ismerete, és az új nevelési módszerek nem érvényesültek. Néhány tanár 1919-ben túlzottan exponálta magát, elbocsátásuk zavart okozott. A trianoni béke kibillentette Sárospatakot a régióban betöltött kulturális vezető szerepéből, a város határszéli településsé vált. A jogakadémia 1923. évi bezárása tovább fokozta az iskola válságát.

Ezt a helyzetet Képes Géza is érzékelte, hiszen utóbb versben idézte fel iskolásévei színhelyét:

Az álomba hullt város (részletek)

Patak – a hírhedt húszas évek.
 Ki e kisvárosba tévedt,
 megtorpanva hátrahőköl
 a megdermedt időtől.
 Elvárásolt vén város – a
 változatlanság városa.
 (...)
 Messzi múlt, most felidézlek,
 vagy inkább csak idéznék –
 Hol egy ház, amelyik előtt
 megállva, a rég-volt időt

visszahívnád, csak pár percig?
 Szép homlokzatot se lelsz itt.
 Mutatja még egy-két boltív:
 valaha más világ volt itt.
 (...)
 Persze, nagy kincs a kollégium,
 s akad még jócskán régi rom,
 de a város, egészben véve:
 sablon, kirakatba téve.
 (...)
 Nagypatak, úri kaszinó,
 Kispatak, korcsma, kuglizó.
 Vén iskola, Rákóczi-vár,
 kettő közt a város sivár.

Mégis tagadhatatlan, hogy a Kollégiumban szerzett latin, görög, német nyelvismereti alapok és a diákköltői, műfordítói sikerek nélkülözhetetlenek bizonyultak a szellemi továbblépéshez. Ő maga vallja, négyszer született. „Először megszült anyám. Másodjára megszülettem, úgy is mint költő: Sárospatakon 1926-ban. Harmadjára újrászült az Eötvös Kollégium 1930 tájt és végül: újjászülettem, mikor Irént megismertem, 1944-ben. (...) A *Sárospataki Ifjúsági Közlöny* szerkesztői: Horkay László, Benke Kálmán és Újzászy Kálmán – ők fedeztek fel mint költőt 1926-ban, első nyomtatásban megjelent versemet ők adták ki, ezzel a megjegyzéssel: «A Főiskola legifjabb nótafájának terméséből.»» A pataki diák környezetébe nehezen illeszkedett be, legszívesebben a Nagykönyvtárat bújta, ahol többnyire a görög lírikusok verseit és Ovidiust forgatta, de mindent elolvasott a kezébe kerülő könyvek közül. A szigorú könyvtáros hiába óvta a modernektől: Szabó Dezső éppúgy foglalkoztatta a képzeletét, mint Móricz Zsigmond. Azonban nemcsak a könyvtár vezetőjének maradisága jellemezte ekkor Patakot. Dávid Zoltán osztályfőnöke és magyar-latin tanára nagy szeretettel beszélt nekik Adyról, az önképzőkörben pedig szót kaptak a legmodernebb áramlatok. A franciául már ekkor eredetiben olvasó ifjú az önképzőkörben Baudelaire-t is szavalhatott.

Felkészülten érkezett tehát az érettségi után a pesti Eötvös Kollégiumba. *Pályám emlékezete* című írásában mégis arról vall, hogy már az első órában szembesült azzal: voltaképpen semmit sem tud és az emberi fejlődés útján még el sem indult. A magyar „kiválóak iskoláját”, az Eötvös Kollégiumot Eötvös Loránd báró, világhírű fizikus, egyetemi tanár, az első Wekerle-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere alapította édesapja, Eötvös József, a kiváló író és az 1848/49-es forradalmi kormány minisztere emlékezetére, a híres párizsi „elitképző”, az

Ecole Normale Superiore mintájára. Az intézményben Magyarországon uralkodó germán tanítási rend helyébe a hajlékonyabb, türelmesebb s egyben messzire és mélyebbre tekintő gall-szellem lépett, ahová csak sikeres versenyvizsga letétele után nyerhettek felvételt a kitűnő vagy jeles érettek, akiket ráadásul két már végzett kollégistának kellett ajánlania. A Ménesi úti épületben éjjel-nappal a kollégisták rendelkezésére állott az intézmény több tízezer kötetből álló soknyelvű könyvtára. Itt tanult 1928 és 1933 között Képes Géza. Vallomása szerint: „a kollégium nyitotta rá a szememet a világra. Ott fészkelte meg bennem az a felfogás, az a hit, amit mindmáig vallok, hogy nem elég, ha egy kis terület ismerői, tudói vagyunk – a nagy összefüggések megragadására és kifejezésére kell törekednünk. Erre láttuk a példát a legnagyobb kollégistáknál, Gombocz Zoltánnál, Horváth Jánosnál, Szekfű Gyulánál és Pauler Ákosnál.”

A magyar-német-angol szakos ifjú tanár a diploma megszerzését követően visszatért Sárospatakra. Ekkor már elsőkönyves költő: a *Márványba véslek* 1933-ban jelent meg. Képes Géza visszahívása része volt a Sárospataki Református Kollégium fejlesztési stratégiájának, amelyben az angol nyelv oktatása állt a középpontban. A húszas évek végén ugyanis a Tiszáninneni Református Egyházkerület és a Kollégium vezetősége megtalálta az egyetlen lehetséges kiutat: reformokkal fellendíteni a halódó iskolát. Partnerre találtak ehhez gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszterben, akinek segítségével a harmincas évektől ismét magas színvonalú oktatás folyhatott. A gimnáziumban korszerű, bentlakáson alapuló oktatási modellt vezettek be. Ezt elsősorban az 1931-ben megnyílt Angol Internátus biztosította, amely nem egyszerűen nyelvtanítási forma volt, hanem az angolszász nevelési modell, a 'college' adaptációja. A diákok saját újságot szerkesztettek, virágzott az egyesületi, önképzőköri élet, igen magas szintet ért el a sportkultúra. Az 1938-ban megnyílt Humán, az 1942-ben átadott ONCSA, valamint más, kisebb internátusok tovább bővítették a lehetőségeket. 1929-ben megtörtént a hatvan évvel azelőtt állami kezelésbe vett tanítóképző visszavétele. A döntést a kormányzat a jogakadémia elvesztése miatt részben kárpótlásnak szánta. A tanítóképző intézeti ág visszatérésének a kollégium megújulásra törekvő szellemisége szempontjából nagy jelentősége volt. A húszas évek végétől a negyvenes évek elejéig olyan fiatal tanárok kaptak katedrát, akik a hagyományok mellett a század új értékeit képviselték. Tipikusnak tekinthető közös vonásuk volt, hogy többségükben pataki diákmúltsal rendelkeztek; tanulmányaikat legtöbbször Eötvös-kollégistaként, és/vagy külföldön, nem egy esetben a pataki Kollégium ösztöndíjával végezték; és Patakra visszatérve ambíci-

ókkal telve, szinte huszonévesen kezdték meg tanári pályájukat. Az új generáció által képviselt szellemiség hamarosan meghódította a Kollégiumot. Fő képviselőik a gimnáziumban Bertha Zoltán, ifj. Harsányi István, Hegyi József, Képes Géza, Maller Sándor, Orbán István, Palumb Gyula, Szabó Gyula, Szabó Károly, Urbán Barna voltak.

Az iskola friss pedagógiai szelleme kitűnő lehetőséget ígért az egykori Eötvös-kollégista fiatal tanárok számára, akik a kísérlet szigetének tartották az ősi Kollégiumot, ahol meg lehet teremteni a modern kultúra fellegvárát, amely a népből jött s majdan a népért dolgozó értelmiségiek kirajzási pontjává válhat. Egymás között gyakran és büszkén emlegették Arkhimédész mondását: egy adott pontról ki lehet zökkeneni menetéből a világot.

Ilyen törekvésekkel és körülmények között lett a már ismert költő az Angol Internátus és egyben a gimnázium nyelvtanára. Pedagógus tevékenysége számos anekdota forrásává vált. Idézzünk föl ebből saját szavai segítségével!

Angolórám Patakon

Hét évig voltam pataki tanár. Nekem azért is fontos volt az ottani társaság, mert született angoltanárokkal is dolgoztam. Az én diákéveimben még nem volt Patakon angoltanítás. Gimnazista koromban az Angol Internátus helyén még konyhakert állt, a tanároknak és az iskola alkalmazottainak a kis káposztáskertjei. Káposztáktól pedig nem lehetett angolt tanulni. Annál inkább később, az angol születésű tanároktól. Tanítványaimmal meghitt kapcsolatban álltam. Fél év leteltével mindig megkérdeztem diákjaimat, hogy mondják meg őszintén, tapasztaltak-e fejlődést. Egyszer egy szemtelen így válaszolt:

– Igen, tapasztaltunk. Tanár úrnak a kiejtése nagyon szépen fejlődött ebben a félévben!

Én minden órám elmondtam egy viccet. Persze, ez mindig nagy tetszést aratott az osztályban. Egyszer olyan nagy volt a hahota, hogy a szomszédos irodából berohant Novák Sándor igazgató úr is megnézni, mi ez a nagy láрма.

– Mi történik itt? – kérdezte szigorúan.

– Csak mondtam a gyerekeknek egy viccet. Amikor levettem a kalocsnimat, megjegyezték, hogy milyen furcsa ez a kalocsni. Mondom, ez svéd kalocsni.

– Miért, svédországi? – kérdezik.

– Nem, magyarországi.

– Akkor miért svéd, tanár úr?

– Mert a sártól is véd, a hótól is véd!

Erre Novák igazgató úr kacagni kezdett, és szó nélkül kiment az osztályból.

„Külön színfoltjai voltak a pataki éveknek a *Péntek esték*. Kéthetente kitűnő szakemberek tartottak egyre nagyobb érdeklődéssel kísért előadásokat a kor legégetőbb gazdasági, politikai, filozófiai és művészeti kérdéseiről. Az Ady-probléma éppúgy előkerült itt, mint Dosztojevszkij

regényvilága, Sinclair Lewis, Kodály Zoltán és a népdal kapcsolata.” – írja Rónay László, Képes Géza monográfusa, aki arra is rámutat, hogy a költő egy ilyen alkalommal Stefan George-ról tartott előadása közben fogalmazta meg művészi hitvallását: „költőnek lenni nemcsak annyit jelent, hogy néhány szép költeményt megírunk, hanem azt is, hogy önfeláldozó prófétasorsot vállalunk.”

Eközben kitört a második világháború, amely hamarosan megmérte az elhangzottak súlyát. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia ellenséges országgá lettek, és az angol anyanyelvű lektoroknak távozniuk kellett Sárospatakról. E tény Képes Gézát is továbblépésre készítette. 1941-től Budapesten találjuk. Sokoldalú, nagy nyelvtudása a Honvédelmi Minisztérium fordítói csoportjában segítette kenyérkeresethez, munkakörülményei pedig, egy ellenállási csoport tevékeny tagjaként, nyomtatványok megszerzéséhez, amelyekkel emberek tucatjainak életét mentette meg. A háború végén maga is rejtőzködött, bár utóbb a Gestapo fogságába került, ahonnan nem a csoda, hanem merész kockázatvállalása szabadította ki. (Eközben talált rá későbbi feleségére, társára egy életen át.) Ennek lelki nyomait évtizedekig hordta magában, majd 1968-ban írott *Cseréphalom* című, szaggatott-drámai módon felépített versében mondta el hányódásait, szembenézését a halállal.

Cseréphalom (részletek)

Nevem napja ez – hányadik is? Az ötvennyolcadik.
Előre kijelentem: nem tudok mentségemre
semmit mondani.

Csak halványan emlékszem vissza: mi történt.
Csakugyan, inkább arra emlékszem vissza: mi nem történt.

A halálra, ki háromszor megkísértett –
Hatalmas apparátussal dolgozott:
felvitt a királyi Várba

Horthyné lakosztályába voltam bezárva,
hol már az SS uralkodott remegve.

Nem emlékszem már az arcára
annak az itteni-sváb katonának,
aki szétrugdalta a bokámat,
kinzóim szemére meg egyáltalán
nem emlékszem!
Ne vallassanak!

Csak arra a szemre, amely kihozott
a kísértések és kísértetek várából.

Az a legtisztább a világon,
miatta törlik el minden bűneimet.

A szobában, ahol vagy húszan szorongtunk,
Ferenc József kínai porcelán készletét
pozdorjává zúzta véletlenül egy fogolytársam.

Egy SS-tiszt bedugta a fejét
Was ist hier los?
Ránézett a cseréphalomra, csak legyintett,
mint rám a halál.

(...)

Mondom, nem emlékszem semmire
csak erre, az életből, a múltból,
meg arra, hogy 1924-ben
egy tanárom megpofozott,
csak egyetlen mentsége lehet:
hogy igazságtalanul tette.

Remélem, azóta megbocsátotta nekem.

Másra nem emlékszem.

És kikérem magamnak ezt a hangot.

Nem vádlottak padján ülök!

Vagy igen?

Azt mondom ami eszembe jut –

mit gyötörjem hiába agyam!

Semmire sem emlékszem.

Nincs több mondanivalóm.

Bűnösnek érzem magam.

A háború után az 1943-ban költészetéért Baumgarten-jutalomban részesült Képes Gézát megbízták a Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetésével. E poszton elődei Németh László és Cs. Szabó László voltak. „Először is össze kellett szednem olyan munkatársakat, tehetséges, jó írókat, akikre lehetett támaszkodnom. Nemcsak az irodalmi osztályon dolgoztam én. Ezzel egy időben meg kellett alapítanom, hogy úgy mondjam, meg kellett szülnöm a *Falurádiót*, amelynek évenként át vezetője is voltam. Megkezdtem az úgynevezett kerekasztaltársaságoknak a szerepeltetését, ez akkor merőben új dolog volt. A legjobb írók álltak a rendelkezésemre, ha felkértem őket, szívesen írtak a falunak hangjátékot, elbeszéléseket. Tersánszky, Fűsi József, Tamási Áron, de még Szentkuthy Miklós is. 1948–49-ben az én feladatom volt a centenárius megszervezése a Rádióban. Szinte minden író adott Petőfi tárgyú írást, karcolatot, novellát, hangjátékot, Laczkó Gézától Szép Ernőig. A fiatalok is szívesen vállalkoztak, a magyar irodalom gazdagodását jelentette ez. Én indítottam meg a *Gyermekrádiót* is.” – emlékezett a Rádiónál töltött nyolc évre. De ezalatt hivatását sem hanyagolta el. Költői, műfordítói munkássága sorra aratta a sikereket: 1949-ben Baumgarten-díjat, 1950-ben és 1952-ben József Attila-díjat kapott. A Révai József-féle kultúrpolitika elismerései azt sugallják, az új rendszer híve lett. De ha elolvassuk 1953-ban, Sztálin halálának évében papírra vetett versét, szinte mellbe vágunk a múlttól beszélő, de az akkori jelent megragadó sorok:

Már költő voltam

Elmúlt negyedszáz éve is talán,
Patakon voltam akkor kisdíák:
tudásra szomjas és nagyon sovány –
Béklyóba vert volna a szűk világ,
de áttörtem vastag börtönfalán.

Görögöt faltam, ittam rá latint,
egyedül róttam az iskolakertet.
Boldogtalan, kinek barátja nincs:
olvas, bolyong, nézi: a hegygerinc
fölött a fellegnyájak hogy legelnek.

Bámulja a Bodrog szürke vizét
és rajta a foszló vattaködöt.
Sóhajtaná: ó, pillanat, ne még,
ne tűnj el! De hallga a föld s az ég,
a nagy idő csobogva hömpölyög.

Langy őszi fényben vetkőznek a fák,
csont-bőr testüket iszonyodva nézik.
Szívemből emésztve csap ki a vád:
Hiába a kín, hiába a vágy!
Gondolat és tett megcsúfolva vérzik.

Barátok helyett kaptam cimborákat,
együtt bújtuk a bordélyt és a kocsmát.
Szegény fiú, néztem a néma fákat,
ők értettek: mutattam nekik ványadt
testemen az élet iszonyú mocskát.

Tarlón-bokron öntöttem szertesét
dúlt ifjúságom megfeszült erőt.
Barátság, szerelem – gyönyörű szép!
Hol vagytok? A sivár keserűség
belém hasított, egész a velőmíg.

Már költő voltam. És nem is titokban:
egy pesti folyóirat felkarolt.
„Van szíve” – mondták – „És ez ritka mostan.”
De hogy Homéroszt versbe fordítottam
és kapásból, az aztán csoda volt.

Legalábbis így mondták városszerte,
s a hír Mátészalkáig meg sem állt.
S mikor hazaruccantam, ünnepekre,
apám, a kovács alig-alig merte
faggatni zárkózott költőfiát.

A kör bezárult s én belül maradtam,
a dermesztő magány nyakamra ült:
sarkantyúját éreztem oldalamban,
üvöltöttem volna, de csak szaladtam,
vergődve, kínban, szünet-szakadatlan –
verítékembe vér és könny vegyült.

Nem meglepő tehát, hogy – a magyar írók, költők zöméhez hasonlóan – Képes Géza elkötelezett híve lett a Nagy Imre-féle „új szakasz” politikájának. Megvált a Rádiótól és megbízták a Magvető Könyvkiadó megszervezésével. Az új kiadó 1955. január 1-jei alapítással az Írószövetség vállalata lett. A hivatalos irodalompolitika nehezen egyezett bele az egyeduralmat jelentő Szépirodalmi Könyvkiadó mellett hasonló profilú kiadó felállításába, a Magvető létrehozása tehát a művészeti közélet autonómiájának sikere volt. Addig az irodalmi életből hiányoztak többek között Németh László, Szabó Lőrinc, Kassák Lajos, Kodolányi János, Füst Milán, Tersánszky Józsi Jenő, Remenyik Zsigmond, Szentkuthy Miklós, Rónay György, Török Sándor, Thurzó Gábor, Weöres Sándor és mások művei. A Szépirodalmi Kiadó örömmel adott át ezek közül 60-80 „kiadhatatlannak” ítélt kéziratot. A Magvető nemcsak a régi írók kéziratban maradt műveit vette elő, hanem mindjárt az 1955. évi Ünnepi Könyvhétre megjelentette az *Emberavatás* című prózai antológiát, amelyben Sánta Ferenc, Csurka István, Moldova György, Galgóczi Erzsébet először jelentkeztek elbeszélésükkel. A Magvető avatta prózaíróvá Szabó Magdát (*Freskó*), Ottlik Gézát (*Hajnali háztető*). Érdemes felidézni, hogy a kiadói szerkesztőségben Képes Géza igazgató mellett Bárány Tamás, Csanádi Imre és Tóbiás Áron lektorként dolgozott, a korrektor pedig Pilinszky János volt. Az átmenetileg mind szabadabb szellemi légkör decentralizációs törekvéseknek is utat engedett: 1955-ben leányvállalatként kezdte meg működését az Alföldi Magvető (Debrecen), a Dunántúli Magvető (Pécs) és a Tiszatáj Magvető (Szeged). Képes Gézát ezzel elragadta az irodalompolitika. A Magyar Írók Szövetségének titkára lett, s az 1956 szeptemberi írókongresszus megerősítette e tisztségében. 1956 nyarán Bölöni Györggyel együtt részt vett a PEN Club londoni kongresszusán. Innen egyenes út vezetett a barikádokra: a Magyar PEN Club főtítkáráként 1956. november 4-én ő olvastatta be a rádióban az Írószövetség segélykiáltását a világ íróihoz. Történelmi tettét magába zárta. Hubay Miklós Képes Géza ravatalánál a következőket mondotta erről:

„Búcsúzom Képes Gézától, a Magyar PEN Club nevében, amelynek 1956-ban ő a főtítkára volt, és e hivatalában a történelmi helyzet magaslatára emelkedett. Azt csinálta, amit – egy emlékezetes példa nyo-

mán – „bibói helytállásnak” nevezhetünk, avagy – világtörténelmi példával – amit a pompeji strázsa csinált. Képes Géza egy ostrom alá vett és megszállt városból három napon át küldi rádióüzenetét a világ íróságának. Mint főtitkár és mint tanú. S a címzett reagált.

Képes Géza harminchárom éven át hallgatott erről, és a megtorló intézkedésekről is. Most tárta föl szívét és fájó sebeit, alig három héttel a halála előtt, a Magyar PEN vezetőségéhez írott levelében. E szűkszavúságában fennkölt levél: olvasókönyvbe illő dokumentum. És még inkább az lett, hogy a halál bélyegzője olvasható rajta. A záró mondataiból idézek: „Hogy most 33 év után erre az esetre visszatérek, annak oka az, hogy a tagság már elfelejtkezett erről a történetről. Ez érthető. Viszont az is érthető, hogy én, aki az eset ódiomát évtizedeken át viseltem, erről nem felejtkezhettem el.” Továbbá: „...Mindössze azért emlékeztem meg róla, hogy pár percig visszagondoljunk rá. – Levelemre választ nem várok. – Budán, 1989. július 21-én. – Képes Géza.”

Mik lehettek ezek az ódiomok? Képes a hatvanas-hetvenes évekre partvonalon kívüli költő lett. Bár költészete s különösen műfordításai ekkor érik el a legmagasabb színvonalat, az 1956-ban – még a forradalom előtt – harmadszor odaítélt József Attila-díjat később magasabb elismerés (Kossuth-díj) nem követi. A szakmai elismerések és a külföldi kitüntetések hatására a hazai kultúrpolitika 1974-ben negyedszer is József Attila-díjat ad; a jelzés nyilvánvaló: magasabb osztályba nem léphet. 1956 után irodalomszervezői pályája is megbicsaklik. Rövid ideig az MTA Irodalomtörténeti Intézetének munkatársa, a *Világirodalmi Figyelő* szerkesztője, de hamarosan függetlenített státuszt kap, majd idő előtt nyugdíjazzák. Ettől kezdve „csak” költő.

Képes Géza költészetének értelmezése és értékelése aligha lehet egy emlékcikk feladata. Idézzük Vezér Erzsébetet, aki így foglalja össze művészetének jelentőségét:

„Költészete átfogja az egész emberi horizontot: az ifjúság tündérvilágát, a szerelmet, a halált és a természetet. Különösen a tenger a maga szikláival, mint a görögség múltjának tanúja, a magyarság bölcsőjének és nyelvének forrásvidékei, Mongóliában az Orkon folyó partján lévő feliratos kövek, Finnországban a délceg fenyők és a *Kalevala* világa fogta meg képzeletét. Verseinek képvilágát később is ezek az úti élmények és az ott megcsodált természet ihlette. A hagyományostól a legmodernebbig mindenféle versformával kísérletezett egészen a képversig. Ő volt egyébként költőink közül a verselés elméletének is legjobb ismerője.

Nagyszabású versciklusában, *A mindenség énekeiben*, mint annyi költőnk József Attilától Juhász Ferencig, a világ keletkezésének titkait

fürkészi. De ha jól megfigyeljük a világ fejlődésének csaknem tudományosan pontos, mégis fantasztikus képsorát, azt látjuk, hogy különösen mikor az emberhez ér el ez a fejlődés, a kétségbeesés hangjai is megszólalnak:

„Ember, most merre futsz, porontyod hova rejted?

Milyen barlangba bujatsz, ahol tán elfelejted,
hogy embernek lenni micsoda szörnyűség.”

Ne csodálkozzunk ezen; a hatalmas poéma 1958. január és május között íródott.”

Ez utóbbi műről Képes Géza maga is vallott:

„Egy költőnek saját filozófiájának kell lennie. Amikor megírtam a véleményem szerint legfontosabb művem, a világ teremtéséről szólót, *A mindenség énekeit*, nekem akkor nagyon rossz életkorszakom volt. 56 után volt ez. 57-ben már befejeztem, horribile dictu audituque, beadtam a könyvkiadónak. Mindent megpróbáltak, hogy megakadályozzák a megjelenését. Ez öt éven át sikerült is. Ott volt a könyvkiadó asztalán, és csak az nem olvasta el, aki nem akarta. Az történt például, hogy kiadták egy filozófusnak – elképesztő dolgok ezek! –, hogy megnézessek, hogy az én költeményemben, poémámban – valóban lírai eposz ez az ember születéséről, fejlődéséről – nincs-e valami, ami ellentmond a haladó filozófiáknak. Hogy például nem cáfolja-e a benne levő filozófia a marxista filozófiát? A filozófusnak, akinek kiadták, úgy látszik, volt humorérzéke, mert erre csak humorral lehet reagálni, azt mondta, hogy semmiképpen nem mond ellent a haladó filozófiáknak.”

Harsányi István szerint Képes Géza – mint minden eredeti költő –, sokat ad költészetének integritására. S joggal. Hiszen annak, aki szinte az egész világirodalom költészet-részét annyira személyesen és közvetlenül bejárta, mint ő, csaknem lehetetlen szűzeredetiségében megmaradnia. Mint ahogy az általa lefordított költők verseibe is óhatatlanul belead valamit saját magából, ugyanúgy törvényszerű, hogy a saját magán olyan gondosan átszűrt költészetekből valami hozzátapad. Képes általában keményen tiltakozik a hatások „ráfogása” ellen, de két hatást vonakodás nélkül elismer. Az egyik már nem is hatás, hanem az általa sajátosan magyarnak, finnugor-keleti eredetű verselésnek felismert formavilág tudatos átvétele és szerves továbbfejlesztése. A másik a protestáns, közelebről a református magyar társadalmi környezet és a belőle áradó szellem. Ő a század elejére jellemző vidéki, magyar református világnézetet, szellemi és érzelmi világot szívta magába. Nyelvének meghatározó anyaga a naponként olvasott eredeti *Károli Biblia* és a Szenci-féle zsoltárok nyelve.

Képes Géza a harmincas évek közepétől folyamatosan járt külföldre. Tanulmányútjainak (Észtország, Finnország, Görögország, Mongólia, Szovjetunió, stb.) hatását lírájában és fordításaiban egyaránt felfedezhetjük. *Napnyugati madarak* című első fordításkötete 1937-ben jelent meg, benne még főleg angol, francia, német, olasz költők műveivel. Ám ezt követően kelet felé fordult. A legtöbbet eredetiből fordított, mert – ahogy mondta – „Ellene vagyok a nyersfordításnak. Tudniillik a nyersfordítás kizárja azt, hogy a költő-fordító az eredeti vers minden rezdülését kövesse. Hogy követhetné, amikor színt se látja az eredeti versnek. Tehát, ha hú, akkor mihez képest hú? A nyersfordításhoz hú? Ez az egyik. A másik pedig: nagyon fontos elvem a válogatás. Hogy tudna válogatni az, aki csak nyersfordítások alapján dolgozik? Én soha nem antológiából fordítok, hanem a költők összes műveit átnézem, és én csinálom az antológiát.”

Képes tehát megtanult oroszul, finnül, perzsául, újgörögül; bírta a kis finnugor nyelveket. Vallotta, hogy a műfordítónak nem csupán a vers tartalmát és hangvételét, de a költő saját hangját kell megszólaltatnia. Ismét Vezér Erzsébetet idézzük: „Műfordításai köteteket töltenek meg. Fordított nyugati nyelvekből (német, angol, francia, olasz, spanyol), az összes finnugor nyelvekből előszeretettel népköltészetet, ó- és újgörögéből, oroszból, bolgárból, arabból, perzsából, kínaiából, japánból és ki tudná mind felsorolni. Fordított ugariti eposzt, akkád ráolvasást, hettita hitregét, ősi mongol hőskölteményt és ó-orosz eposzt, az *Igor éneket*. Amiben azonban egyedülálló volt a magyar fordításirodalomban: mindezeket eredetiből fordította. Csodálatos nyelvtehetség volt. Az ősi nyelvekből átültetett emlékeket elmélyült tanulmányokkal kísérte.” Főleg a finnugor népek költészetével kapcsolatos fordítói munkássága aratott külföldön osztatlan elismerést. Képes Gézát tiszteletbeli tagjává választotta a Finn Írószövetség, levelező tagjává a Finn Irodalmi Társaság, díszdoktorává fogadta a Helsinki Egyetem, s megkapta a Finn Oroszlánrend Lovagja kitüntetését. Itthon tudományos elismerésben nem részesült. A műfordítás elméletéről, verstani problémákról, irodalomtörténeti kérdésekről mindegyike egyetlen esszéketet publikált (*Az idő körvonalai*).

Élete alkonyán, évtizedekkel a diákélmények és a tanári pálya után, Képes Géza ismét közel került Sárospatakhoz. A város díszpolgárává fogadta, s ezzel olyan művészek társaságába került, mint Béres Ferenc, Andrásy Kurta János, Domján József. Utolsó verseskötete *A pataki diák* címmel jelent meg 1989-ben. A Patakon megfogalmazott ars poeticához egész élete során hűen ragaszkodott. Versei felelősséggel telítődtek, ahogy erősítette magában azt a tudatot, hogy a költőnek

szolgáltatnia kell, értékörző funkciót kell vállalnia, akkor is ha a kor nem fogékony az általa képviselt etikára és esztétikai ideálra.

„Személyisége és költői önkifejezése közt nem volt ellentmondás, műfordítóként a hódítók közé tartozott, aki ismeretlen költői területeket: alkotásokat és életműveket térképezett föl a magyar szellemi élet javára. Az önszobrukat mintázó tollforgatók korában egy kendőzetlenül nyílt egyéniség, az alakoskodásra alkalmatlan erkölcs párrját ritkító példáját hagyta ránk örökül.” – összegezte Képes Géza életművének értékeit Rába György. Értsünk egyet vele. S búcsúzzunk a költőtől talán hivatásának lényegét összefoglaló versével:⁶⁹

Tükörírás

Minden szavam rejtjeles jelszó,
minden sorom tükörírás.
Nem csiszolt játék, nem kitekert szó,
nem rím-röppentyű – valami más.

Vágd csak a földhöz, hogyha nem érted:
visszapattan és megsebez,
hiszen minden szava teérte
írodott: pontos üzenet ez.

Állítsd tükröd írásom elé – ne
töprengj! – s benne már ott van a jel.
Ott is marad, beleég üvegébe
Mint az ítélet: „Mégmétel.”

Régi életed nem ér egy fabatkát,
hajad tépheted, rázhatod öklöd –
Vagy változtasd meg világod arcát,
Vagy változtasd meg a tükröd!

⁶⁹ Felhasznált irodalom: A pataki diákvilág anekdotakincse, III. kötet. Szerkesztette: Benke István et. al., Sárospataki Református Kollégium Alapítvány, 1996; Bolvári-Takács Gábor: Pataki tudósok az Akadémián. A Magyar Tudományos Akadémia és a Sárospataki Református Kollégium szellemi kapcsolatai = Magyar Tudomány, CVII. kötet. Új folyam, XLV. évf. 5. szám, 2000. május (lásd a jelen kötetben is); Hannu Launonen: A hetvenéves Képes Géza köszöntése = Kortárs, XXIII. évf. 1. szám, 1979. január; Harsányi István: Képes Géza = Kritika, XI. évf. 1982. 11. szám; Harsányi István: Képes titkok nyomában = Confessio, XI. évf. 1987. 3. szám.; Hubay Miklós: Búcsú Képes Gézától = Nagyvilág, XXXIV. évf. 11. szám, 1989. november; Írószobám. Képes Gézával beszélget Fekete Gyula = Jelenkor, XXII. évf. 7–8. szám, 1979. július–augusztus; Képes Géza: Pályám emlékezete. Örök szomjúság = Új Írás, XIX. évf. 4. szám, 1979. április; Koczogh Ákos: Az Élet és Irodalom látogatóban Képes Gézánál = Élet és Irodalom, XI. évf. 18. szám, 1968. május 4.; Rónay László: Képes Géza. Akadémiai Kiadó, 1983; Tóbiás Áron: Keresztül-kasul Képes Géza életútján = Olvasó Nép 27. kötet, VIII. évf. 1. szám, 1986; Vezér Erzsébet: A mindenség éneke = Élet és Irodalom, XXXIII. évf. 34. szám, 1989. augusztus 25.

Cserés Miklós (1914–1981)⁷⁰

A rendezők között minden bizonnyal a rádiós műfaj művelője a leghálátlanabb szerep, hiszen a színpadi művek létrehozói vagy a filmek alkotói általában ismert személyek, akiknek nevét viszontlátjuk plakátokon és stáblistákon, fotókkal találkozunk újságokban és a színházak falain. A rádiórendező azonban jórészt a stúdióban él és munkásságának eredményességét éppen az dicséri, hogy észrevétlen marad.

A hazai rádiózás meghatározó személyisége volt a száz éve született, Cserés Miklós, aki 1914. február 2-án látta meg a napvilágot a Szerencstől nem messze fekvő Tiszaladányban. Iskoláit Tokajban, Nyíregyházán és Sárospatakon járta. Ez utóbbi városban öt évet töltött: a tanítóképzőt 1928–33 között végezte el, az utolsó három tanévben évfolyamelsőként, jeles minősítésű képesítővizsgával. 1932/33-ban a Comenius Önképzőkör ifjúsági elnöke volt. A város nemcsak a képzős évek miatt vált számára meghatározóvá, de itt látott először színdarabot is, egy utazó társulat előadásában. „Az utolsó Verebély-lány című Ábrahám Pál – Harmath Imre operettet játszották. Egy igazi limonádé darabot. Bár igen gyenge produkció volt, de nekem mégis ez jelentette az első színházi élményt. Varázslatos erővel hatott rám, amit láttam; elgondolkoztam a színpad és valóság, az élet és játék ellentmondásain.” – emlékezett később. Érettségi után Szegeden tanult tovább, magyarnémet szakon. A kor gyakorlatára jellemzően egyetemistaként külföldön is megfordult: három szemesztert Münchenben és Berlinben töltött. Ez utóbbi város volt színháztudományi kutatásainak helyszíne is, amelynek nyomán 1939-ben Szegeden, Sík Sándor esztétika professzornál bölcsészdoktori címet szerzett *A német impresszionista dráma típusai* című értekezésével. Így lett belőle „Cserés doktor”, ahogyan későbbi munkahelyén, a Magyar Rádióban mindenki ismerte és szólította.

Mindenképpen színházi területen kívánt elhelyezkedni, ezért dolgozatát elküldte Németh Antalnak, a Nemzeti Színház igazgatójának, aki egyben a Magyar Rádió dramaturgiai vezetője is volt. Így amikor 1941-ben megüresedett egy dramaturg álláshely a rádióban, Németh azonnal értesítette a fiatal tanárt és állást ajánlott neki. Cserés 1942. március 1-jén lépett be a Magyar Rádióhoz, amelynek 1979-ig munkatársa maradt. A közel négy évtizedet csupán rövid időre szakította meg átszervezésből fakadó munkahelyváltás: 1956–58 között a Magyar Televízió állományába tartozott, ahol szintén dramaturgként működött.

⁷⁰ Elhangzott A 100 éve született Cserés Miklós és a rádió művészete címmel 2014. november 5-én Sárospatakon, a Magyar Comenius Társaság felolvasó ülésén. Megjelent: Bolvári-Takács Gábor: Műzsák hullámhosszán. Száz éve született Cserés Miklós rádiórendező = Zempléni Múzsá, XV. évf. 1. szám, 2015. tavasz, 85–87. o.

A rádió irodalmi osztályán két, szintén Sárospatakhöz kötődő jeles irodalmárral dolgozott együtt hosszabb-rövidebb ideig. Cs. Szabó László esszéíró 1935–44 között működött a rádióban, majd Angliába emigrált. Élete végén könyvtárát a pataki kollégiumnak adományozta, sírja is a városban található. Az egykori pataki diák és tanár Képes Géza költő, műfordító pedig 1946–54-ig volt Cserés munkatársa.

Vitathatatlan tény, hogy a magyar rádiózás történetében a hangjáték gyakorlati dramaturgiájának kialakítása terén Cserés Miklós úttörő munkát végzett. Rendezésében mintegy 3000 hangjáték sugárzására került sor. Egyaránt sikerrel alkalmazta rádióra klasszikus drámák és regények változatait, mint ahogy a kifejezetten rádiójátékként készült művek gondozását is magas szinten művelte. Rendezéseit kilenc alkalommal ismerték el Nívódíjjal: Hemingway: *Az öreg halász és a tenger* (adaptációért és rendezésért, 1961); Vörösmarty Mihály: *A bujdosók*; Arisztophanész: *Nőuralom* (rendezésért, 1963); Sánta Ferenc: *Húsz óra* (adaptációért és rendezésért, 1964); Günter Eich: *Pillantás Velencére*; Shuji Terayama: *Yamamba* (Nemzetközi Rádiójáték Fesztiválon bemutatott darabok) (rendezésért, 1966); Gogol: *Az őrült naplója* (adaptációért és rendezésért, 1966); Radnóti Miklós dokumentumműsor (rendezésért, 1969); Babits Mihály: *Halálfiái* (rendezésért, 1970); Aszlányi Károly: *Hét pofon* (rendezésért, 1971); Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*; Maróti Lajos: *A kolostor* (rendezésért, 1972).

De nemcsak hangjáték dramaturgiai munkássága, hanem a rádiószínházzal foglalkozó elméleti-esztétikai művei is kiemelkedő jelentőségűek. Számos cikke, tanulmánya mellett 1948-ban jelent meg a *Láthatatlan színház* c. könyve, 1962-ben a *Rádiószínház – televíziószínház*, 1964-ben *A rádiószerű rádió*, s végül – mintegy szintézisként – 1974-ben a *Rádióesztétika*.⁷¹

A prózai és verses rádiós műsorokban való közreműködés alkalmassági megítélésében már a 40-es évektől részt vett. (A színész Pándy Lajos a vizsgabizottsági elnöki bölcsességét dicséri emlékiratában).⁷² 1970-től kezdve bekapcsolódott a riporterek és bemondók továbbképzésébe. Jelentős volt módszertani tevékenysége is, 1969–74-ig – rendezői feladataival párhuzamosan – a Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadói és dokumentációs osztályvezetőjeként dolgozott.

⁷¹ Cserés Miklós: *Láthatatlan színház. A rádiójáték dramaturgiája*. Parnasszus Könyvtár, Budapest, 1948; uő: *Rádiószínház – televíziószínház*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1962; uő: *A rádiószerű rádió. Az alapfogalmakról*. Magyar Rádió és Televízió, Budapest, 1964. *Rádió és Televízió Szakkönyvtár*, 3. szám; uő: *Rádióesztétika. Tanulmány a rádiószínházról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.

⁷² Pándy Lajos: Súlypéldány. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1989. 144. o.

A színházi szakma számára egyszemélyes intézmény volt, neve egyet jelentett a szigorú minőséggel, a kulturális értékteremtéssel, a tudatos közönségneveléssel. Szinte benne testesült meg a rádió irodalmi nevelő és művelő funkciója. Szerteágazó munkásságát állami és szakmai díjakkal is elismerték: Jászai Mari-díj (1964), Erdemes Művész (1974), a MR Ezüst Antenna-díja (életművéért, 1979).

Ezzel együtt – vagy talán éppen emiatt – irigyei, s főleg a hetvenes évek második felétől ellenlábasai is akadtak. Néhány „ifjú titán” szemében csak „a helyet foglalta”. A mind nehezebb munkahelyi légkört megtapasztalva Cserés Miklós 1979-ben maga kérte nyugdíjazását. E körülmények is közrejátszottak abban, hogy ezután igen hamar, 1981. október 15-én elhunyt. Sírjánál a magyar színésztársadalom nevében Sinkovits Imre többek között e szavakkal búcsúztatta: „Szerény, csendes, tiszteletet parancsoló lényed, mely évtizedeken keresztül átélte a változások, divatok legkülönfélé viharát, mindig biztonságot jelentett nekünk (...) és az ízlés mércéjét. (...) Féltve őrizted (...) a magyar nyelvet; prózában, versben, hangjátékban, daljátékban szólaltunk meg irányításod alatt. Jelenléted biztosíték volt, hogy (...) tisztelettel ápoljuk nemzeti múltunkat és folytatjuk azt az utat, melyen híres elődeink indultak el valamikor (...) megteremtve a nemzeti színjátszást.”

Cserés Miklós kopjafája a Farkasréti temetőben áll. Életútját, szakmai eredményeit Tertinszky Edit 2001-ben feldolgozta.⁷³

⁷³ Tertinszky Edit: A rádióművészet Mestere, Cserés Miklós dr. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2001.

Makkai László (1914–1989)⁷⁴

Makkai László (1914. július 10. – 1989. december 1.) professzor, akadémikus, a hazai történettudomány kiemelkedő személyisége. Szülővárosában, a kolozsvári egyetemen szerzett történelem-magyar szakos oklevelet, a sárospataki református teológián lelkészi képesítést. Budapesten avatták bölcsészdoktorrá, további tanulmányait Genfben, Leidenben és Baselben folytatta. 1940-től a kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet tanára, 1945-től Budapesten a Magyar Történettudományi Intézet, 1949-től 1985-ig az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, főmunkatársa, tanácsadója. 1982–87 között a Magyar Történelmi Társulat elnöke.

Életútja több szálon kapcsolódott Sárospatakhoz. Kötődése úgyszólván családi indíttatású, hiszen édesapja, Makkai Sándor erdélyi református püspök, a híres író – aki utóbb egyetemi professzori pályáját Magyarországon teljesítette ki – rövid ideig a sárospataki teológián is tanított. 1950-ben Lászlót, az ifjú történészt a pataki teológia meghívta az egyháztörténeti tanszékére az akkor nyugalomba vonult Marton János professzor helyére. Makkai László az 1950–51-es tanévben tanított Sárospatakon, az akkori hallgatók visszaemlékezése szerint nagy érdeklődés övezte minden óráját. Új szempontból közelített a tárgyhoz, előadása érdekfeszítő volt, friss szellemiséget képviselt. Sajnos működése csak a tanév végéig tartott, hiszen 1951-ben a Teológiai Akadémiát az állam bezáratta.

A 70-es évek végén bekapcsolódott a sárospataki iskolatörténeti kutatások összegzését célzó kollégiumtörténeti kiadvány szerkesztőségébe. A 450. alapítási évfordulóra 1981-ben jelent meg a *Sárospataki Református Kollégium* című tanulmánykötet, amelyben Makkai írta meg az alapítást követő közel két évszázad történetét, a Rákóczi szabadságharcig. Ezek után szinte természetes, hogy az 1986-ban megalakult Magyar Comenius Társaságban vezető szerepet vállalt és a választmány tagja lett.

Makkai László munkássága rendkívül szerteágazó. Az általa kutatott témákat csoportosítva öt kutatási területet különböztethetünk meg: Erdély története; a középkori Magyarország és Közép-Európa története;

⁷⁴ Elhangzott 2004. november 12-én Sárospatakon, a Magyar Comenius Társaság felolvasó ülésén. Első változatában megjelent: Bolvári-Takács Gábor: Dr. Makkai László (1914–1989). In: Földy Ferenc – Kiss Ferenc – Kováts Dániel (szerk.): Comenius példája. Bibliotheca Comeniana XI. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 2004. 85–90. o. A most közölt szöveg megjelent: Bolvári-Takács Gábor: Történetírás és szemléletformálás. Száz éve született Makkai László = Zempléni Múzsza, XIV. évf. 1. szám, 2014. tavasz, 87–89. o.

gazdaság- és technikatörténet; egyháztörténet; művelődéstörténet. A továbbiakban ezeket részletezzük.

Erdély történetével – származása miatt is – már fiatal korában behatóan foglalkozott. Erdély történetéről szóló kismonográfiáját 1944-ben, 31 éves korában publikálta. A munkásságát betetőző nagymonográfia 1526-ig terjedő részeinek megírása ugyancsak az ő nevéhez köthető. A magyar történettudományban mérföldkőnek számít a háromkötetes *Erdély története* című kiadvány, amely a 80-as évek első felének szenzációjává vált. A Köpeczi Béla által főszerkesztett kötet aligha jelenhetett volna meg, ha Köpeczi akkor éppen nem művelődési miniszter. Ő hártotta el a román politikai körök részéről kifejtett nyomást, amely a kötet megjelentetésének leállítást célozta. 1987 októberében a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem konferenciát rendezett az *Erdély története* kötetéről, amelyen a szerkesztők és szerzők mellett számos hozzászóló és kutató elmondhatta véleményét. A függén mozgó Makkai László a hozzá intézett kérdésekre válaszolva rendszeresen föl-fölszaladt a pulpitusra és a részletkérdéseket boncolgató hozzászólásokra is kapásból válaszolt, bámulatossággal és memóriával. Az adatokat úgy kezelte, hogy a hozzászólók számára egyértelművé vált: e témakörnek Magyarországon akkor nem volt nála jobb ismerője. Amikor 1985-ben Makkai László végre elnyerte méltó elismerését, és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, székfoglaló előadásában Erdély X. századi politikatörténetének bemutatását választotta, kifejezve azokat a gyökereket, amelyeket történelmi pályájának kezdetén magáénak vallott.

A középkori Magyarország és Európa történetéről ugyancsak a 60-as évek közepétől jelentetett meg fontos publikációkat. A középkori egyetemes történet terén szerkesztőként is komoly munkát végzett, 1964-től húsz éven át szerkesztette a *Világtörténet* című folyóiratot. 1960-ban jelent meg az általa válogatott *Árpád-kori és Anjou-kori levelek* című kötet, 1968-ban a középkor történetéről összefoglaló kismonográfiát is publikált. Elméleti rendszerező igénnyel tette közzé a *Feudalizmus és eredeti jellegzetességeik Európában* című tanulmányát 1976-ban a *Történelmi Szemlében*. A középkori Magyarország történetével kapcsolatos érdeklődését jelzi, hogy kandidátusi értekezését még 1955-ben kuruc-kori témából írta, jóllehet később a Rákóczi szabadságharc története nem tartozott kifejezett kutatási területei közé. Egyetemi hallgatók nemzedékei nőttek fel a Hankiss Elemérrel közösen írt *Anglia az újkor küszöbén* című munkáján, amely 1965-ben látott napvilágot. A népszerű stílusban, mégis tudományos alapossággal megírt összefoglaló mű közérthetősége és szinte tankönyvként való használhatósága

miatt is példaértékű. E kutatási témához tartozik közreműködése a tízkötetes *Magyarország története* című monográfiásorozat 1526 és 1686 közötti időszakot felölelő kötetében. Ebben ő volt a szerzője a Bocskai felkelésről, a 30 éves háborúról és a XVII. századi művelődéstörténetről szóló fejezeteknek.

Makkai munkásságának következő csoportját a gazdaság- és technikatörténettel kapcsolatos kutatásai jelentik. 1970-ben védte meg doktori értekezését a középkor technikai fejlődéséről szóló munkájával, majd 1987-ben, az MTA rendes tagjává történt megválasztása alkalmából tartott székfoglaló előadásában, a malom, mint a középkor erő- és munkagépe történetét és szerepét vázolta fel a középkori Európában és Magyarországon. Gazdaságtörténeti munkái közül az 1954-ben megjelent *I. Rákóczi György birtokának gazdasági iratai* című gyűjteményével példát mutatott a korszerű forrásközlésnek.

Egyháztörténettel fiatal kora óta foglalkozott. Már említettük tanári munkásságát, amely bár rövid ideig tartott, nagy hatású volt Sárospatakon. Húsz évnek kellett eltelnie, míg ismét e szakterületen tevékenykedhetett, 1971-ben a Debreceni Református Teológiai Akadémia meghívta az egyháztörténeti tanszék vezetésére, s e megbízását haláláig ellátta. Ezzel párhuzamosan egyházi tisztségeket is vállalt: 1974-ben elnökké választotta őt az Országos Református Gyűjteményi Tanács, és 1977-től a *Confessio* című folyóirat szerkesztőbizottságának ügyvezető elnöke lett. Debrecenben otthonosan berendezkedett. Nevéhez köthető a Közép-Kelet-Európai Reformáció Történetének Kutatóintézete megalapítása a kollégium keretein belül, amely bár státusszal rajta kívül eleinte nem rendelkezett, lehetővé tette, hogy a debreceni teológia egyháztörténeti kutatásai az európai tudományosság vérkeringésébe önálló intézeti szinten kapcsolódhassanak be. A sárospataki kollégiumtörténeti monográfia megírásában való részvétele után bekapcsolódott a debreceni kollégium történetéről szóló kötet létrehozásába is. Itt az 1660-tól 1703-ig terjedő időszakot, a kollégium felvirágzásának és Rákóczi szabadságharcot megelőző fénykorának időszakát írta meg. A történeti párhuzam a pataki kollégiummal nyilvánvaló. Egyetemi tanári működése szükségessé tette tankönyv megírását. 1991-ben új kiadásban látott napvilágot a *Keresztény egyház története Magyarországon a XVII. századig* című jegyzete.

Végül, de nem utolsó sorban emlékezzünk meg Makkai professzor művelődéstörténeti munkásságáról. Mint láttuk, rendkívül fogékony volt az elméleti megközelítések és a probléma rendszerező, szintetizáló összefoglalások iránt. A 60-as, 70-es években a magyar történettudományban komoly viták folytak a művelődéstörténet módszertani he-

lyéről. A disputát 1967-ben Mátrai László indította a *Századok* című folyóiratban. Erre reagálva 1970-ben Pamlényi Ervin, Elekes Lajos és R. Várkonyi Ágnes tette közzé álláspontját. 1974-ben a *Történelmi Szemlében* folyt tovább a vita, amelynek alapját az akkor tervezett tízkötetes *Magyarország története* módszertani megalapozása szolgáltatta. Ekkor szólalt meg Hanák Péter, Kosáry Domokos és Niederhauser Emil, s ugyanebben az évben Makkai László is közzétette tanulmányát *A művelődéstörténet, mint értékrendszerek története* címmel. Makkai megközelítése abban tért el a többiekétől, hogy ő nem ideológiai vagy kritikai alapon közelített a tárgy struktúrájához, hanem művelődéstörténeti ténynek tekintett minden olyan értéket, amely a történelem fejlődését előrevitte, illetve amely jellemzője volt a társadalom átalakulásának. A vita 1979-ben zárult, s az összefoglaló-értékelő tanulmányt a *Történelmi Szemlében* Köpeczi Béla jegyezte.

Polihisztor történész volt Makkai László. Nagy formátumú tudós, aki bár a klasszikus polgári történetírás talaján nevelkedett, munkáiban felhasználta a tudomány 20. századi eredményeit is. Kiváló forrásfeltáró és a forráskritikai érzékkel rendelkezett. Ezt olyan szintetizáló készség egészítette ki, amely lehetővé tette, hogy a feltárt és elemzett forrásokból helytálló következtetéseket vonjon le, s ezek között az összefüggéseket is megtalálja. Rendszerező elméje révén a történelem eseményeit és tanulságait nem csupán önmagukban tudta értelmezni, hanem képes volt azokat az emberi történelem fejlődésvonalába állítva ábrázolni. Tudományszervezői munkássága intézményeknek adott életet és új kutatási területek feltárását segítette elő. Egyetemi tanári, pedagógiai működése számtalan tanítvánnyal gazdagította a magyar történettudományt. Világi és egyházi vonalon egyaránt sokan köszönhetik neki a tudományos pályán történt elindításukat.

Makkai László európai személyiség volt, s egy olyan korban képviselt európai eszméket, amikor a világot politikai tömbök és hatalmi harcok szabdalták. Életútja Kolozsvártól Budapestig terjedt, személyét büszkén vallhatja magáénak az egész Kárpát-medence magyarsága. Fontos feladatunk, hogy szellemiségének hatását ne engedjük kihunyni.

Maller Sándor (1917–2001)⁷⁵

Maller Sándor életútja Sárospataktól Sárospatakig ívelt, s közben az egész világot átfogta. Sokat köszönhetett Pataknak, és Patak is sokat köszönhet neki. Személyiségét leginkább a *minőség* kifejezéssel lehetne jellemezni, amely központi kategóriája volt élete több mint nyolc évtizedének. Édesapja, aki a fizikát Eötvös Lorándnál hallgatta, a Sárospataki Református Kollégium tanára volt, így természetes, hogy a pataki érettségi (1935) után Maller Sándor is a legmagasabb akkori oktatási színvonalat jelentő budapesti Eötvös Kollégium lakója lett. 23 évesen bölcsészdoktor, s magyar-angol szakosként visszatért Patakra. Vezéregyénisége a 30-as 40-es évek pezsgő iskolai közéletének, tanártársaival új szellemet honosított meg. 1951-ig a gimnázium tanára, 1947–50-ben az Angol Internátus harmadik, egyben utolsó igazgatója, közben egy évig az Aberdeeni Egyetem magyar lektora.

Az iskola államosítása megtörte a lendületes fejlődést, s megtörte egy tanárgeneráció szárnyalását is. Sokan sokféle kiutat választottak. Maller Sándor úgy döntött, máshol jobban tudja szolgálni szülővárosát. 1951-től a debreceni egyetemi könyvtár osztályvezetője, majd az egyetem angol lektora. 1955-től az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott, s végül 1957-ben Párizsban talál állást: az UNESCO Titkárság kulturális osztályának csoportvezetője lett. Személyében a magyar diplomácia minden szempontból ideális képviselőt talált a nemzetközi jelenléhez, az egyházi múlt elfogadása a Kádár-rendszer konszolidációs igényét is jelezte. Maller Sándor számára a szempont itt is a minőség volt, hiszen a kulturális diplomácia az a terület, ahol szükségképpen az értékek dominálnak, mert minden ország kultúrájának legjavát akarja megosztani másokkal. A hat év párizsi tartózkodás meghozta gyümölcsét. Amikor 1963 végén a kormány átszervezte a Magyar UNESCO Bizottságot, Maller Sándort hívták haza főtitkárnak, s ő nyugdíjazásáig, 15 éven át vezette a testületet. Most már ő volt abban a helyzetben, hogy minőséget hozzon Patakra. A gimnázium hamarosan UNESCO-asszociált iskolává vált, és a néhány kiemelt vidéki város közül itt indult újra az országos beiskolázású angol tagozat. Maller Sándor rendszeresen hazajárt, hol küldöttséggel, hol előadóként, hol pedig érettségi el-

⁷⁵ Elhangzott 2001. február 21-én Sárospatakon, Maller Sándor temetésén. Megjelent: Bolvári-Takács Gábor: Maller Sándor emlékezete = Sárospataki Református Lapok, LIV. évf. 1. szám, 2001. április, 29–30. o.; illetve Bolvári-Takács Gábor: Beszéd dr. Maller Sándor (1917–2001), a PADISZ tiszteletbeli elnöke temetésén = Pataki Diák, I. évf. 1. szám, 2001. október, 8–10. o.; továbbá Bolvári-Takács Gábor: Maller Sándor (1917–2001). In: Szabó Csaba (szerk.): Sárospataki Református Kollégium Alapítvány 1989–2009. Jubileumi kiadvány. Sárospatak–Budapest, 2009. 33–34. o.

nökként. Minden minőségi pataki kezdeményezés mellé odaállt. Jelen volt a pataki diákok budapesti baráti körének rendezvényein. Előadott a pataki népfőiskolai találkozók. Alapító tag, később elnök volt a Magyar Comenius Társaságban. 1989–94 között tagja volt a Sárospataki Református Kollégium Alapítvány első kuratóriumának, majd a PADISZ Tiszteletbeli Választmányának. A legutolsó, de talán legnagyobb megbecsülést kifejező gesztusként 2000 decemberében a Pataki Diákok Szövetségének közgyűlése tiszteletbeli elnökké választotta; de halála előtt már csak pár hónapot szolgálhatott. Maradandó értékeket tett le a tudomány asztalára irodalomtörténészként, kutatóként is. Legfontosabb művei a *Magyar Shakespeare-tükör*, a kétnyelvű *Shakespeare-breviárium*, az Európa-eszme történetét feldolgozó könyve, illetve a *Pataki századok* c. zsebkönyv és az Angol Internátus történetét bemutató kismonográfia.⁷⁶

Nem a funkció teszi az embert. A személyiség ad értéket a betöltött tisztségnek. Maller Sándor mindig jó ügyszó adta nevét, hitét és szellemiségét, ezért példaképként őrizhetjük meg őt emlékezetünkben.

⁷⁶ Maller Sándor – Ruttkay Kálmán (szerk.): *Magyar Shakespeare-tükör*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984; „mily remekmű az ember!” *Kétnyelvű Shakespeare-breviárium* Maller Sándor válogatásában. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999; Maller Sándor: *Az Európa-eszme. A kezdetektől a megvalósulásig*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2000; uő: *Pataki századok*. Sárospatak, 1996, 2001²; uő: *Gróf Klebelsberg Kunó és a Sárospataki Református Főiskola. Az angol nyelv tanításának kezdetei Patakon*. Sárospatak, 1998.

Király István (1921–1989)⁷⁷

Király István tanár, irodalomtörténész, szerkesztő, politikus, az irodalomtudomány kandidátusa (1953), doktora (1967), az MTA levelező tagja (1970), rendes tagja (1979). Gimnáziumi tanulmányait a Sárospataki Református Kollégiumban végezte, majd a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar-német szakán diplomázott, Eötvös kollégistaként. 1944-től középiskolai tanár, 1947–49-ben az OSZK könyvtárosa, 1948–50-ben az Eötvös Kollégium tanára, 1949–50-ben az ELTE intézeti tanára, 1950–56-ban docense. 1957–61-ben a szegedi egyetem tszv. egyetemi tanára. 1961-től haláláig az ELTE egyetemi tanára, 1965–88-ban a XX. századi magyar irodalom tanszék vezetője. 1949–50-ben és 1953–56-ban a *Csillag* szerkesztője, 1962–63-ban a *Kortárs*, 1975-től haláláig a *Szovjet Irodalom* főszerkesztője. 1971–85-ben országgyűlési képviselő. Kossuth-díjas (1953), Állami Díjas (1973). E lexikon tömörségű szócikk alapján ismert és elismert tudós képe bontakozik ki előttünk. Király István irodalomtörténész, tanári és közéleti pályája jól példázza a második világháború után szerephez jutó fiatal értelmiség fejlődési útját, az eszmékkel való azonosulását, a hatalomhoz való viszonyát. Sorsát különböző tényezők alakították, ezeket kíséreljük meg számba venni.

A nemzedéki tényező

A 40-es évek végétől a kommunista párt által irányított tudománypolitika egyik sarkkövét jelentette a társadalomtudományok új eszmei alapokra helyezése. E törekvések nyomán szükségképpen fiatal kutatókat vontak be a tudományos közéletbe, juttattak katedrához. Az irodalomtudomány területén lényegében két generáció vette át a „stafétabotot”, s befolyásolta a tudományág fejlődését egészen a 80-as évek végéig. Az első nemzedékhez sorolható Bóka László (1910–1964), Kardos Tibor (1908–1973), Sótér István (1913–1988), Tolnai Gábor (1910–1990), Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1970) és Waldapfel József (1904–1968), akik 1948–55 között lettek akadémiai tagok. E nemzedék tagja volt pl. – más tudományágakban – Bibó István, Erdei Ferenc, Ortutay Gyula is. A második generáció 1965–73 között foglalta el helyét

⁷⁷ Első változatában megjelent: A Tanár úr. Arcképvázlat Király Istvánról = Hírlevél. A Kazinczy Ferenc Társaság tájékoztatója, 24. szám, 1997. február, 4–5. o. A közölt szöveg Dr. Király István (1921–1989) címmel elhangzott 2010. november 10-én Sárospatakon, a Magyar Comenius Társaság felolvasó ülésén. Megjelent: Bolvári-Takács Gábor: *Király István, a tudós és politikus*. In: Kovács Dániel (szerk.): *Comenius és a műzsák*. Bibliotheca Comeniana XV. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 2011. 155–159. o.

az akadémián: Király István, Klaniczay Tibor (1923–1992), Köpeczi Béla (1921–2010), Nagy Péter (1920–2010), Pándi Pál (1926–1987), Szabolcsi Miklós (1921–2000), Szauder József (1917–1975). Hozzájuk sorolható Németh G. Béla (1923–2008), Tarnai Andor (1925–1994) és Tóth Dezső (1925–1985) is, akik később lettek akadémikusok.

A nemzedéki összetartozás jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Az irodalomtudományban az 50-es évektől alapvetően a felsorolt tudósok foglalták el a döntéshozó pozíciókat (akadémiai bizottságok, irodalomtudományi intézet, egyetemi tanszékek, szerkesztőségek), a kutatási területeket felosztották egymás között, s mások felzárkózására csak elvétele biztosították lehetőséget. Másrésztől a mindenkori hatalom – akár a Rákosi-, akár a Kádár-korszakban – megnyugodva vette tudomásul, hogy lényegében ugyanazokkal a személyekkel kell megegyeznie, illetve a szellemi kapacitásuk ideológiai feladatokhoz folyamatosan és korlátlanul hasznosítható.

Mindez természetesen nem zárta ki, sőt – paradox módon – erősítette az említett tudósok magas színvonalú szaktudományos munkásságának kialakulását. A folyóiratcikkek, előadások, tanulmánykötetek, monográfiák sora azt bizonyítja, hogy a felsorolt irodalomtörténészek máig időtálló művekkel gazdagították a magyar tudományt.

Király István irodalomtörténeti pályája Mikszáth, Ady és Kosztolányi bűvkörében alakult ki. Legkorábbi jelentős munkája az 1952-ben megjelent Mikszáth-monográfia, amelyért a következő évben Kossuth-díjat kapott. 1956-tól haláláig társszerkesztője volt *Mikszáth Kálmán összes művei* kritikai kiadásának. A Mikszáth-életrajzot utóbb, bővítve, újra kiadta. Fő műve az Ady-monográfia, ezért 1973-ban Állami Díjjal tüntették ki. Monográfiaértékű tanulmánykötetet írt Kosztolányiról, de Németh László, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső életműve is foglalkoztatta.

A közéleti tényező

Király István – akárcsak nemzedékének többi tagja – par excellence közéleti személyiség volt. A szakmai közéletben ezt a kritikai attitűd folyamatos jelenléte biztosította. A korszak értelmisége a folyamatos ön-reflexió hatása és kényszere alatt végezte munkáját, az irodalomkritika jószereivel fontosabb volt magánál az alapkutatásoknál. További közéleti jelenlétet biztosított a lapszerkesztés. Lényegében valamennyi vezető irodalomtörténész szerkesztő volt valamely folyóiratnál, így a szakmai közvélemény alakulására döntő befolyást gyakorolhattak. Mindez persze szoros pártfelügyelet alatt valósult meg. Király az 50-es években az ideológia és a kultúra teljhatalmú párt- és állami irányítója, Révai József tanácsadójának számított. Akkori – az 1953-as fordulat előtt meglehe-

tősen dogmatikus – irodalmi-közéleti szerepléséről utóbb saját maga is elmarasztalóan írt. Ezt követően húsz évnek kellett eltelnie, hogy ismét tartós lapszerkesztői munkát vállaljon. 1975-ben indult meg a *Szovjet Irodalom* c. havi folyóirat hazai kiadása, amelyet Király István haláláig főszerkesztőként jegyzett. Célja – bevallása szerint – az volt, hogy fórumot biztosítson a színvonalas kortárs irodalom számára.

Ami a politikai közéletet illeti, Király nemcsak Révai idején, de 1956 után, Aczél György kultúrpolitikai működése alatt is a tanácsadók szűk köréhez tartozott. Részt vett a népi írókat elmarasztaló 1958-as párthatározat megszövegezésében, és az irodalmi életet érintő más ügyekben is súlya volt szavának. 1971-ben országgyűlési képviselőnek jelölték. Három cikluson át, 1985-ig volt széke a parlamentben, s annak kulturális bizottságában. Politikai misszióknak tekintette, amikor tollat ragadott a mindennapok forradalmiságáról, a hazafiságáról, a modernizmusról, a kultúra nemzeti és nemzetközi jellegéről. Élete végéig baloldali elkötelezettségű maradt. Talán jelképes, hogy négy nappal a Magyar Köztársaság kikiáltása előtt, 1989. október 19-én hunyt el.

Az emberi tényező

Király István református lelkészcsaládból került a pataki Kollégiumba ahol 1931-től 1939-ig volt diák. Értékközpontúság jellemezte, minden tekintetben. Az ottani oktatási rendszert – utólag visszatekintve – a legjobbnak tartotta az akkori Magyarországon. Számára Patak három dolgot jelentett: a múltban gyökerező egészséges puritanizmust, amellyel a munka szeretetére nevelték; a szabadságharcos hagyományokat és a történelmi levegőt; végül, a jórészt demokratikus tanár-diák viszonyt. Itt vált meggyőződésévé a minőségelv, a tehetséggondozás, a jó értelemben vett elitképzés fontossága. Eredendő értelmiségi attitűdjének később nagy hasznát vette, hiszen elsősorban a szellemi javakért élt. Húszezer kötetes könyvtárának a szakmában is csodájára jártak.

Másik jellemző vonása a patakiság tudatos vállalása. Sárospatak és iskolái sorsának alakulását figyelemmel kísérte. Támogatta a Magyar Comenius Társaság létrehozását, amint Földy Ferencnek küldött, 1986. június 23-ai levelében írta: „Örülök, hogy megalakult a Társaság. (...) Meggyőződésem, hogy Patak ott hordja magában a magyar Oxford lehetőségét. Emberi elszánáson, odaadáson múlik, hogy ez a lehetőség valósággá is váljon.” Egyetértett a Sárospataki Diákegylet megalapításával is, erről 1989. március 30-i, e sorok írójának címzett levelében így fogalmazott: „Munkájukat változatlanul fontosnak tartom. Szükséges, hogy Sárospatak ne csak egy földrajzi hely legyen, de ott éljen mélyen bevésve az emberek tudatában is. Egy nemzeti értéket őriznek vele, s

minden olyan egyesülés, amely intézményesíti ezt a tudatot, fontos.” Utolsó kötete 1989-ben jelent meg, *Útkeresések* címmel. Bár ebben pataki vonatkozású írást nem találunk, a külső borítólapra a kollégiumi Berna-sor színes fotója került. A fehér falak nemes tisztaságot sugallnak, s aligha tévedünk, ha úgy véljük: a szerző e gesztussal hajdani iskolája előtt kívánt tisztelni. Az értékközpontúság vezette lánya, Király Júlia cselekedetét is, amikor 2006-ban apja magánkönyvtárának jelentős részét a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának adományozta. A gyűjtemény nyilvános és kutatható.

Király István kivételes műveltségű és érzékenységű tudós volt, aki ismerte és átélte a 20. század második fele magyar történelmének elmentmondásos viszonyait. Igyekezett úrrá lenni korának szellemi kihívásai felett, bár ez nem mindig sikerült maradéktalanul. Sokan szerették, sokan tartottak tőle, és bizonyára sokan hibáztatták is. De szavának, állásfoglalásának azok körében is súlya volt, akik nem értettek egyet vele.⁷⁸

⁷⁸ Felhasznált irodalom: Aczél Tamás – Méray Tibor: Tisztító vihar. JATE Kiadó, Szeged, 1989; Béládi Miklós (szerk.): Irodalmi élet és irodalomkritika. In: A magyar irodalom története 1945–1975, I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981; Csáki Judit – Kovács Dezső (szerk.): Rejtőzködő legendárium. Fejezetek egy kultúrpolitikus sorstörténetéből. Szépirodalmi Könyvkiadó – Szemtanú Kiadó, Budapest, 1990; Glatz Ferenc (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002, 1–3. kötet. MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, Budapest, 2003; Kenyeres Ágnes (főszerk.): Magyar életrajzi lexikon 1978–1991. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994; Király István. Györfly Miklós interjúja. In: Vámos György (összeáll.): Az utak összefutnak. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987; Király István emlékezete = Szovjet Irodalom, 15. évf. 1990. 2. szám; Király István: Ady Endre, 1–2. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1970; uő: Hazafiság és forradalmiság. Kossuth Könyvkiadó, 1974; uő: Intés az őrzőkhoz. Ady Endre költészete az első világháború éveiben. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982; uő: Irodalom és társadalom. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1976; uő: Kosztolányi – Vita és vallomás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986; uő: Kultúra és politika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987; uő: Mikszáth Kálmán. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1952; uő: Mikszáth Kálmán. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1960; uő: Útkeresések. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989; Révész Sándor: Aczél és korunk. Sik Kiadó, Budapest, 1997; Tarján Tamás: Irodalomtudásaink könyvtárában: Király István = Irodalomtörténet, 18. (68.) évf. 1986. 3. szám.

Béres Ferenc (1922–1996)⁷⁹

Béres Ferenc Liszt-díjas dalénekes, Erdemes és Kiváló Művész nevével a zeneszerető közönség határon belül és kívül egyaránt jól ismeri. „Dalos vidéken” született a Cserháton, Gagybátorban. Gyönyörű hangját és fizikumát az édesapjától örökölte, édesanyja is rengeteg éneket tudott. Tizenegy éves korában látott először vonatot és villanyt. Nagy szegénységben, de összetartó és szelíd családban nevelkedett a hat gyermek, olyan parasztcsaládban, amelynek egyik ága foglalkozása szerint béres volt. Felnevelő iskoláját Sárospatak adta, a tehetségét idejekorán felismerő tanítóinak köszönheti.

– Nekem két édesanyám van: a szülőanyám, és szellemi anyám, a sárospataki Alma Mater – vallja a művész. – Amikor a világtól elzárt kicsi szülőfaluból, Gagybátorból bejutottam a kollégiumba, Patak a világvárost jelentette. Nem éreztem magam egyedül, nemcsak tanították, szerették is a diákot. Szigorú rendtartás, fegyelem volt, de a szigorúság is szeretetteljes. A tanárok nem szűntek meg adni. Minden diákot figyelemmel kísértek, felismerték és támogatták a tehetséget. Szerettem rajzolni, szobrászani, festőnek készültem. Zenetanárom, a nagyhírű Szabó Ernő azonban rögtön észrevette, hogy az átlagnál több muzikalitás van bennem – neki köszönhetem, hogy erre a pályára léptem. Fekete Gyulával egy padban is ültem Sárospatakon, ő jól tudja, hogy amilyen iskolai díjat rajzzal és énekléssel meg lehetett nyerni, azokat én mind megnyertem – idézi föl az iskolai éveket a volt pataki diák.

1941 őszén, alig 19 évesen hagyta el végleg a szülői házat. Besztercén kapott állást az Állami Erdőgazgatóságnál. Három évet töltött itt műszaki rajzolóként, s ezalatt bejárta Erdély varázslatosan szép tájait. Már akkor is jól énekelt és furulyázott, szívesen befogadták. Különböző népi együttesekkel, művészeti csoportokkal, színészekkel, írókkal ismerkedett meg. Itt találkozott először az élő-eleven népművészetrel, amely nemcsak felejthetetlen élményekkel gazdagította, hanem nyilatkozó szándékaiban is erősítette. A népi énekesektől, hangszeresektől és táncosoktól olyan alapokat kapott, amelyekre később jól lehetett építeni. Budapestre kerülve találkozott újra Muharay Elemérrel, a Nemzeti Parasztpárt kulturális osztályának vezetőjével (Kolozsvárott ismerkedtek meg 1942-ben), aki a bizalmába fogadta. Így lett a munkatársa, majd biztatására egyetemista.

Tevékenyen részt vett a népi kollégiumi mozgalomban, sikeres közreműködője a Muharay Elemér vezetésével létrehozott Népi Ének-, Tánc-

⁷⁹ Megjelent: Portré Béres Ferenc énekművészeiről. Összeállította: Bolvári-Takács Gábor. = Zempléni Múzsza, I. évf. 4. szám, 2001. november, 44–46. o.

és Játékegyüttes Nemzeti színházbéli bemutatkozásának, 1946. március 4-én. Emellett a Pázmány Péter Tudományegyetemen néprajzot, művészettörténetet és folklorisztikát tanult. Nagy szeretettel emlékezik Keresztury Dezsőre és feleségére, akik 1946 nyarán Sárospatakon egy baráti találkozón felfigyeltek a dalolására. Keresztury vallás- és közoktatásügyi miniszter volt akkor, felesége zongoraművész. Erkölcsi és anyagi támogatást kapott tőlük. Népi kollégista társával együtt később létrehozták a Népi Kollégiumok Együttesét, amellyel részt vettek az első Világifjúsági Találkozón Prágában, majd Párizsban, Bulgáriában, Finnországban vendégszerepeltek. 1948-ban megszervezték a Honvéd Együttest, amelyben Béres Ferenc énekes és népi hangszeres szólista lett. A társulat néhány év múlva a Magyar Néphadsereg Művészegyüttese nevet vették fel, és elkezdődött az országjárás. Hazai és külföldi sikerek következtek, s 1956 végén négy hónapos kínai vendégszereplés.

1957 után Béres Ferenc az újjászervezett Országos Filharmónia szólistája lett. Az 1996 tavaszán rendezett zeneakadémiai jubileumi hangversenyén – fél évszázada állt ekkor színpadon – generációk ünnepelték. Az ezt megelőző évtizedekben több mint 12 ezer dalestet és közel 250 egyházzenei hangversenyt tartott, túlnyomórészt a határainkon kívül.

– Olyan helyen születtem – mondja – ahol a szülőfalum és a táj egy zárt etnikai egységet képez. A paraszti kultúra és annak hagyományai nekem még elsődleges élményt jelentettek. Apám, Anyám híres dalosok voltak. Nehéz életükben vigasztaló gyógyír volt a dal. Mivel pályámat minden időben és minden körülmények között szolgálatnak tekintettem, jól megfontoltan döntöttem úgy, hogy azt szinte kizárólagosan a magyar énekkultúráért tegyem. Országjárásom során mintegy kétmillió kilométert utaztam, bejártam a világ minden kontinensét, hogy bemutassam a magyar dalok szépségét, értékét.

Béres Ferenc közéleti személyiség volt. Harsányi Istvánnal, volt pataki tanárral, és Pécsi Sándor Kossuth-díjas színművésszel, egykori diáktársával karöltve addig járt a politikai vezetők nyakára, amíg elértek, hogy Sárospatak 1968-ban visszkapja városi rangját. Ezzel egy időben nagyszabású ajándékával megalapította a Sárospataki Képtárat, példát mutatva ezzel a közösségért tenni akarásnak. Erdemei elismeréséül a város díszpolgárává fogadta. Rendszeresen visszajárt Patakra, 1990-ben országgyűlési képviselőjelöltséget is vállalt. A nyolcvanas évek végén élére állt a pataki kollégium visszaállítását sürgető társadalmi kezdeményezésnek és 1989-ben a Sárospataki Református Kollégium Alapítvány kuratóriumának első elnöke lett, 1994-től haláláig díszelnök. Amerikai előadókörútjainak bevételéből jelentős adományt

fizetett be az alapítvány céljára. 1997-ben özvegye – Béres Ferenc szóbeli végrendeletét követve – a művész zenei könyvgyűjteményét Sárospataknak ajándékozta. A gazdag anyag a Kollégium Nagykönyvtárában kutatható.

Béres Ferenc halálának ötödik évfordulóján most mégis elsősorban az énekművészt köszöntjük, aki munkáját mindig szolgálatnak tekintette, s akinek életműve kevesekéhez hasonlítható: a közösségi emlékezet hű tolmácsolójaként hozta közel hozzánk a kultúrát, a zenét, segített megismerni a múltunkat, magyarságunkat, egymást.⁸⁰

⁸⁰ A portré összeállításához felhasznált interjúk: Juhász Judit = Őszidő, 5. évf. 3. szám, 1993. február; Kiss Dénes = Magyar Fórum, 5. évf. 1992. december 3.; Zika Klára = Világszövetség, 1. évf. 1992. december 1.

Szabó Gábor (1927–1996)⁸¹

Szabó Gábor orvos-biológus professzor, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjának Sárospatakkal összeforrt különös sorsa – amint azt Karasszon Dénes orvostörténész a Zempléni Múzsza 2002/1. számában szemléletesen bemutatta⁸² – ellentmondásos korunk gyötrelmeinek és reményeinek példája. Sárospatakon született. Szülei mindketten orvosok és – történetesen – mindketten zsidók voltak, akik a Magyarország német megszállását követően megindult deportálás elől az öngyilkosságba menekültek. Előbb azonban két gyermeküket Sárospatak környéki parasztnál biztonságba helyezték: a közszereketnek és közmegebecsülésnek örvendő orvos-házaspár gyermekeinek rejtegetését a tanyán gazdálkodó parasztcsalád erkölcsi kötelességének tekintette. A fiúk így átvészelték az üldöztetés rémkorszakát.⁸³ A második világháború befejeződése után Szabó Gábor a pataki alma materben lezárhatta középiskolai tanulmányait, majd szülei hivatásának folytatójaként a Debreceni Orvostudományi Egyetem hallgatója lett. Már orvostanhallgatóként egyetemi demonstrátor, diplomás orvosként aspiráns, és hamarosan kandidátusként (1956) előbb Vályi-Nagy Tibor gyógyszeres intézetében antibiotikum kutatásokkal foglalkozott, majd docensi kinevezése (1959) után hamarosan a számára újonnan szervezett Biológiai Intézet igazgatója (1960–93), egyben professzora lett (1963-). Magasra ívelő pályafutása során molekuláris genetikai kutatásaival intézetét a genetika és a molekuláris sejtbiológia egyik hazai bázisintézetévé fejlesztette. Kimagasló tudományos eredményei és széleskörű szakirodalmi működése alapján elnyerte az akadémiai doktori fokozatot (1971), s két év múlva az MTA levelező, később (1982) rendes tagjává is megválasztották. Többször végzett kutatásokat külföldi tanulmányutakon (1955, 1958: Szovjetunió, 1959: Cambridge, 1964: Koppenhága, 1971–72: New York), külföldi tudományos szervezetek és társaságok választották tagjai sorába. Sorra érték a megtisztelések és kitüntetések: az Egyetem rektor-helyettese (1963–66), majd rektora (1973–79), a Magyar Genetikusok Egyesületének megalapítója és első

⁸¹ Megjelent: Bolvári-Takács Gábor: Szabó Gábor (1927–1996). In: Szabó Csaba (szerk.): Sárospataki Református Kollégium Alapítvány 1989–2009. Jubileumi kiadvány. Sárospatak–Budapest, 2009. 37. o. A közölt szöveget néhány újabb adattal bővítettük.

⁸² Karasszon Dénes: Sárospatak az orvostörténelemben = Zempléni Múzsza, II. évf. 1. szám, 2001. február, 29–32. o.

⁸³ Egy akadémiai kiadvány ezzel szemben auschwitzit deportálásáról ír. Vö.: Glatz Ferenc (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002. III. kötet. Budapest, 2003. 1178. o.

elnöke (1987-); a Magyar Humángenetikai Társaságnak elnöke, majd tiszteletbeli elnöke (1986-); az MTA Genetikai Bizottságának elnöke (1980–90); részt vett az Egészségügyi Világszervezet (WHO) Főigazgatói Tanácsadó Testületének munkájában (1987–92). A nemzetközi hírű tudóst 1996-ban, halála előtt nem sokkal Debrecen város díszpolgárává választották. 1982–90-ben alelnöke, 1990–93-ban elnöke volt a Debreceni Akadémiai Bizottságnak, amelynek székházában általa talált otthonra a Sárospataki Diákok Debreceni Egyesülete. Számtalan pataki diáknak segített orvosi tanulmányai megkezdésében, s szorgalmazta, hogy közülük a legjobbak az egyetemen maradjanak oktatni. Így nem kevés egykori pataki diák lett később professzor, klinikaigazgató, sőt egyetemi felső vezető: elegendő itt csupán Fésüs László akadémikus, a DOTE utolsó (1999), az újra egyesített Debreceni Egyetem első (2000–2001) és későbbi (2007–10) rektora nevét említeni.⁸⁴ Szabó Gábor 1989–94 között tagja volt a Sárospataki Református Kollégium Alapítvány első kuratóriumának, e tisztét is nagy odafigyeléssel és szakértelemmel látta el. Halálával a hazai orvostudomány és a pataki diákok nagy családjá egyaránt jeles férfit veszített.

⁸⁴ További pataki diákok a DOTE egyetemi tanárai között: Csorba Sándor, Juhász Pál, Péter Mózes, Rigó János, Sápy Péter, Simon Miklós.

Takács Béla (1930–1997)⁸⁵

1997-ben hunyt el Takács Béla, a Tiszánineni Református Egyházkerület sárospataki Tudományos Gyűjteményei Múzeumának, majd a Debreceni Református Kollégium Múzeumának igazgatója. A jó nevű ipar-, iparművészet-, művészettörténész, művelődéstörténész, etnográfus; a népszokások, a népművészet, a szakrális néprajz jeles személyisége, teológiai doktor (1980), a történelemtudomány (néprajz) kandidátusa (1989), az MTA köztestületi tagja volt. Református lelkészként a tolcsvai, majd a Debrecen – Mester utcai gyülekezetnél szolgált hosszabb ideig. Tudományos, közéleti és múzeumszervezői munkásságát a kulturális kormányzat 1992-ben Móra Ferenc-díjjal, a köztársasági elnök 1997-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztjével ismerte el. 2005-ben posztumusz Debrecen Kultúrájáért Díjjal tüntették ki.

Takács Béla önmagába visszahúzódó, maga-magát szigorú, következetes és folyamatos munkára fogó, rendkívül szerény, ám hihetetlenül szívós, magában őrlődő ember volt. Ez a majdnem aszketikus életmód nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sok időt fordíthasson kutatásra-gyűjtésre, hogy igen termékeny lehessen. Minthogy az volt a munkamódszere, hogy monografikusan feldolgozandó témáihoz éveken át gyűjtötte az anyagot, megpróbálta a kérdést a lehető legtöbb oldalról megismerni; az apró részeredményeket pedig, olykor-olykor csak egy fontosabb adatot is, igyekezett rövid cikké, adatközlésszerű tanulmányocskává formálni és megjelentetni. Elmondhatjuk, hogy a hatvanas évek elejétől a kilencvenes évek derekáig lapjaink, folyóirataink (*Élet és Tudomány*, *Múzeumi Kurír*, *Ethnographia*, *Néprajzi Értesítő*, *Magyar Könyvszemle*, *Nyomdász*, *Theologiai Szemle*, *Confessio*, *Reformátusok Lapja*, a miskolci *Herman Ottó*, az egri *Dobó István*, a debreceni *Déri Múzeum évkönyvei* stb.) tele voltak kisebb-nagyobb írásaival. Ezekből nem egy esetben, például a *Reformátusok Lapja* hasábjain megjelentekből, sorozatokat is képzett (*Érdekességek egyházi életünk múltjából*, *Református szimbólumok*, *Az evangélisták szimbólumai*, *Különleges úrasztali edények*, *Híres épületek a Bibliában*, *Mesterségek a Bibliában*, *Foglalkozások a Bibliában* stb.). Talán e sorozatcímek is igazolják, hogy Takács Béla bármily profán témával foglalkozott is – ahogy Komlós Attila fogalmazta meg, egy vele folytatott interjú során – mindig „az istenes művészet őrzője” volt.

⁸⁵ Társ szerző: Dankó Imre. Megjelent: Bolvári-Takács Gábor – Dankó Imre: Történelem, egyház, kultúra – Kálvin szellemében. Takács Béla tudományos és közéleti pályája = Napút, XI. évf. 9. szám, 2009. november, 207–212. o. A közölt szöveget néhány újabb adattal bővítettük.

Takács Béla minden tekintetben Sárospatak, közelebről Újszászy Kálmán neveltje, a „cédrusfa árnyékában felnőtt” egyik legkiválóbb tanítványa volt. A megtépett, sok vihart kiállt, de megmaradt, Csontváry által oly beszédesen elének állított libanoni cédrushoz hasonlította professzorát az *Újszászy Kálmán emlékkönyvben* közreadott vallomások köszöntőjében. Az 1930-ban Sárospatakon született és Kispatakon élt parasztyerek éles eszével, nagyfokú érdeklődésével, számos készségével már az elemi iskolában felhívta magára a pataki „tehetségmenők”, főleg a későbbi püspök, Darányi Lajos figyelmét. Továbbtanulásáról gondoskodtak, 1941-ben felvették a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumába, 1949-ben érettségizett és mi sem volt számára természetesebb, minthogy tanulmányait a Sárospataki Kollégium („a Főiskola”) Teológiai Akadémiáján folytassa. Ezt azonban nem fejezhette be Patakon, mert 1951-ben megszűnt a Teológia, s a hallgatók tanulmányaikat a Debreceni Kollégium Teológiai Akadémiáján folytathatták tovább. Így végzett Takács Béla is Debrecenben, 1954-ben. Ezt követően három évig segédlelkész volt a debreceni kollégiumi Nagykönyvtárban, majd rövid ideig Hajdúböszörményben. Bárhová sodorta is a sorsa, sőt, bármennyire megkedvelte például Debrecent, és azonosult is vele, sohasem tudott, de nem is akart Pataktól elszakadni. Élete végéig megmaradt életének vezérlő személyiségei, a nagy pataki tudós tanárok és nevelők, valamint a nagynevű, nála alig néhány évvel idősebb tanítványaik tevékeny, alkotó bűvkörében. (Nem véletlenül lett egyik vezetője a Sárospataki Diákok Debreceni Baráti Körének, az 1980-as évektől.) Sárospatakról mindenképp előtt Újszászy Kálmán, Nagy Barna, Szabó Zoltán, Szabó Lajos, Koncz Sándor, Tárczy Árpád, Bálint József, Jakob Károly, Urbán Barnabás, Hegyi József, Palumby Gyula, Bertha Zoltán, Maller Sándor, Harsányi István, Bakos József, illetve Czegle Imre, Nagy Dezső és Román János alakja tűnik föl előttünk Takács Béla elindulása idején. Felkészülésében, útra indításában nagy szerep jutott a sárospataki Rákóczi Múzeum muzeológusainak és „külső munkatársainak” is, akik közül nem egy országos nevű tudós, kimagasló szervező egyéniség is volt. Ilyen vonatkozásban Bakó Ferencre, Dankó Imrere, de főleg Balassa Ivánra kell gondolnunk, mint ahogy a „külső munkatársak” esetében Benda Kálmánra, Makkai Lászlóra, Détszy Mihályra, Katona Imrere kell figyelniük.

Amikor Újszászy Kálmánnak sikerült a Sárospataki Kollégium Nagykönyvtárából, a Kollégiumi és Egyházkerületi Levéltárból, az 1940-es évek elején kezdeményezett, a híres-neves Faluszeminárium anyagára épült egyháztörténeti, egyházzociológiai, művészeti, néprajzi és műemlékvédelmi Adattárból, és a Főiskola különböző, de főleg isko-

latörténeti, református egyházművészeti anyagokból álló Kollégiumi Gyűjteményéből (múzeumából) kialakítani a Sárospataki Tudományos Gyűjteményeket – Czegle Imre könyvtárossal, Román János levéltárossal –, azonnal visszahívtá Takács Bélát, aki 1958-tól múzeumigazgatóként (1966-tól párhuzamosan tolcsvai lelkipásztorként is) intézte a Sárospataki Tudományos Gyűjtemények Múzeumának ügyeit. Takács Béla hihetetlenül rövid idő alatt, s azt talán mondani sem kell, hogy milyen nehéz és mennyire szerény körülmények között, a gondjaira bízott gyűjteményt valóságos múzeummá fejlesztette. Muzeológusi tevékenységéből következően természetesen, mi több törvényszerű, hogy elsődlegesen, mint muzeológus hívta fel magára mind a szakmai, mind pedig az általános közvélemény figyelmét. Tudatosan foglalkozott muzeológiai kérdésekkel. Az akkoriban formálódó magyar muzeológia-tudományág egyik szerény, de fontos és szép eredményeket hozó, elméleti és gyakorlati munkása volt. Első írásai is muzeológiai természetűek voltak, egy-egy kimagasló műtárgy leírásai, ismertetései (*A Rákóczi-asztal Sárospatakon, Munkácsy Mihály Sárospatakon, Izsó Miklós művei a sárospataki Kollégium Múzeumában* stb.). Hogy azután egymás után jelentesse meg nagyszerű, gondos kiállítású könyveit. Kutatása és feldolgozásai fő területei is ekkor, sárospataki indulása idején körvonalazódtak: nyomdászat-nyomdatörténet, üvegművesség, üvegipar, üvegművészet, textilművesség, hímzés, csipkeverés, ónművesség, ötvösség, famunkák, asztalosság, bútortart. stb., és mindezek függvényében egyfajta műemléki kutatások, illetve műemlékvédelmi munkák. Mindezt úgy foglalhatnánk leginkább össze, hogy az általános művelődéstörténet kutatója, feldolgozója volt. Munkásságában ezek a kutatási-feldolgozási területek, témakörök mindvégig megmaradtak, bizonyos arányeltolódásokkal jelen voltak és sajátos módon a református klenódiuntörténet, a református egyházművészet nagy és oly sokrétű tárgykörébe integrálódtak. Esetenként a szigorúan vett tárgykörök és kutatási szempontok kibővültek mindazokkal a társadalom- és gazdaságtörténeti, illetve szokás-, folklórvonatkozásokkal, amelyek maguktól értetődően adódtak egy-egy tárgykör vizsgálatánál, feldolgozásánál. Ettől függetlenül Takács Béla feldolgozásaira általában a gondos, a történetiség szempontjait messzemenően érvényesítő leírás a jellemző. Mégpedig muzeológusi mivoltából következően esetében konkrét, tárgyszerű, az összefüggésekre, a tényleges funkciókra és funkcióváltásokra nagy figyelmet fordító leírásokról van szó. Ő maga is elvégzett sokféle összevetést, összehasonlítást. Hiszen tárgyait mindig genetikusan, az előzmények összefoglalásával, a rokon, netán azonos, de a hasonló jelenségekkel való összevetés módszerével tárgyalta, írta le,

mégoly rövid, tárcaszerű írásaiban is. Ennek a kezdeti időszaknak oly jelentős munkák az útjelzői, mint az 1958-ban kiadott *Comenius sárospataki nyomdaja* című könyve, vagy az 1962-ben napvilágot látott *A telkibányai keménycserépgyár parasztedényei* című nagy tanulmánya, illetve az 1968-ban kiadott *A Zemplén hegység üveghutái* című könyve, azután az 1970-ben közreadott *Parádi üvegművészet* című munkája, valamint az 1978-ban, a Magyar Helikon Kiadónál bibliofil kiállításban megjelentetett, nívódíjjal kitüntetett *A sárospataki nyomda története* című monográfiája.

Takács Bélát 1973-ban a Debreceni Református Kollégium Múzeuma igazgatójává nevezték ki. Az átköltözés nem járt különösebb megrázkódtatással, hiszen ő már előzőleg jól tájékozódott a debreceni viszonyokról, éppen a kollégiumi múzeum vonatkozásában is. Debrecenbe költözve ott és úgy folytatta munkáját, ahogy Sárospatakon abbahagyta. 1990-ig párhuzamosan itt is lelkesként, a Debrecen – Mester utcai Gyülekezet egyik lelkipásztorként végezte muzeológusi-múzeumigazgatói munkáját. Végigtekintve Debrecenben eltöltött negyedszázadán azt állapíthatjuk meg, hogy muzeológiai, tudományos és közművelődési tevékenysége nagymértékben kiszélesedett. Nemcsak a kollégiumi Múzeumot hozta rendbe és szervezte, fejlesztette tényleges, a korszerű muzeológia elvei és gyakorlata szerint működő múzeummá és juttatta el első korszerű állandó kiállításáig, hanem a tudományos kutatás és feldolgozás tekintetében is kiszélesítette munkásságát. Kezdeményező szerepet vállalt a magyar, német és osztrák iskolatörténeti múzeumok szimpóziumának létrehozásában.

Mindemellett a Debrecenben tovább folytatott nyomdászati-nyomdatörténeti és általában céhes ipartörténeti tevékenysége elsősorban ebben a körben váltott ki nagy érdeklődést és vívott ki elismerést. Ehhez Benkő Istvánban, az Alföldi Nyomda akkori vezérigazgatójában és az Alföldi Nyomdában, a Benkő István körül kialakult baráti körben (Tóth Béla irodalomtörténésszel, művelődéstörténésszel, Benkő Ferenc helytörténésszel, művészet-művelődéstörténésszel, műgyűjtővel, Kass János szegedi tipográfus-grafikussal, Dankó Imre muzeológussal, nyomdatörténésszel, Molnár László mesterszedővel, könyvtervezővel, Hapák József fotóművésszel, Módy György muzeológus, hely- és művelődéstörténésszel, P. Szalay Emőke muzeológussal, nyomda- és iparművészet-történésszel stb.) a tevékenységét messzemenően támogató alkotó közösségre talált. Ipartörténeti, illetve az ezekkel a kérdésekkel összefüggő munkásságára az is jellemző, hogy ilyen irányú tevékenysége itt, Debrecenben kapott a korábinál határozottabb helytörténeti jelleget. Részt is vett azután minden nagyobb, monografikus

szempontokat követő munkálatban, mint például a *Debrecen története* I. kötetében (1984), azután a *Nyomdatörténeti tanulmányokban*, a debreceni nyomdászat 425. évfordulójára (1986), illetve a *Debreceni Református Kollégium történetében* (a Kollégium 450. évfordulójára készült monográfia, 1988). Figyelme mind inkább a debreceni iparművészeti emlékek felé fordult és egymás után adta ki iparművészeti tárgyú könyveit. Közülük a nyomdászattal kapcsolatosakat, az Alföldi Nyomda segítségével, mint például a *debreceni könyvkötő művészetről* szóló monográfiáját is, 1980-ban; a *gyöngyhímzéses debreceni díszkötésekről* (könyvkötések), 1984-ben; a *debreceni nyomda mintakönyvéről* szólót 1991-ben.

A református klenódiumok közül leginkább talán az úrasztali terítőkkel foglalkozott. Az e tárgyban írt és közreadott számtalan cikkének, adatközlésének, tanulmányának egyfajta szintézise volt az 1983-ban kiadott könyve, a *Református templomaink úrasztali terítői*. Munkáiban következetesen igyekezett a néprajzi (népművészeti) szempontokat érvényesíteni, módszertanát tekintve pedig szívesen használt néprajzi módszereket. Néprajzi érdeklődése és tájékozottsága nemcsak sárospataki forrásokból fakadt és fejlődött. Debrecenben látta szükségét annak például, hogy 1983-ban belépjen a Magyar Néprajzi Társaságba. Kimondottan néprajzi tevékenységének színtere a Teológiai Doktorok Kollégiuma Vallási, vagy Egyházi Néprajz Szekciója volt, illetve, mint publikációs lehetőség, a szekció két évente megjelenő *Vallási Néprajz* című kiadványsorozata.

Debrecenben is a múzeumban, a múzeum munkatársaiban talált leginkább segítőkre. A *Déri Múzeum évkönyveiben* több tanulmánya jelent meg. A *Múzeumi Kurír* is több dolgozatát közölte. Nem is szólva arról, hogy a Déri Múzeummal kölcsönös kiállítás-rendezési, muzeológiai együttműködést valósított meg. Természetesen bekapcsolódott a Kosuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének munkálataiba is. Itt Ujváry Zoltán professzorban nagyszerű segítőtársra, barátira talált. Feltétlenül meg kell említenünk kandidátusi értekezésésként is megvédett munkáját, a *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben* című könyvét (1986). A témaválasztás a hazai tudományos minősítés rendszerében merőben újnak számított, több éves harc kellett, hogy a református lelkész egyházi témájú disszertációját nyilvános vitára bocsássák. Tudományos életműve e részének betetőzését nagyobb lélegzetű képes munkái, az „*Uram hajlékodat, szeretem házadat...*” *Református művészet Magyarországon* (1990), valamint a *Református templomok Magyarországon* (társszerző, 1992) című albumok jelentették; mindkét kiadvány megjelent angol és német nyelven is.

Takács Béla a múzeumigazgatói állásából 1994-ben nyugdíjba ment, de tudományos tanácsadóként szinte haláláig bejárt a Kollégiumba. Szerteágazó és sokrétű munkásságát kéziratban maradt művek is jellemzik. Ezekből – illetve már megjelent tanulmányainak egyedi vagy gyűjteményes újraközléséből – több publikációja és eddig két posztumusz kötete jelent meg. A kiadatlan munkák közül *A szoldobágyi és a szelestyei üveghuták története* című forrástanulmánya a *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XL. (2001) és XLI. (2002) kötetében látott napvilágot, a sajtó alá rendező Veres László társszerzői közreműködésével. *A magyarországi reformáció iskolaügye* című tanulmánya a *Zempléni Múzsza* 2004/3, a *Humánium és hivatás. Száz éve született Szabó Gyula* című emlékcikke a *Zempléni Múzsza* 2006/2, a *Képes Bibliák* című előszava a *Zempléni Múzsza* 2007/3, *A Takács Béla rendőrségi legációja 1949-ben* című forrásközlemény az *Egyháztörténeti Szemle* 2008/2, *A felügyelő megdicsőülése* című novellája a *Zempléni Múzsza* 2010/2. számában jelent meg.

Az önálló kötetek közül az első 2004-ben látott napvilágot, *A magyar református lelkészek öltöze* címmel. Takács Bélának a református lelkészek öltözékével kapcsolatos kutatásai évtizedekre nyúlnak vissza. Bizonyítják ezt a *Confessióban*, a *Kálvin Kalendáriumban*, a *Reformátusok Lapjában* közreadott rövid írásai: *A palást* (1972), *Lelkészábrázolások az eklézsiák pecsétnyomóin* (1981), *Református lelkészábrázolás 1660-ból* (1986). Az *ORLE egyenruha története* c. tanulmánya már nagyobb lélegzetű volt, ez az ún. *Czeplédy Sándor emlékkönyvben* jelent meg (*A választott nép szolgálatában*, 1989). A feltárt és nagyobb részben publikálatlan forrásanyag összeállítását a kilencvenes évek elején befejezte, de más, folyamatban levő munkái, illetve később egészségi állapota miatt a kiadásra történő előkészítésre már nem került sor. A kézirat sajtó alá rendezését s a kötet kiadását Dienes Dénes, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek igazgatója vállalta, hozzájárulva ezzel a magyar református egyházművészet egy eddig kellő mértékben fel nem tárt fejezetének bemutatásához.

A másik posztumusz mű a 2005-ben Bolvári-Takács Gábor szerkesztésében megjelent *Debrecen vonzásában* (*Egyháztörténeti, várostörténeti és ipartörténeti tanulmányok*) c. kötete. Takács Béla még életében tervezte, hogy a különböző folyóiratokban, évkönyvekben és más kiadványokban megjelent tanulmányaiból, közleményeiből gyűjteményes kötetet állít össze, *Történelem, egyház, kultúra* címmel. A fenti gondolatokat a fia, Bolvári-Takács Gábor is fontosnak érezte, ezért a legérdekesebb tanulmányokat összegyűjtötte, s a kötetet a Takács Béla által elgondolt címmel összeállította. A vaskos mű három részből állt volna:

1. Református egyházművészet Magyarországon; 2. Zemplén és Sárospatak; 3. Debrecen vonzásában. A szerkesztő szakmai tanácsadóként, lektorként három, Takács Bélát közvetlenül ismerő kiváló kutató véleményét kérte ki: Balassa Ivánét, Barcza Józsefét és Dankó Imrét. Balassa Iván vállalta az előszó megírását, Barcza József és Dankó Imre pedig a kéziratok átnézését és a szerkesztési szempontok megerősítését. Ezek lényege az volt, hogy elsődleges feladatként a komoly tudományos apparátussal elkészült tanulmányok és közlemények közreadását jelölték meg célként, s a számtalan apróbb cikk újraközlését – terjedelmi okokból – mellőzték. Ugyancsak figyelmen kívül hagyták azokat a tanulmányokat, amelyek témakörei később önálló kötetekben teljesebben ki. A vállalkozás ebben a formában, kellő anyagi forrás hiányában nem valósult meg, de Takács Béla születésének 75. évfordulója alkalmából az eredetileg tervezett kötet harmadik része önállóan napvilágot látott. A kiadás gondozását G. Szabó Botond, a Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek igazgatója vállalta. A tanulmánykötet – azon túl, hogy emléket állít Takács Bélának – értékes összefoglaló a Debrecen történetét kutatók számára.

III. Élethelyzetek

Buza László emlékei a Tanácsköztársaságról és a pataki Kollégiumról, 1919¹

I. Az emlékirat szerzője és a mű keletkezése

Buza László akadémikus, a sárospataki református jogakadémia tanára, a szegedi és a kolozsvári egyetem professzora 1885. február 8-án született Sárospatakon. Érettségi után a pataki jogakadémiára iratkozott be, ahol mások mellett Finkey Ferenc tanítványa volt. Tanulmányait a budapesti, berlini és kolozsvári egyetemeken folytatta. 1908-ban jogtudományi, 1909-ban államtudományi oklevelet, 1912-ben Kolozsvárott egyetemi magántanári képesítést szerzett. 1908-tól Sárospatakon a jogakadémia tanára, folytatva ezzel Finkey példáját, aki szintén pataki diákból lett pataki tanárrá. 1923-ig, a jogakadémia megszűnéséig oktatott a kollégiumban, közben több tanéven át jogakadémiai dékán, emellett főiskolai közgazgató.

1912-től a szegedi egyetemen is óraadó, ugyanitt 1923-tól nyilvános rendes egyetemi tanár, közben egy-egy tanévig jogkari dékán, majd prorektor. 1940–45 között a magyar tanintézetként újraindított Kolozsvári Tudományegyetem, 1945–48-ban a román fennhatóságú kolozsvári Bolyai Tudományegyetem professzora. 1940–41-ben dékán, 1943–44-ban rektor. 1948-tól 1966-ig ismét a szegedi egyetem nemzetközi jogi tszv. egyetemi tanára, 1949–50-ben és 1951–54 között dékán. 1930-tól az MTA Jogtudományi Bizottságának meghívott tagja, 1938. május 6-tól az MTA levelező, 1946. július 24-től rendes tagja. 1960–64-ben az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának elnöke, emellett 1959–65 között a Magyar Jogász Szövetség elnöke.

Jogtudományi elméleti munkássága magas színvonalú és szerteágazó. Az első világháborúig főként közjogi (miniszteri felelősség, parlamenti hatáskörök, uralkodói jogkörök), ezt követően nemzetközi jogi kérdésekkel foglalkozott, így a Népszövetséggel, a nemzetközi szerződésekkel, a nemzetközi büntetőjoggal, illetve a kisebbségek jogi helyzetével. Akadémiai székfoglalóit is nemzetközi jogi tárgykörből tartotta. 1910-től számos tanulmányt, szakkönyvet publikált. Az általa írt *A nemzetközi jog tankönyve* 1935-ben jelent meg. 1954-ben társszerzőkkel együtt írt új *Nemzetközi jog* tankönyvet. Utolsó kötetét *A nemzetközi jog fő kérdései az új szellemű nemzetközi jogban* címmel 1967-ben adta ki. Buza László élete végéig megtartotta református egyházi kötődését. Munkaköréhez és képzettségéhez kapcsolódóan viselt választott egy-

¹ Megjelent: A Tanácsköztársaság és a pataki Kollégium. Buza László emlékei 1919-ről. Közzéteszi és az utószót írta: Bolvári-Takács Gábor. = Zempléni Múzsza, V. évf. 3. szám, 2005. ősz, 79–84. o. A közölt szöveget szerkezetileg átalakítottuk.

házi tisztségeket, végül 1954-től 1963-ig a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoki tisztét töltötte be. 1969. október 18-án hunyt el Budapesten.

Buza László *Visszaemlékezés a Tanácsköztársaságra* című, két oldal terjedelmű gépirata és az alább közölt kísérőlevél a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Adattárában At. 2022. számon található. Keletkezésének előzménye, hogy 1959 áprilisában Darányi Lajos püspök felkérte Bojtor István református lelkészt a Tiszánineni Református Egyházkerület 1919-es történetének megírására. Ő az anyaggyűjtés során – egy korabeli találkozásukat is megemlítve – megkereste a Szegeden élő Buza László professzort, mint egykori szemtanút, aki válaszképpen leírta, és 1960. május 13-án az alábbi kísérőlevéllel elküldte emlékeit: „*Kedves Nagytiszteletű Úr! Küldöm a kért visszaemlékezést. Örömmel gondolok vissza sárospataki működésemmre s mindég szívesen beszélek és írok róla. Élénken él emlékezetemben a Nagytiszteletű Úr sárospataki segéd-lelkészi működése s a levélben említett találkozásunk is. Szívélyes köszöntéssel: Buza László*”

A dolgozatot Bojtor István 1960-ban *Egyház a forradalomban. Adalékok a Tiszánineni Református Egyházkerület történetéhez a Tanácsköztársaság idejéből* címmel, 199 gépelt oldal terjedelemben elkészítette. Ennek VI. fejezetében tíz visszaemlékezést olvashatunk, köztük a Buza Lászlóét is, ám a dolgozat publikálására nem került (nem kerülhetett) sor. A tanulmányt végül a pataki Tudományos Gyűjteményekben helyezték el. Buza László visszaemlékezését eredeti formájában, de a gépelési és betűhibákat kijavítva közöljük. A jegyzetek könnyebb azonosítása végett az egyes szakaszokat 1–7 számozással láttuk el.

II. Az emlékirat

„(1.) A Tanácsköztársaság idején a sárospataki református főiskola akadémiai és közigazgatója voltam. Március 21-én a délutáni vonattal utaztam Miskolcra, ahol a Püspöki Hivatalban voltak tárgyalásaim kitűzve. Miskolcra érkezve értesültem a proletárdiktatúra kikiáltásáról. Másnap a Püspöki Hivatalban Czinke Istvánnal és Tóth Béla alsóborsodi esperessel beszéltem. A helyzetet nem tudtuk áttekinteni. Nem láttuk, hogy a változás milyen hatással lesz egyházunkra és annak életére. Ezért elhatároztuk, hogy várakozó álláspontra helyezkedünk.

(2.) Március 22-én a délutáni vonattal visszautaztam Sárospatakra. Másnap, 23-án találkoztam a Főiskola tanáraival, akik közül többen már akkor állást foglaltak, részint a Tanácsköztársaság mellett, részint ellene. Törekvésem az volt, hogy megakadályozzam a Főiskolán belül az ellen-

tétek kiélesedését s azt, hogy a Főiskola esetleg személyi harcoknak a színtere legyen. Ezt a törekvésemet sikerült is elérni úgy a Tanácsköztársaság, mint az ezt követő ellenforradalom ideje alatt. Ez az eredmény annál inkább figyelemre méltó, mert az Állami Tanítóképző Intézetben az események másféleképpen alakultak. Olyan éles összeütközésekre került sor, hogy az intézet igazgatóját: Hodossy Bélát, a Tanácsköztársaság idején életfogytig tartó fegyházra ítélték, s ő a büntetését Vácon meg is kezdte, csak a Tanácsköztársaság bukása után szabadult ki. Viszont a tanárok közül ketten: Déri és Rédei, a Tanácsköztársaság bukása után indokoltnak látták, hogy elhagyják az ország területét.

(3.) A Tanácsköztársaság kikiáltása idején a Főiskola tanárai között nem voltak szocialisták és még kevésbé voltak képzett marxisták, csak nagyon határozatlan fogalmaik voltak a szocializmusról. Én, aki abban az időben a nemzetközi jogon és a közjogon kívül politikát is adtam elő, tudtam egyet-mást a szocializmusról. Ez tette lehetővé számomra, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltását követő első héten előadást tartsak a proletárdiktatúra jogi fogalma címen. Az előadást Nagy Lajos gimnáziumi tanárkollégám kivonatolva közzétette a „Népakarat” című sárospataki lapban. A proletárdiktatúra bukása után emiatt a közlemény miatt eljárás indult ellenem, de az ügyészség az eljárást megszüntette azzal az indoklással, hogy az előadás népszerű tudományos jellegű volt, s nem volt benne osztály, nemzetiség, vagy felekezeti elleni lázítás, sem a tulajdon vagy a házasság intézménye elleni izgatás.

Meggyőződésem szerint az érdekelt tanárokat a Tanácsköztársaság oldalára demokratikus gondolkodásuk vezette, amely nem állt ellentétben a Főiskola szellemével. Azoknál viszont, akik a Tanácsköztársaság ellen foglaltak állást, szerepet játszott a régi racionalista felfogás, amely úgy gondolta, hogy a Habsburg-monarchia felbomlása után nagy lehetőségek nyílnak, persze az ezeréves határok megtartásával, a magyar nemzeti gondolat érvényesítésére.

A vallásos érzés az állásfoglalás elbírálásánál, megítélésem szerint, sem az egyik, sem a másik oldalon nem játszott döntő szerepet.

(4.) Vidéki helyzetünkben nehezen tudtunk értesüléseket szerezni és az eseményeket kiértékelni. Ezért felutaztam Budapestre, és ott tárgyalásokat folytattam Fáber Oszkár vallásügyi népbiztossal és Fogarasi Bélával, aki akkor a közoktatásügyi népbiztosság egyetemi és főiskolai osztályán dolgozott. Tőlük azt a felvilágosítást kaptam, hogy az iskolák államosítása a sárospataki jogakadémiára is kiterjed, ennek következtében az nem maradhat együtt a teológiával, mint az akadémia egyik fakultása. Ennek alapján egy drámai lefolyású akadémiai széken az akadémiai tanári kar kimondotta a két fakultás elszakadását egymástól.

(5.) Amikor az érdekelt tanárok ellen a Tanácsköztársaság bukása után a fegyelmi eljárás megindult, Révész Kálmán püspök a legjobb indulattal kezelte az ügyüket. Dókus Ernő és Dókus Gyula osztályhelyzetük dacára szintén megértéssel nyilatkoztak az ügyről, valahányszor erről a kérdésről velük megbeszéléseket folytattam. Az egyetlen, Farkasfalvi Farkas Géza, a későbbi egyházkerületi főgondnok volt az, aki az igazgatótanácsban a kérlelhetetlen bosszú álláspontját foglalta el.

(6.) A Tanácsköztársaság bukása után az érdekelt tanárok közül emlékezetem szerint csak Nagy Lajosnak volt kellemetlensége a politikai hatóságokkal, akit bekísértek a kollégium épületébe, az ún. küldöttségi szálláson [vendégszobák]² állomásozó katonai parancsnoksághoz és ott tettelegesen bántalmazták. Olyan hírek jutottak hozzám, hogy a testi bántalmazásban Dr. Kun Zoltán főiskolai orvos is részt vett, aki haragudott Nagy Lajosra, mert a Népakaratban egy közleményt írt Kun Zoltánnak a sárospataki Hitelbankkal kapcsolatos ténykedéséről. Kérdést intéztem Kun Zoltánhoz ez ügyben, aki kijelentette, nem ütötte arcul Nagy Lajost, csak a Népakarat illető számával gyengén meglegyintette az arcát.

(7.) Az ellenforradalom idején a katonai parancsnokság a küldöttségi szálláson állomásozott és ott különböző terrorcselekményeket hajtott végre. Dókus Gyula főiskolai gondnoktól azt a felhívást kaptam, hogy ezeket a terrorcselekményeket akadályozzam meg. Rögtön kijelentettem, hogy ez semmiképpen nem áll hatalmamban. Mégis felkerestem a katonai parancsnokot, akivel már előbb megismerkedtem, és kértem, hogy ténykedéseiket ne a Főiskola épületében hajtsák végre. Hangsúlyoztam, hogy a ténykedésükbe beleszólni nem akarok. A kérésem csak arra irányul, hogy a Főiskola épületében csak adminisztratív jellegű munkát végezzenek. A parancsnok azzal fenyegetett meg, hogy hadbírótság elé állít, amiből azonban nem lett semmi. A következő tanévben azonban az utódomat az igazgatói székben, Dr. Rác Lajost, amint ezt Révész Kálmán püspöktől tudom, feljelentette nála azért, mert a Főiskola épületének homlokzatáról eltávolíttatta azokat az ellenforradalmi plakátokat, amelyekkel az épületet teleragasztották.

A Főiskolai és Egyházkerületi Levéltárban a vonatkozó dokumentumok bizonyosan rendelkezésre állanak. Úgy tudom, ez év augusztusában fogják felbontani Révész Kálmán püspök hátrahagyott iratait. Nem tartom kizártnak, hogy ezek között az iratok között is lesznek a Főiskola tanácsköztársaságbeli életére vonatkozó dokumentumok.

Szeged, 1960. május hó 11.

Buza László³

² Buza László saját kezű betoldása a gépiratba.

³ saját kezű aláírás

III. Jegyzetek a dokumentumhoz

Az alábbiakban megjegyzéseket fűzünk a visszaemlékezés egyes megállapításaihoz, az általunk számozott szakaszok sorrendjében. Nem kívánjuk áttekinteni az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság sárospataki eseménytörténetét, mindössze a Buza szövegében érintett kérdéseket vizsgáltuk.

1. Buza László már korábban is aktívan részt vett Sárospatak politikai közéletében. 1918. június 19-től az akkor megalakult Sárospataki Nevelő Munkások Szövetsége elnöke, mellette titkárrá Nagy Lajos gimnáziumi tanárt, jegyzővé Déry Gyula (*Buzánál hibásan: Déri*) tanítóképző intézeti tanárt választották. Buza 1918. november 1-jétől a Sárospataki Nemzeti Tanács tagja, ahol november 15-én előadást tartott az államformák kérdéséről.

2. Hodossy Béla (1864–1943) 1889-től a sárospataki tanítóképző tanára, 1905–23 között igazgatója volt. 1918. november 1-jén ő is tagja, 1919. február 15-től alelnöke a Sárospataki Nemzeti Tanácsnak. Buza 1919. március 16-án a *Sárospatak* c. lapban cikket tett közzé, amelyben kifogásolta, hogy Hodossy belépett a Szociáldemokrata Pártba (SZDP), bár korábban élesen támadta azt. Amikor 1919. május 1-jén a csehszlovák csapatok bevonultak Sárospatakra, a parancsnok utasítására igazgatói jelentést készített a kommunista mozgalomban résztvevő tanárokról. Június 5-én azonban a Vörös Hadsereg visszafoglalta a várost, s ekkor a kassai III. hadtest forradalmi törvényszéke a csehekkel való együttműködésért Hodossyt 15 év fegyházbüntetésre ítélte. Vácra vitték, ahonnan 1919. augusztus közepén szabadult, és visszatért a pataki tanítóképző élére.

Déry Gyula (1888–?) és Rédei Jenő (1887–?) a Tanácsköztársaság alatt helyi és járási szinten egyaránt vezető szerepet töltöttek be. Déry 1915-től, Rédei 1912-től volt a pataki tanítóképző tanára. Az SZDP helyi szervezetének 1918. december 2-ai megalakulásakor Déryt elnökké, Rédeit vezetőségi taggá választották. 1919. március 21-én a sárospataki képviselőtestület feloszlott, és a Munkástanács vette át a hatalmat, amelynek elnöke Rédei lett. Négy nappal később a járási direktórium vezetését is átvette, április 14-től pedig mindketten bekerültek a járási Intéző Bizottságba. Déry június 14-től a Tanácsok Országos Gyűlésében Sárospatak képviselője. A Tanácsköztársaság bukásakor Déry éppen Pesten tartózkodott, ahonnan Bécsbe távozott, majd Kolozsváron élt. Rédeit viszont bebörtönözték, de 1920. április 1-jén megszökött, és Pozsonyba menekült, 1945 után pedig visszatért Magyarországra. A

tanítóképző épületének emeleti folyosóján 1970 júniusában mindkettőjüknek emléktáblát állítottak, amelyet 1989 után eltávolítottak.

3. A Tanácsköztársaság fogalmáról szóló előadásra az Országos Ismeretterjesztő Bizottság Sárospataki Csoportja által szervezett sorozat keretében, 1919. március 24-én került sor, a pataki Comenius moziban.

4. Fáber Oszkár, egykori szerzetes-tanár nem népbiztos volt, hanem a Közoktatásügyi Népbiztosság keretében működő Vallásügyi Likvidáló Hivatal vezetője. Fogarasi Béla (1891–1959) filozófus 1919-ben a népbiztosság felsőoktatási csoportvezetője, 1948-tól egyetemi tanár és az MTA tagja.

A Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 29-én kelt XXIV. sz. rendelete a nevelési és oktatási intézmények köztulajdonba vételéről április 1-jén lépett életbe. A teológiai akadémián ezt követően április 14-ig nem folyt oktatás, majd 1919. április 15-én került sor az Akadémiai Szék említett ülésére, ahol határoztak a két kar szétválásáról. A döntést később természetesen hatálytalanították.

5. Révész Kálmán (1860–1931) 1892-től kassai református lelkész, 1898-tól abaúji esperes, 1911–14-ben a pataki kollégium gondnoka. 1918. december 2-án a Tiszáninneri Református Egyházkerület püspökévé választották, 1920-tól miskolci lelkész. Dókus Ernő (1852–1934) politikus, író, 1889–1906 között országgyűlési képviselő, 1910–32 között a Tiszáninneri Református Egyházkerület főgondnoka, 1911-től főrendiházi tag. Dókus Gyula (1849–1928) politikus, író, 1872-től Zemplén vármegyei aljegyző, majd főszolgabíró, 1892-től megyei főjegyző, majd alispán, a kollégium világi gondnoka. Farkasfalvi Farkas Géza (1874–1950) 1932–49 között a Tiszáninneri Református Egyházkerület főgondnoka.

Buza leírásának ellentmond Dókus Gyula 1919. augusztus 23-án Révész Kálmánhoz intézett levele, amelyben többek között ez áll: *„Rohoska József, dr. Geröcz Kálmán, dr. Végh János, dr. Karádi György és Nagy Lajos sárospataki főiskolai tanárok a Tanácsköztársaság szolgálatában állottak, Ellend József pedig a kommunizmus érdekében közreműködött, ennek folytán utasítottam a közigazgatót, hogy őket a tanári működéstől tiltsa el. Felkérem (...) hogy ellenük a fegyelmi eljárást (...) hivatalból megindítani méltóztassék.”*

6. A Tanácsköztársaság bukása után tehát több tanár ellen eljárás indult. Ezek eredményeként a teológián Rohoska Józsefet, az egyháztörténeti tanszék vezetőjét – főleg az 1919. március 15-ei beszéde miatt – eltávolították az egyházi hivatalviseléstől. A jogakadémián Geröcz Kálmán büntetőjog-tanár ellen indult vizsgálat, mert szerepet vállalt a megyei tanügyi politikai bizottság munkájában, de őt utóbb felmentették. A gimnáziumban Karádi Györgyöt (a pedagógus szakszervezet vezetőségi tagja,

megyei művelődési politikai megbízott), Nagy Lajost (1919. júniustól a tanítók szakszervezete elnöke) és Végh Jánost (városi népbiztos, a pedagógus szakszervezet vezetőségi tagja) elbocsátották. Ellend József gimnáziumi igazgatót, aki 1919. július 12-ig elnöke volt a pedagógus szakszervezetnek, megrovásban részesítették, később nyugdíjazták. Az állami tanítóképzőben – a már említett Déry és Rédei mellett – a Tanácsköztársasággal való együttműködés miatt állásvesztésre ítélték Szabó József tanárt is, Székely Gézá pedig más tanintézetbe helyezték át. Kun Zoltán (1848–1933) 1873–1932 között a Sárospataki Református Főiskola orvosa, a jogakadémia óraadó tanára.

7. A főiskolai hadiszálláson a Boronkay Zsigmond főhadnagy által vezetett tiszti különítmény 1919. augusztus 29-én négy kommunista vezetőt megkínzott, majd Végardó felé útközben kivégzett. A katonák ott tartózkodásuk során másokat is bántalmaztak.

Rácz Lajos (1864–1934) 1889–1908 között a Sárospataki Református Főiskola gimnáziumi, 1907–29 között teológiai akadémiai tanára. 1902–08-ban gimnáziumi igazgató, több ízben főiskolai közigazgató.

Buza egyébként a kommunista hatalom bukása után ismét közéleti szerepet vállalt. 1920. augusztus 8-tól a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) sárospataki osztálya polgári csoportjának vezetője, 1921-ben pedig az Egyesült Nemzeti Keresztény Liga sárospataki csoportjának ügyvezető elnöke lett. Az egyik alelnöknek ugyanekkor Hodossy Bélát választották meg.⁴

⁴ Felhasznált irodalom: A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919. Szerkesztette: Imre Magda és Szűcs László, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986; Barcza József: A Kollégium története 1849-től 1919-ig. In: uő (szerk): A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Református Sajtóosztály, Budapest, 1981; uő: Rohoska József progresszív nézetei 1918–1919-ben = Sárospataki Füzetek, V. évf. 2001. 1. szám; Bojtor István: Egyház a forradalomban. Sárospatak, 1960, kézirat, SRKTGY Nagykönyvtára, Kt. 4072; E. Kovács Kálmán: A Tanácsköztársaság Sárospatakon. 1969, kézirat, SRKTGY Nagykönyvtára, Kt. 4720. (Ennek egyes fejezetei önálló cikkekben megjelentek az Észak-Magyarország c. napilap 1969–70-es évfolyamában. Vö.: Oktatóink publikációs tevékenysége 1959–1987. Szerkesztette: Balácsi Zoltánné = Sárospataki Pedagógiai Füzetek 11. szám, Sárospatak, 1987; Halász Gyula: A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság Zemplémben. Zempléni Füzetek 2. Sátoraljaújhely, 1979; Horkay László: Közkinccsek. Sárospatak szobrai, domborművei, emléktáblái. Sárospatak, 1997; Kódöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986; Zádor Tibor: Az 1918–1919-es forradalom eseményei Sárospatakon és hatása a város társadalmára = A miskolci Herman Ottó Múzeum évkönyve IX. Miskolc, 1970. Az 1918–1919-es eseményekről egyébként könyvtárnyi szakirodalom található. Ezek alapvetően 1989 előtti, tehát a forradalmi munkásmozgalomtörténet-írás hagyományait követő, marxista feldolgozások, hiszen a magyar történettudomány máig adós a magyar történelem e rövid és ellentmondásos szakaszának átfogó és objektív értékelésével.

Harsányi István akadémiai tagajánlása, 1928⁵

I. Bevezetés

A Sárospataki Református Kollégium alapítása óta számtalan államférfi, tudóst, író, költőt, művészt adott a magyar kultúrának. A reformkortól kezdve a legkiválóbb személyiségek munkásságuk javát a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként fejtették ki. A pataki Kollégium szellemi hatása már az MTA megalapításánál kimutatható, de az is tény, hogy a tanári karban sajátos, jövőt építő visszacsatolás működött, amely magas szintű utánpótlás nevelésben érvényesült. Sárospatakon számos olyan későbbi akadémikus tanított, akik korábban ugyanitt diákok voltak, s közülük többen – főleg a 19. században – aktív pataki tanárként lettek MTA-tagok. Az összefüggések teljes körű bemutatására most nincs hely. Témánk szempontjából elegendő, ha a 20. század elején vesszük fel az események fonalát. Ezen időszakban a Kollégium tanári karából az alábbi személyeket kell megemlítenünk:⁶

A gimnáziumban ifj. Mitrovics Gyula (1871–1965, l. t. 1935)⁷ emelendő ki, aki 1893-ban tért vissza Sárospatakra, s 1904-ig tanított itt. 1918-ban ő foglalta el a Debreceni Egyetem akkor létrehozott pedagógiai tanszékét. 1940/41-ben az egyetem rektora volt.⁸

A jogakadémia 20. századi, ekkor már csak két évtizedes működése során a három meghatározó egyéniség Ballagi Géza (1851–1907, l. t. 1888, r. t. 1907); tanítványa, Finkey Ferenc (1870–1949, l. t. 1908, r. t. 1929, t. t. 1938), és az ő tanítványa, Buza László (1885–1969, l. t. 1938, r. t. 1946). Ballagi 1875–1902 között tanított.⁹ Finkey 1893–1912-ben vezetett katedrát, majd a pozsonyi egyetemre távozott (1918-ban rektor is volt). Máig ő az utolsó olyan tudós, aki aktív sárospataki ta-

⁵ Megjelent: Bolvári-Takács Gábor: Harsányi István akadémiai tagajánlása, 1928 = Sárospataki Füzetek, XV. évf. 2011. 4. szám, 123–129. o.

⁶ Munkásságukról röviden lásd: Czegle Imre: A tudományok művelése a Kollégiumban 1849–1919 között. In: Barcza József (szerk.): A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Református Sajtóosztály, Budapest, 1981. 202–228. o.

⁷ Az akadémiai tagsági formák rövidítései, a továbbiakra nézve is: l. t. = levelező tag, r. t. = rendes tag, t. t. = tiszteleti tag, ig. t. = igazgató tag

⁸ Életét és munkásságát legújabban Vincze Tamás elemezte. In: A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. (Szerk.: Brezsnaynszky László, a szerkesztő munkatársai: Kozma Tamás és Fekete Károly), Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 87–181. o. A kötetet ismerteti: Bolvári-Takács Gábor = Iskolakultúra, 2009. 5–6. szám, 161–163. o., valamint: uő: = Zempléni Múzsza, VIII. évf. 4. szám, 2008. tél, 100–102. o.

⁹ Vö.: Bolvári-Takács Gábor: Ballagi Géza és a pataki jogakadémia = Zempléni Múzsza, VII. évf. 3. szám, 2007. ősz, 92–94. o. (lásd a jelen kötetben is)

nárként lett MTA-tag.¹⁰ 1908-ban tért vissza Patakra Buza László, és tanított 1923-ig, a jogakadémia bezárásáig (utóbb Szegeden és Kolozsváron működött, 1943/44-ben rektor is volt).¹¹

A rövid életű bölcsészeti akadémián, amelynek felállítása Erdélyi János (1814–1868, l. t. 1839, r. t. 1858) nevéhez fűződik, az irodalomtörténeti tanszéket 1902-től Horváth Cyrill (1856–1941, l. t. 1912, r. t. 1925) vezette. Ő azonban három év múlva visszatért a fővárosba, s ezzel a bölcsészeti akadémia megszűnt.¹²

A teológiai akadémián is generációkon átívelő hatású tanáregyéniégeket találunk, de közülük a 20. században csak Harsányi István (1874–1928) irodalomtörténész, az ószövetség professzora jutott az MTA-tagság közelébe: 1928 elején levelező tagnak jelölték, de a szavazásra, az 1928 tavaszán, 55 éves korában bekövetkezett hirtelen halála miatt, már nem kerülhetett sor. Az utóljára megválasztott olyan akadémikus, aki valaha dolgozott pataki tanárként, a teológia pártállami bezárása előtti utolsó, 1950/51-es tanévben egyháztörténetet oktató Makkai László (1914–1989, l. t. 1985, r. t. 1987) volt.¹³

Harsányi István életútjának részletes bemutatására nincs hely, így csak pályájának legfontosabb adatait adjuk meg.¹⁴ Abaújszántón született, 1874. február 1-jén. Gimnáziumi és teológiai tanulmányait Sárospatakon végezte, ahol teológiai magántanári képesítést is szerzett. 1903-tól gimnáziumi tanár, 1918-tól haláláig a teológiai akadémia ószövetségi tanszékének rendes tanára. 1905-től párhuzamosan haláláig a főiskola főkönyvtárnoka. Filológiai pontosságon alapuló irodalomtörténeti kutatásai számos publikációt és tudományos társasági tagságot eredményeztek. Bekapcsolódott az MTA Irodalomtörténeti Bizottságának munkájába. 1928. február 16-ai keltezésű, eddig publikálatlan akadémiai tagajánlását elsősorban azzal a szándékkal adjuk közre, hogy rávilágítsunk a Sárospatakon a 20. század első felében folyó magas szintű, országosan elismert kutatómunkára, s annak jeles képviselőjére. Másrészt pedig azért, mert Harsányi István az utolsó olyan pataki tanár,

¹⁰ Vö.: Kődöböcz József: Finkey Ferenc élete és munkássága. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc–Sárospatak, 1995.; Szathmáry Béla (szerk.): Dr. Finkey Ferenc emlékkönyv. Jogászok a Kultúráért Alapítvány, Sárospatak, 1995.

¹¹ Vö.: A Tanácsköztársaság és a pataki Kollégium. Buza László emlékei 1919-ről (közvettes: Bolvári-Takács Gábor) = Zempléni Múzsza, V. évf. 3. szám, 2005. ősz, 79–84. o. (lásd a jelen kötetben is)

¹² Vö.: Kéky Lajos: Búcsúbeszéd Horváth Cyrill ravatala mellett = Akadémiai Értesítő, 51. kötet, 1941.

¹³ Vö.: Bolvári-Takács Gábor: Dr. Makkai László (1914–1989). In: Comenius példája. Bibliotheca Comeniana XI. Sárospatak, 2004. 85–90. o. (lásd a jelen kötetben is)

¹⁴ Részletesen lásd: Harsányi-Emléklapok. (Szerk.: Marton János), Sárospatak, 1928; Gulyás József: Harsányi István életének és munkásságának vázlatos rajza. In: Gulyás József: Mozaik-darabok. Sárospatak, 1929.

akit aktív időszakában, Sárospatakról jelöltek – és minden bizonnyal választottak volna be – a tudós testületbe, így ajánlása iskolatörténeti szempontból is kuriózum. A pataki teológiáról őt megelőzően utoljára hetven évvel azelőtt jelöltek és választottak akadémikust, Zsarnay Lajos (1802–1866, l. t. 1858), a gyakorlati teológia professzora személyében.¹⁵

Az MTA Könyvtárában fennmaradt, kézzel írott, másfél oldalas akadémiai tagajánlás közlése során megtartottuk a korabeli írásmódot és formát (helyesírás, kis- és nagybetűk, aláhúzások stb.).¹⁶ A szükségesnek ítélt megjegyzéseket (pl. szövegjavítások, rövidítések feloldása stb.) lábjegyzetben adtuk meg. Nem tekintettük azonban feladatunknak a szöveg tartalmának értelmezését vagy kiegészítését, így a benne felsorolt művek bibliográfiai ellenőrzését sem, hiszen forrásközlésünk nem ilyen céllal készült.¹⁷ A tagajánlás körülményeire vonatkozó információkat viszont a közlemény utáni fejezetben összefoglaltuk.

II. A dokumentum

„Az I. OSZTÁLY B) ALOSZTÁLYÁBA
LEVELEZŐ TAGNAK:¹⁸

Harsányi Istvánt a sárospataki főiskola tanárát és főkönyvtárnokát, Akadémiánk Irodalomtörténeti Állandó Bizottságának külső tagját¹⁹ s több tudományos társaság választmányi tagját, az I. osztály B) alosztályába levelező tagnak ajánljuk.

Harsányi István több mint húsz év óta egyik legszorgalmasabb kutatója régi irodalmunknak. Az Irodalomtörténeti Közlemények, Irodalom-

¹⁵ Két évre rá Hegedüs László (1814–1884, l. t. 1860) sárospataki lelkész, zempléni esperes, a kollégium egyházi gondnokát is megválasztották akadémikusnak, de ő nem tanított a teológián.

¹⁶ Az irat lelőhelye: MTA Könyvtára – Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye – Régi Akadémiai Levéltár (a továbbiakban: RAL). Jelzet: RAL 1000/1928.

¹⁷ Erre vonatkozóan lásd Harsányi munkásságának legújabb összefoglalását: Pocsainé Eperjesi Eszter: Id. Harsányi István életrajza és bibliográfiája. In: Kováts Dániel (szerk.): Széphalom 20. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. Sátoraljaújhely, 2010. 435–446. o.

¹⁸ Az iratra utólag felragasztott címke, az ajánlások egységes nyilvántartása végett. Az I. osztály elnevezése 1858–1949 között: Nyelv- és széptudományi osztály. Az 1912-ben nevesített B) alosztály: Széptudományi alosztály.

¹⁹ Helyesen: segédtagját. A külső tagsági forma az akkori Alapszabály szerint a „nem magyarul író tudósok” (azaz: külföldiek) elismerésére szolgált, akiknek csak tanácskozási joguk volt.

történet, Philol. Közöny,²⁰ Akadémiai Értesítő, Magyar Nyelv, Magyar Könyvszemle, Muzeumi és Könyvtári Értesítő, Prot. Szemle,²¹ s más folyóiratok²² hasábjain száznál több kisebb-nagyobb közleménye jelent meg, melyekben számos addig ismeretlen kézirati verset és prózai munkát tett közzé, minők – hogy csak néhányat említsünk – a XVI–XVIII. századi istenes és virágénekek, Zrinyi Miklósról szóló versek, Balassa B.,²³ Petróczi Kata Sz.²⁴ több verse, a Ráday- és Csepregi Graduálok, a sárospataki daloskönyvek, Bessenyei Gy.²⁵ „Debreceni siralma”, Szemere Bertalan 46 ifjúkori verse (köztük egy hősköltemény), továbbá Felvinczi György széphistóriája, három iskolai dráma, Kazinczy²⁶ ismeretlen fordításai, sok érdekes irodalmi levél Vályi András-, Pálóczi Horváth Ádám-, Bessenyei Gy. és Báróczi Sándortól s főképp sok Kazinczytól és Tompától²⁷ – mind bevezető vagy jegyzetes magyarázattal, külön tanulmányok az időmértékes verselés történetéről, könyvészeti ritkaságok ismertetése stb., melyek számtalan adalékkal járulnak régibb irodalmunknak és íróink életének bővebb megismeréséhez.

Önállóan megjelent munkái közül a következőket emeljük ki:

1. Kisztei Péter élete és munkái (1863.) Sárospatak 1910.
2. A sárospataki lengyel biblia (készült 1390–1455.) 4-ik töredéke (a többi Prágában, Varsóban és Boroszlóban) 185 levélen, a lengyel irodalom egyik legbecsesebb nyelvemléke, melyet Harsányi fedezett fel. Megjel. Bpest 1909. Két hasonmással.
3. Bessenyei György „Az ember próbája.” Bpest, 1912. Akadémiánk kiadása a R. M. Kvtár²⁸ 30. sz.
4. A reformáció hatása a magyar közművelődésre. 2-ik kiad. 1923. A Bethlen-könyvtár 4. sz.
5. Gyöngyösi István és László sárospataki iskolázása. Sp.²⁹ 1921.
6. Csokonai Vitéz M. Összes művei öt kötetben. Bpest 1922. (Geniuskiadás) Csokonainak³⁰ 177 eddig ismeretlen verses és prózai munkájával, melyeket Gulyás Józseffel együtt gyűjtött.

²⁰ Philológiai Közöny

²¹ Protestáns Szemle

²² „s más folyóiratok”: utólagos beszúrás, a szövegben szereplő „Ethnographia, Sárospataki Lapok, Történelmi Tár” szövegrész törölve.

²³ Balassi Bálintról van szó.

²⁴ Petróczi Kata Szidónia

²⁵ Bessenyei György

²⁶ Kazinczy Ferencről van szó.

²⁷ Tompa Mihályról van szó.

²⁸ Régi Magyar Könyvtár

²⁹ Sárospatak

³⁰ A szó utólagos betoldás.

7. Miskolczi Csulyak István élete és munkái. 1926. A debreceni Tisza István tudom. társaság kiadása

8. A magyar biblia-fordítások története. Bpest, 1927. A Bethlen-könyvtár kiadása.

9. A M. Tud. Akadémia Irod. Bizottságának megbízásából szerkesztette s bevezetéssel, jegyzetekkel, név- és tárgymutatóval látta el Kazinczy Levelezése XXII-ik kötetét. Bpest 1927. 555 lap. E kötetben a XXI-ik kötet megjelenése (1911.) óta különböző folyóiratok- és lapokban megjelent 89 levélén kívül majdnem még egyszer annyi (166 db.) az, amit Harsányi maga gyűjtött. A leveleknek több mint fele (140 db.) magától Kazinczytól való. Úgy ezek, mint a hozzáírt levelek nagyon sok becses új adalékot tartalmaznak mind Kazinczy életviszonyai és irodalmi törekvései mind korának főképp társadalmi és irodalmi viszonyai teljesebb megismeréséhez. Az ezeket igen ügyesen összefoglaló bevezetést – az összes ülés engedelmével – az I. osztály f. évi első ülésén Harsányi személyesen olvasta fel, általános tetszéstől kísérve.

Harsányi István lelkiismeretes és megbízható buvárlataival már eddig is igen jó szolgálatokat tett irodalomtörténeti tudományunknak, s mivel legmunkabíróbb férfikorát éli, pusztán a gondozása alatt álló gazdag³¹ (70 ezer kötet könyvet és két ezer köteg kéziratot számláló) főiskolai könyvtár további kiaknázása nyomán is – még számos becses tanulmányt várhatunk tőle, ezért levelező taggá választását melegen ajánljuk t. tagtársaink figyelmébe.

Budapest, 1928. febr. 16.³²

Badics Ferenc t. tag
Császár Elemér r. tag
Szász Károly I. tag
Pintér Jenő
Horváth János I. t.
Kéky Lajos³³

³¹ A szó utólagos betoldás.

³² A sor utólag áthúzva, a nyomdai előkészítés miatt.

³³ Saját kezű aláírások, de a tagsági formát nem mindenki jelölte meg. A nevek elé utólag, az akadémiai tagság időrendjét tükröző számokat írtak, az előterjesztés nyomtatott formájában megjelenítendő sorrend céljából, így: 1 Badics, 2 Császár, 5 Szász, 3 Pintér, 4 Horváth, 6 Kéky.

III. A tagajánlás körülményei

Az akadémiai jelölés és választás hatályos szabályait ekkor az MTA 1869. évi Alapszabálya és 1912. évi Ügyrendje határozta meg.³⁴ Eszerint csak a tiszteleti és rendes tagok száma volt korlátozva, a levelező tagoké nem. (Ez utóbbiak azonban kizárólag az osztályülésen rendelkeztek szavazati joggal.) 1928 elején a tiszteleti tagok száma 22, a rendes tagoké 62, a levelezőké 141 volt.³⁵ Új tagok jelölésére, a saját alosztályában, minden akadémikusnak joga volt, az írásbeli javaslatot február végéig kellett benyújtani. A tagajánlásokat a főtitkár csoportosította, kinyomtatta és megküldte valamennyi tagnak. A választásra minden év tavaszán, a nagygyűlés keretében került sor. Az első napon az osztályülések szavaztak saját jelöltjeikről, ebben a levelező tagok is részt vettek. A legalább kétharmados többséget kapott jelölteket másnap a főtitkár a nagygyűlésen bemutatta. A harmadik napon a tiszteleti és rendes tagok, ugyancsak titkosan és kétharmados többséggel választották meg az új tiszteleti, rendes, levelező és külső tagokat.

Ahhoz, hogy képet kapjunk, Harsányit mely irodalomtörténeti körökben tartották levelező tagságra méltónak, érdemes megvizsgálni az ajánlók személyét.³⁶ Kiemelkedik közülük Horváth János (1878–1961, l. t. 1919, r. t. 1931), akinek „életműve (...) a modern polgári irodalomtudomány legjelentősebb teljesítménye, a korábbi előzmények magas szintű betetőzése”. 1908-tól az Eötvös Kollégium tanára, 1923–48-ban a budapesti egyetem professzora. Később a marxista irodalomtudomány is elismerte: 1949-ben Kossuth-díjjal tüntették ki. Vele szemben Császár Elemér (1874–1940, l. t. 1909, r. t. 1922, ig. és t. t. 1938) „az akadémiai bizottság előadója, akinek terjedelmes munkásságát konzervatív felfogás, de azon belül különösebb koncepció nélkül összeillesztett adatok jellemezték”. 1908-tól a budapesti egyetemen tanított, 1918-tól a pozsonyi, 1923-tól ismét a budapesti egyetem professzora. 1914–40-ben szerkesztette az *Irodalomtörténeti Közleményeket*. Az igazán befolyásos személyiségek viszont – meglepő módon – nem

³⁴ A M. T. Akadémia Alapszabályai, 1869. In: Kónya Sándor: „...Magyar Akadémia állíttassék fel...” Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990. MTA Könyvtárának Közleményei 32. (107) új sorozat. Budapest, 1994. 133–141. o.; valamint: A M. T. Akadémia ügyrendje, 1912. In: uo. 176–241. o.

³⁵ A Magyar Tudományos Akadémia 150 éve adatokban, 1825–1975. (Főszerk.: Szalai Sándor és Szántó Lajos), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 17. o.

³⁶ Az életrajzi adatok forrása: Glatz Ferenc (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002. I–III. kötet, MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, Budapest, 2003. Az értékelő idézetek Kosáry Domokostól származnak. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 314–316. o.

az egyetemen dolgoztak. Így Badics Ferenc (1854–1939, I. t. 1894, r. t. 1910, t. t. 1926) „az irodalomtörténészek nesztorja és az Akadémiai Bizottság elnöke” 1882-től gimnáziumi tanár, 1894-től igazgató, 1914–1919-ben tankerületi főigazgató volt. Pintér Jenő (1881–1940, I. t. 1916, r. t. 1928), aki „több kísérleten át képviselte azt az önmagában véve helyes, pozitív törekvést, hogy az egyre halmozódó részleteket végre szintézisbe kell összefogni” 1919-től budapesti tankerületi főigazgató, 1923-tól az Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság elnöke volt. 1912–32-ben az *Irodalomtörténet* alapító főszerkesztője. A szegedi egyetem 1935-ben hívta meg c. rendkívüli tanárnak. Nem volt igazi irodalomtörténész Szász Károly (1865–1950, I. t. 1922, r. t. 1940) sem, inkább „kritikus, aki szépirodalommal is foglalkozott, különösen Ady értékelésében foglalt el élesen konzervatív jobboldali álláspontot”. Szász 1888-tól a VKM tisztviselője, 1910-től országgyűlési képviselő, sőt 1917–18-ban a képviselőház elnöke volt. Az I. világháború után a *Budapesti Hírlap* és *8 Órai Újság* belső munkatársaként dolgozott. S végül Kéky Lajos (1879–1946, I. t. 1924, r. t. 1941) irodalomtörténészről szólnunk, aki „konzervatív alapállású, a puszta adatszerűség értelmében vett pozitívista dolgozataiban”. 1915-től oktatott a budapesti egyetemen, emellett 1917–41-ben az Színművészeti Akadémia tanáraként működött. Mindezek alapján – a szakmai munkásságok mai értékelésétől függetlenül – az látszik, hogy a Harsányit jelölők fontos tudomány szervezési pozíciókat (akadémiai bizottsági és tanügy-igazgatási tisztségek, szerkesztőségek) töltöttek be, így befolyásuk reálissá tette a siker lehetőségét.

Amint az ajánlásból kitűnik, a jelölők számára az akadémiai tagság legkomolyabb indokát a Kazinczy-levelezés 22. kötete jelentette. Ez nem véletlen, hiszen az Irodalomtörténeti Bizottság keretében külön Kazinczy-bizottság működött, „amelynek főadata Kazinczy Ferenc összes munkáinak és teljes levelezésének a tudomány igényeinek megfelelő kiadása” volt.³⁷ Mindez bizonyítja, hogy Harsányi szakmai tekintélyét az Akadémián elismerték, különösen, ha figyelembe vesszük az osztályülésen elhangzott előadását, amely – tartalmilag – akár előrehozott székfoglalónak is tekinthető. Az ilyen előadások rendjét ugyanis az Ügyrend igen szigorúan szabályozta: a „nem-akadémikusok, kik valamely értekezést az Akadémia előtt fel kívánnak olvasatni, azt csak a zárt osztályülés helybenhagyásával, s valamelyik osztálybeli tag útján tehetik. Ha pedig személyesen akarnak előadást tartani, erre első ízben az Akadémia engedélyét kell kikérniök, melyet az illető osztály előterjesztése alapján, az összes ülés ad meg.”³⁸ A megtartott előadás

³⁷ A M. T. Akadémia ügyrendje, 1912. In: Kónya Sándor, i. m. 185. o.

³⁸ Uo. 180–181. o.

ténye tehát azt jelzi, hogy Harsányi neve, a tagválasztásra készülve, már nemcsak az I. osztályhoz tartozó akadémikusok előtt volt ismert. Harsányi gondolatai a jelölése előtti hetekben is a Kazinczy-kötet körül forogtak. Január 6-án írt levelet Balogh Jenő akadémiai főtitkárnak arról, hogy mely lapoknak kellene recenziós példányt küldeni a kötetből, s javasolta, hogy Szász Károlyt kérjék fel ismertetés írására, a *Budapesti Hírlap*ba. A címzett azonnal intézkedett (a szerzői tiszteletpéldányokról is), és január 12-én ilyen értelmű választ küldött.³⁹

Az akadémiai nagygyűlés 1928. május 16–18-ra volt kitűzve. Harsányi ajánlóinak személye alapján bizonyosra vehető, hogy az osztályülés megszavazza levelező tagságát. De vajon mire számíthatott a nagygyűlésen? E szempontból nem érdektelen annak áttekintése, hogy kik voltak ekkor olyan, pataki kötődésű tiszteleti vagy rendes tagok, akik szavazatukkal segíthették volna Harsányi megválasztását. A volt pataki diákok közül Szádeczky-Kardoss Lajos (1859–1935, I. t. 1888, r. t. 1909) történészt kell megemlítenünk. Minden bizonnyal támogatta volna Harsányit Ravasz László (1882–1975, t. t. 1925, ig. t. 1940–45) református püspök, aki egyébként magántanári képesítését Patakon szerezte. Az egykor Sárospatakon is tanított akadémikusok között találjuk Ballagi Aladár (1853–1928, I. t. 1884, r. t. 1904) történészt, Ballagi Géza öccsét, valamint a már említett Horváth Cyrillt. Csak érdekességként említjük meg, hogy Finkey Ferenc – biztosra vehető szavazatával, hiszen a sógora volt – ekkor még nem erősíthette volna Harsányi bekerülését, mert csak a következő évben, 1929-ben lett rendes tag.

Harsányi a tagválasztásra készülve is a Kazinczy-kötettel foglalkozott, május elején további példányokat kért a Kollégiumnak. Balogh Jenő május 9-ei levele arról értesítette, hogy a pataki akadémiai olvasóegyletnek 11 példányt postáznak, 25%-os árkedvezménnyel.⁴⁰ Hogy Harsányi kézhez kapta-e a választ, nem tudjuk: május 10-én váratlanul elhunyt. A hír a fővárosban nagy megdöbbenést okozott. A testület nevében a főtitkár, „a Sárospataki Főiskola Nagyságos Elöljáróságának” címezve, május 14-én kondoleált. „A M. Tud. Akadémia tagjai is mélyen megrendülve értesültek Harsányi István tanár, főkönyvtáros úrnak, Akadémiánk Irodalomtörténeti Bizottsága nagyérdemű segédtagjának elhunytáról. Teljesen átérezzük a súlyos veszteséget, amelyet a nagymúltú Főiskola és egyúttal a magyar tudományosság az idő előtti elköltözésével szenvedett.” – írta Balogh Jenő, s aligha csupán forma-

³⁹ RAL 98/1928. Balogh Jenő, aki 1920–1935 között látta el az MTA főtitkári teendőit, valószínűleg egyébként is jó viszonyt ápolt Harsányival, hiszen 1921-től a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka volt.

⁴⁰ RAL 779/1928.

litásból.⁴¹ Harsányi István korai halála beteljesületlenné tette az ajánlói által remélt folytatást: „mivel legmunkabíróbb férfikorát éli (...) még számos becses tanulmányt várhatunk tőle”. Gazdag életműve az utókor számára így is további kutatásra, bemutatásra érdemes.⁴²

⁴¹ RAL 812/1928.

⁴² Életművének mai aktualitásairól lásd: Koncz Gábor: Életrajzi jegyzetek. In: Harsányi István: A reformáció hatása a magyar közművelődésre (1923), Napút Füzetek 39. (Napút c. folyóirat XI. évf. 9. szám, 2009. november, melléklet), Napkút Kiadó, Budapest, 2009. 38–39. o.

Turi Sándor erdélyi úti emlékei a második bécsi döntés után, 1942⁴³

I. Bevezető

Az ún. második bécsi döntés 1940. augusztus 30-án visszajuttatta Magyarországnak Észak-Erdélyt és a Székelyföldet. A 43.591 km² terület és a mintegy 2,2 millió lakos (köztük 1,1 millió magyar) ténylegesen 1944 végéig, formálisan az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezményig, illetve a második világháborút lezáró 1947-es párizsi békeszerződésig tartozott ismét az anyaországhoz.⁴⁴ A visszacsatolást a magyarok felszabadulásként élték meg, felélénkültek a korábban megszakadt gazdasági, kulturális és főleg személyes kapcsolatok. Turi Sándor (1891–1959) paszabi tanító, elsősorban a családi kontaktus felelevenítésének szándékával, 1942 nyarán rászánta magát, hogy elutazzon a Mezőség⁴⁵ északnyugatra fekvő Naszód vidékére. Turi Sándor pataki diákként szoros kapcsolatban állt a Faluszemináriumot létrehozó Újszászy Kálmán teológiai professzorral, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek későbbi igazgatójával. Feltehetőleg az ő kérésére vetette papírra 1951-ben az „Erdélyi utazás 1942 júliusában” című visszaemlékezését a mintegy tíz évvel korábban tett útvjáról. A három és fél sűrűn gépelt oldal terjedelmű szöveg a SRK Tudományos Gyűjteményeinek Adattárában At. 1567. számon található. Stilisztikai, fogalmazásbeli egyenetlenségei azt mutatják, hogy szerzője nem közlésre szánta, az ötvenes évek elején erre nyilvánvalóan nem is lett volna lehetőség. A közzététel során a betűhibákat, elírásokat kijavítottuk, a mondat szerkesztési hibákra (sic!) betoldással utalunk. Egyebekben megtartottuk a kézirat eredeti formáját.

II. A dokumentum

„Erdély felszabadulása után sok mindent olvastam és hallottam az ottani nép életéről. Sok ismerős került oda hivatalnoknak. Öcsém a naszódi szolgabírói hivatal egyik vezetője lett. Így alakult ki az a terv, hogy meg-

⁴³ Megjelent: Erdélyi életképek, 1942. Turi Sándor úti emlékei a második bécsi döntés után. Közzéteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Bolvári-Takács Gábor. = Zempléni Múzsza, V. évf. 1. szám, 2005. tavasz, 70-76. o.

⁴⁴ A második bécsi döntés utáni eseményeket átfogóan bemutatja és értékeli: Csatári Dániel: Forgószélben. Magyar-román viszony 1940–1945. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.

⁴⁵ Mezőség: mintegy 300 magyar, román és szász települést magában foglaló, tánckultúrájáról és népzenejéről híres tájegység, a Kis- és Nagy-Szamos, a Sajó, a Maros és az Aranyos közötti kopár közép-erdélyi dombvidék összefoglaló neve.

látogatom Naszód⁴⁶ vidékét és a környékbeli nép életét közelebről is figyelhessem. (*sic!*) Nagyváradtól kezdve a táj is érdekes. Sokszor megáll a vonat, mert a rohanó patak megrongálta a hidat. Sokféle patak rohan alá a hegyekből. Lázadozó, hídromboló erők, amik az egész Erdélyt példázzák. Mennyi mindent ki lehet olvasni belőlük és mind a – Tiszába viszi a vizét. Talán a magyar szellemi élet sorsát példázzák ezek is.

Első állomásom Bethlen.⁴⁷ A 4000 körüli lakosság többsége református. Régi templom. Szeretnek templomba járni. Mondják, hogy a román világban mindig tömve volt a templom, és a románok figyelték az okát. Szabó Anna, örökbe fogadott lánnyal ismerkedek. Most 21 éves. Bukarestben volt szakácsné 3 évig. Ő vezetett el a háziakhoz. A legtöbb helyen kézimunkáznak. Varrás, hímzés, szárított és csipkekészítés van. Az öltözet magyaros. A férfiakon legtöbbször bricsesz szabású nadrág. A nők falusi ruhában. A ruha anyagot veszik és a férfiaknak is ők varrják meg a ruhát. A nők szorgalmasan dolgoznak, a férfiak tömegesen kint álltak a kocsmajátóban. Mondják, hogy van ám bőven dolgozó ember is, ezek magyarok. Iparosok. Legtöbbje kőműves és ács. Építkezés van bőven. A téglát a cigányok égetik. A házakon cserép a fedőanyag, mert az kitelik a községből. Jobban szeretik a zsindeyes tetőt. A fazsindelyt más helyről hozzák és raktárakban árulják.

A tűzhelyek téglából készültek. Sok háznál már vaslemezről való tűzhely van. Étkezésük reggelre tej és puliszka. Délben paszuly, aludttej kenyérrrel, puliszka túróval. Marhahús és csirke a hús, disznóhús nincsen.

Az emberek tájegység szerint különböző életformákhoz vannak kényszerítve. Még a termelő képességet is az adottságok fokozzák, vagy csökkentik. Az oláh nép keveset dolgozik, de a ruházatukat és egyéb szükségletüket maguk csinálják és állítják elő.

Itt a ruházat anyaga tiszta gyapjú és len. Ő maga termeli, maga készíti ki, maga varrja és díszíti, még a bocskorát is maga csinálja. S hiába primitív, gyapjú anyaga drága és külsőleg is pompázó.

Az élelmezést azok az állatok adják, amik a ruhát. Túró, sajt, vaj mellé tengeri és napraforgóolaj. Egy-két saját nevelésű birkát levág és arra jár, míg van belőle. A férfiak keveset dolgoznak, de igénytelenek. Viszont az alföldi nép túl sokat dolgozik, rengeteget termel, de igényei olyanok, hogy azt mind fel is éli. Tehát többlet itt sem áll elő.

Telcs.⁴⁸ A férfiak nem dolgoznak, de a nők állandóan. Gyapjút fonnak, kendert termelnek. Asszonyok törlik, áztatják, feldolgozzák. Szövőszé-

⁴⁶ Naszód: város Besztercétől észak-északnyugatra, Beszterce-Naszód vármegyében

⁴⁷ Bethlen: város Besztercétől nyugatra

⁴⁸ Telcs: község Naszódtól északra

kek minden háznál. Pamutot nem tudnak hozzá kapni. Öltözködésben szép kézimunkák vannak. Fehér az alap, piros, fekete, sárga, kék a díszítés. Rikító színeket szeretik. Táplálkozásban fő a puliszka és a túró, meg a savanyú tej. A tejet beoltják, összehúzzák és bődönökbe tartják. Igen kevés tyúk és sertés, de sok juh és szarvasmarha van.

Keresetük a fakitermelés. Ők maguk szállítják is. Igen sok vasúti talpfát csinálnak. Szenet is égetnek. A hegyen a szekérút helyett csúsztatók vannak. Bútorzat elhelyezése különös. 1 priccs, 1 pokróc, 1 szalmapárna, tányér és törülköző. Pár szentkép. Az asztal mindenütt a sarokban áll.

Szűcsmesterség elég érdekes díszítésekkel. Bekecskészítés. Maguk építik a házukat. A kéménycsinálás még komplikációt jelent. A hagyományokat nagyon őrzik. A lakások ajtaja sok helyen az utcáról nyílik. Óriási nagy görög katolikus templom van. A pappal beszélgettem s magyarellenes felfogása feltűnő. Mégis nagy államsegélyt élvez a magyar kormánytól. A templom előtt volt egy szobor, melyen egy román katona tapossa a magyar címet. Még akkor is ott állott. A pap nem engedte lebontani.

Konyhakerti veteményes nincsen, a lakók gyümölcsöskerteket alakítanak. Krumpli nincs és nem is akarják enni, ha osztanak ki krumplit.

Magyarnemegye.⁴⁹ Alföldi típusú házakkal. Mindenki köszön. A falu arculatán meglátszik egy alföldi falu szelleme. Hagyományok bőségesen, de a régi életformák változása is észrevehető. Nem a legjobb indulatú nép. Úrgyűlölő. 1600 lakosából 1050 református. Vagy 400 zsidó. Az iskolákban 314 a tankötelesek száma és feltűnően értelmes gyerekek. A lakosok földművesek, kőművesek és ácsok. Egész éven nincsenek otthon. Az őstermelők ügyes kereskedők is. Ez a község valóságos magyar sziget a románság tengerében. Körülötte levő falukban nagyon románosodnak a magyarok.

Éles Andrásné házában pihenek meg. Viseletük magyar. A lányoknak külön viseletük van. Tóth Zsuzsánna és Várad Erzsébet ruházatát nézem meg. Piros mellény feketével befonva. Vasárnap van éppen és délutánra bálengedélyt kérnek tőlem. Megadom és a szolgabíróaságtól ott lévő öcsém rendelkezésére igen szép viseletben jönnek sokan táncolni.⁵⁰ Kézimunka mintájuk „szíves, fenyőágas, barackmagos, táblás, sima” stb. Lenvászonra dolgoznak, pedig a len kevés, inkább kender van több. Itt már a krumplit megeszik, a babot is. Berbécs⁵¹ is van hoz-

⁴⁹ Magyarnemegye: község Naszódtól délnyugatra

⁵⁰ A mezőségi táncdialektusról lásd: Martin György: Magyar tánc típusok és táncdialektusok. Planétás Kiadó, Budapest, 1995. 110–113. o.; Martin György (szerk.): Magyar néptánc hagyományok. Planétás Kiadó, Budapest, 1995. 39–41. o.

⁵¹ birkahús

zá. A földműveseknek kevés földjük és sok gyermekük van. Sok házat megnéztem. A régi láda helyén szekrény van már és szőttesekkel szépen díszítenek. Szilkek⁵² és tányérok szépen ki vannak rakva. Tanuló lányokat találok sok helyen, de érdekes, hogy mind szülész nő szeretne lenni. Sok a jobban öltözött leány. Rendes arcú lányok, divatos ruhákban. A románok nemzeti viselete elütő, magatartásuk is különös. Mindenféle táncot táncolnak.

A templomuk régi épület, alacsony toronnyal. Mellette kert, benne szobor és a kertben külön országzászló. A templom belseje más, mint a mienk. A szószék a templom végében van és az istentisztelet rendje is szokatlan. Nagyon kevesen voltak a templomban. Öreges és lányok. Fiúk a karzaton elég sokan voltak. A faluban sok a zsidó! A mienk ez az ország, de a világ a zsidóké és a világhoz mi is hozzátartozunk, mondja a templom előtt egy öreg magyar. Állami iskola és kultúrház szép épületek. A református egyház építette. Forrai Mariska finom modorával magyarázta el a román megszállás alatti életet. Nagyapjától hallotta, hogy Erdély valamikor hogyan viselkedett a menekülő magyarsággal szemben. Erdélynek ezt a szolgálatát elfelejtették azok, akik most az anyaországból idehelyezve nem a legszerencsésebb felfogással próbálnak új világot alakítani, ami idegen az erdélyi hagyományoktól. A román pápa ma is mindent kijár.

Naszódon Gergely Ferenc református lelkésszel ismerkedtem meg. Mély tudású ember, kiváló történész, aki a nagykiterjedésű református szórvány gondozása mellett a vidék életével is sokat foglalkozik s tőle kértem felvilágosítást. Szívesen jött velem a környező falvakba és bőséges látnivalókra tudta felhívni a figyelmemet. Azért fordultam hozzá, mert pl. Magyar Nemegye melletti Szálván⁵³ a lakosság nem tud magyarul, de a kapuk székelyesek, rajtuk még a napkorong is látszik, a házak előtt lugas, a tornác és a bútorzat elhelyezése magyaros, még a kapuzábé⁵⁴ is megvan és az emberek arca tipikusan magyar és elfelejtettek magyarul. Megakadtam a tudásommal. A házak alakban, külsőben, berendezésben magyar stílust mutatnak és az új állomásépület a tájba és a környezetbe nem illő, lehetetlen stílusú bagolyvár.

Megtudtam aztán, hogy a magyar nevű, de magyarul már nem tudó családok ősei, jobbágysai voltak a Bethlen grófoknak. Az 1800-as évek derekán igénytelenebb és alacsony életműjű román jobbágyokat hoztak be és a régi jobbágytelkeket feldarabolták. A felszabadult helyre jöttek a románok. Ebben az időben nem alakulhattak ki népi református községek, mert ott a Szamos völgye udvari egyházközség volt, udvari

⁵² fazékhöz hasonló formájú, kívül és belül mázas cserépedény

⁵³ Szálva: község Naszódtól nyugat-északnyugatra

⁵⁴ kapufélfa

papokkal. A jobbágytelkek ügyével Mária Terézia ártott legtöbbet a magyaroknak, amikor az örökösödési háború⁵⁵ utáni új adópolitika felparcellázta a régi jobbágytelkeket. A nagy adó miatt sok telket otthagytak a magyarok és ide szivárogtak be a román jobbágyok. Gergely Ferencnél kifogásoltam, hogy annyira gyűlöli a románokat és nyíltan hangoztatja mindenütt. Azt felelte, hogy ma csak abban lehet erő, ha gyűlöljük őket, mert ha nem tesszük, a nehézkedés törvényénél fogva is elmerülünk abba a nagy tengerbe, ami régi magyar urak nemtörődöm politikája után ránk áradt. Az intelligens román nagyon udvarias, de alakoskodó. A szegény őszinte és minden tiszteletet megad. A román nyelvnek az a sajátsága, hogy „ragad” és a román nem beszél csak románul. A csökkentett értékesség tudata úgyis nagy lehúzó erő ma.

A Naszód környéki nép jó. Ott láttam több ízben részeg csendőröket. A hitelszövetkezetek⁵⁶ nem felelnek meg a követelményeknek. Nagyon körülményes alapszabályuk van. A román kézben levő földeknek újra magyar kézbe való visszajuttatásában nem segítenek. A régi gondatlansággal és nemzetietlen hitelpolitikával dolgoznak. A magyarok bármilyen jó biztosítékok esetén is nehezen kapnak földvételekre kölcsönt. Ezt én onnan jelentettem is azonnal Budapestre és változtattak rajta. Különben az odakerült vezetők nincsenek tisztában Erdély történetével, hivatásával és társadalmi berendezettségével. Sok sajnálnivaló dolgot követnek el, különösen fiatal parancsnokok. A magyarok támogatása és anyagi segítése hiányos és zavaros. Élnek napról-napra, de kitűzött nagyobb célok nincsenek. Hidakat építenek a vezetők és utakat is javítanak, de lelki téren nincs semmiféle építési igyekezet.⁵⁷

Erdélyben a magyarok között megvolt a közösségi érzés, ha nem is ideális formában. Nagy áldozatokat hoztak a magyarság fennmaradásáért. A honvédség bevonulása óta⁵⁸ alább hanyatlott a közösségi érzés. A mostani vezetőség magatartása kilúgozza belőlünk a régi és szenvedésekben megerősödött érzéseket. Az anyaországból jött állami tisztviselők csak érvényesülni jöttek ide. Mi, akik itt többségben voltunk a kisebbségi életben, most a magyar életben egyszerre kisebbség let-

⁵⁵ A Habsburg-ház férfiágának kihalása miatt 1740–48 között zajlott osztrák örökösödési háborúról van szó, amelyet a Mária Terézia uralmát elismerő aacheni béke zárt le.

⁵⁶ A kisiparosok és kiscgazdák tökeigényének kielégítésére az 1898. évi XXIII. törvény-cikkkel létrehozott, tagsági viszonyon alapuló pénzüintézetek.

⁵⁷ Köpeczi Béla szerint „bizonyos előnyökhöz jutottak a magyar tőkések, sőt kiskereskedők és kisiparosok is, hitelt kaphattak.” (Szász Zoltán (szerk.): Erdély története III. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988³. 1755. o.). Ezt kiegészíti Barabás Béla: „A (...) gazdasági (...) előnyöket azonban csak a magyar lakosság bizonyos rétegei élvezheték.” (Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989. Szerkesztette: Diószegi László, R. Süle Andrea. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990. 47. o.)

⁵⁸ A magyar hadsereg 1940. szeptember 5–13. között vonult be a visszacsatolt területekre. A polgári közigazgatást 1940. november 26-án vezették be.

tünk és ezt az állapotot szüntelen éreztetik velünk. Sorainkat bontó és az egységet felborító tény az is, hogy a cím- és rangkórság is bevo-
nult maga teljes dicsőségével Erdélybe. Itt minden református lelkész
„tiszteletes”. Ehhez ma is ragaszkodunk. Mielőtt visszatértünk, elhatá-
roztuk, hogy ez így is marad. És nem úgy lett! Beállt a hierarchiális⁵⁹
viszony és bejött a minden közösség ősi ellensége: a rangkülönbség!
Több helyen kifogásolták, hogy a tisztviselői kar, amely az anyaország-
ból jött ide és az erdélyi társadalmi, egyházi, kulturális, valamint a köz-
igazgatási adottságokkal nem tudnak megismerkedni – nem estek át
megfelelő tanfolyamon előzetesen. Ezt utólag is meg kellene csinálni.⁶⁰
A nagyobb erdélyi írókat felszívta Budapest⁶¹ és mégis az erdélyi lélek
nem nyilatkozhatik meg abban az országos átlagban, ami Erdély visz-
szacsatolásával előállott. Az erdélyi képviselők mindig interpellálnak,
mert az erdélyi bajok még mindig fennállanak.⁶²

Erdély a felekezeti iskolákkal állott, s most a református iskolákkal mos-
tohán bánnak s azt hangoztatják, hogy pénzügyi okai vannak. (*sic!*)
Viszont az anyaországi nagy katolikus egyházak féltve őrködnek azon,
hogy az erdélyi római katolikus iskoláknak megfelelő segítség jusson. A
református iskolák nem kapnak segílyt. Más felekezetűek hamis beval-
lást készítenek és harcolnak a jogukért. A református iskolákat fel kell
adni, ha ez így folyik. Az állam nagyszerű felszereléssel állít iskolát, de
a református magyarok gyermekeinek iskolázási költsége a szülőket és
a híveket terheli, az állami iskolákban pedig ingyenes az oktatás.
Szekéren mentünk el Szálvától Szamosmakóig.⁶³ Ez érdekes terület,
Bethlenig terjed, mert ott már a Mezőség kezdődik. Ez a terület volt a
naszódi határőrvidék.⁶⁴ A Szamoson gázlók voltak és ezeknek védel-
mére alakultak a lakott helyek. Kerek erdőket telepítettek és ezek vol-
tak a védelmi helyek. A gyepű, suvasztott földvár helye még mindig jól
látható. A hatalmas erdőségeket a jobbágyvilágban irtották ki. A hegyek

⁵⁹ Helyesen: hierarchikus

⁶⁰ A tisztviselői karral kapcsolatos súlyos hiányosságokat megerősíti: Bethlen Béla: Észak-Erdély kormánybiztosa voltam. S.a.r.: Romsics Ignác. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1989. 33. skk. o.

⁶¹ Áprily Lajos (1887–1967) – fiával, Jékely Zoltánnal (1913–1982) – 1929-ben, Gulácsy Irén (1894–1945) 1928-ban, Hunyady Sándor (1890–1942) 1930-ban, Kolozsvári Grandpierre Emil (1907–1992) családja 1924-ben, Makkai Sándor (1890–1951) 1936-ban, Nyíró József (1889–1953) 1941-ben települt át.

⁶² A visszacsatolt erdélyi területek képviselőit a magyar parlament mindkét házában nem választott, hanem behívott képviselők látták el, akik megalakították a kormánypártot támogató Erdélyi Pártot.

⁶³ Szamosmakód: kisközség Naszódától nyugat-északnyugatra

⁶⁴ Határőrvidék: a török támadások ellen a Habsburg-birodalom déli és keleti határain kialakított katonai szervezet a 16–19. században. A naszódi székhelyű 2. román határ-
őrezred 1763–1851 között állt fenn.

oldalán teraszos művelést láttam (indiai örökség!⁶⁵). Okiratok is voltak
kezemben és alapos feldolgozással igazolni lehetne, hogy a románok
nem a rómaiak utódai.⁶⁶

Érdekesek a paraszt lázadásokról szóló emlékek. Hogyan jönnek a ré-
sen az 1400-as években a beszivárgók. Iratokból igazolták az 1661. évi
török bosszú borzalmait, ami a krími tatárok munkája volt.⁶⁷

Kerestem az ősi foglalkozások nyomait is. Magyarországban voltak fa-
zekasok, házitakácsok, pálinkafőzők. Az adópolitika miatt apadt el ez
a réteg is. Az idehúzó magyarok közé a 80-as években iparosok
szivárogtak be és akkoriban rendezték az ipar kérdését is, meg a vásár
kérdést is. Iparosok vásárba nem járhattak, csak a járás területén. Így
az iparosok lassan átköltöztek Naszódra. A naszódi határőrvidéki va-
gyon 320 ezer hold volt! Kötött birtok volt ez, tehát a földművesek nem
telepedhettek ide. Népszigetek alakultak. Délről igen sok román jött ide,
akiket ott délen elnyomtak. Az iparosok is elmagyarosodtak.

A népszaporulat a bemutatott adatok szerint jó! Szamosmakódon a ka-
puk díszítése a kopjafák motívumait örzi. Tomi Józsi (*sic!*) kapuját néze-
gettem jól meg. A motívumokban sok a tulipán. A díszítés domború és
nem bevágott. Patkóalakú kötésekkel van összeróva a kapu. Madár-
díszek között sok a galamb, felette kereszt (kereszttyén embléma!⁶⁸).
Építkezésnél az anyagszerűség van meg. A lovakon és ökrökön ott van
a piros bojt, nehogy megcsodálják.⁶⁹

Feltűnő a bejárt községekben a református szellem kialakulása. Naszód
ref. szórvány, de nem valódi, mert iparosok a tagjai, akiket nem köt a
föld. A Mezőség területén már más a helyzet. A naszódiak letelepedtek,
de mozognak. Gergely Ferenc 1933-ban került oda papnak. Ő pász-
ma rendszert⁷⁰ akart csinálni. Nagy területen élnek a gondozása alatti

⁶⁵ A teraszos-öntözéses földművelés valamennyi ókori folyamvölgyi társadalom (Egyip-
tom, India, Kína, Mezopotámia) jellemzője volt.

⁶⁶ Utalás a 17–18. században keletkezett, ún. dákok-román elméletre, amely szerint a
mai, újlatin nyelvet beszélő románság az ókori Dáciában a romanizált dákok és a római
telepések összeolvadásából alakult ki.

⁶⁷ 1661. június 28-án Ali pasa fősege benyomult Erdélybe. A hadjárat eredményeként
az erdélyi országgyűlés – török utasításra – Apafi Mihályt választotta fejedelemmé, az
1661. január 1. óta uralkodó Kemény János ellenében, aki később, 1662. január 22-én
elesett a törökökkel vívott nagyszöllősi csatában. A tatár betörés a Székelyföldön négy
évvvel korábban, 1657 augusztusában történt.

⁶⁸ Helyesen: kereszttyén szimbólum. Vö.: Takács Béla: Bibliai jelképek a magyar re-
formátus egyházművészetben. Református Sajtóosztály, Budapest, 1986. 123–130.o.

⁶⁹ A szemverés, a nézéssel való rontás elleni népi védekezés eszköze.

⁷⁰ Szórványgyülekezeti rendszer (a pászma {= szigetszerű, foltokban elkülönülő szál-
csoport a juh bundájában} szó átvitt értelmű használatából)

reformátusok. Láttam őt munka közben az óradnai vasútépítéskor.⁷¹ Apostoli munkát végzett.

Naszódon és környékén segítségemre voltak a naszói főgimnázium tanárai: Kávássy Gyula ig., Pál Gyula 28 éves (kora!) tanár, a nagydemeteri⁷² régi fatemplom látogatásakor Kostán nevű híres pap és képviselő stb. Telcsen 5 református család lakik és nagyon megörültek egy napi ottlétemnek. A szórványban élő reformátusok egyúttal magyarok is, hát nem győznek panaszkodni. Más helyeken is így voltam a református magyarokkal.

Nagyon sok beszélgetést írtam és jegyeztem fel. Gyűjtések iratai között megmaradt jegyzetekből sok olyan adatot lehet találni, amit nem hivatalos szemmel néztek a hivatalos kutatók. Az odakerült útkaparó, vasutas és katona családok problémái nagyon érdekesek. A feljegyzéseket annak idején félre tettem s most nem olyan friss a visszaemlékezés, mint kellene. A különböző népszokások, mint pl. a juh kieresztés papi megáldással, a havasi legelők rendje, a malmok babonái és még sok népi szokás – gazdag leírást adna. Az utcán beszélgetve menő asszonyok, akiknek oldalán ott van a guzsaly és menve is fonják a gyapjút, a szalmakalapos bennszülöttek⁷³ stb. mind érdekes dolgok. Vagy a naszói bírósági háza, ahol vendég voltam. Vastag gyapjútakarók a földön, a díványon, a falon stb. Gyönyörű kézimunkás díszítésű ruhatár a fiatal háziasszonynak, vagy vitám a román néprajzos egyetemi tanárral, akinek könyvjárandékát és oklevelét a felszabaduláskor⁷⁴ itt volt román tiszték elvitték. (Moisil prof.) – Ennél kaptam meghívást, amin minden ott lakó magyar csodálkozott. Az ő felesége a német kerámia tudósa volt és egész estig tudott érdekes adatokkal foglalkozni.

Érdekes az pl. hogy a románától kérdezi az ember, hány éves? Egy híjjával ötven! Vagy 45 voltam 2 éve. Csak a kerek számokat jegyzi meg. Hát ez az írás is egy híjjával 10 év előtti látottakra vonatkozik.

Paszab, 1951. május 14.”

⁷¹ A Szeretfalva és Déda között 1941 áprilisában építeni kezdett és 1942. december 5-én átadott, 48 km hosszú vasútról van szó, amelyet azért létesítettek, mert az 1940-es román-magyar határmódosítás elvágtá a Kolozsvár-Brassó vasútvonalat, s ezzel megszakadt a Székelyföld összeköttetése az anyaországgal.

⁷² Nagydemeter: község Besztercétől északra

⁷³ Helyesen: őslakosok

⁷⁴ Magyarországra 1945-ös, német megszállás alóli szovjet felszabadításáról van szó.

Mitrovics Gyula akadémiai tagságának megszűnése, 1947⁷⁵

A magyar filozófia- és esztétikatörténet jeles alakja Mitrovics Gyula, a debreceni egyetem pedagógiai tanszékének alapító professzora (1918–41), a bölcsészkar 1923/24. évi dékánja, az egyetem 1940/41. évi rektora, akinek akadémiai tagsága 1947-ben, szokatlan módon, lemondással szűnt meg.⁷⁶ A továbbiakban ennek körülményeit kíséreltem meg bemutatni, az MTA Könyvtárában található dokumentumok alapján.

Mitrovics 1871-ben Sárospatakon született, érettségi után a pesti, a bécsi és a berlini egyetemeken tanult. 1893-ban *A valóságosságáról* c. esztétikai tanulmányával doktori címet szerzett és gimnáziumi tanár lett Sárospatakon. Még nem volt harminc esztendő, amikor németből lefordította Schwegler Albert *A bölcsélet története* c. művét, amely 1903-ban, az MTA Filozófiai Írók Társaság XVII. köteteként megjelent. Nem sokáig maradt Patakon: előbb a miskolci leánynevelő intézet igazgatója (1904–09), majd a Debreceni Református Kollégium bölcsészeti akadémiai tagozatának tanára (1909–14) lett. Ezután négy évig a Kollégium internátusának és könyvtárának vezetője, végül 1918-ban betölthette az egyetem akkor létrehozott pedagógiai tanszékét. 1935. május 16-án választották meg az MTA levelező tagjává, székfoglalóját 1937. január 4-én tartotta *Az esztétika fogalma és főbb problémái* címmel. További fontosabb művei: *A magyar esztétikai irodalom története* (1928), *A neveléstudomány alapvonalai* (1933), *A műalkotás szemlélete* (1940). A katedráról 1941-ben, rektori megbízásának lejártakor vonult vissza, de a Magyar Esztétikai Társaság elnöki tisztét megtartotta. Budapesten, illetve Vámospércsen élt, majd hazaköltözött Sárospatakra. A '40-es évek végén Nyugat-Németországba távozott, 1965-ben Stuttgartban halt meg.

⁷⁵ Megjelent: Bolvári-Takács Gábor: Mitrovics Gyula akadémiai tagságának megszűnése = Debreceni Szemle, Új folyam, XVIII. évf. 4. szám, 2010. október, 232–241. o.; illetve: Epilógus egy tudós életművéhez. Mitrovics Gyula akadémiai tagságának megszűnése. In: Kováts Dániel (szerk.): Széphalom 20. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. Sátorlajújhely, 2010. 457–464. o.

⁷⁶ Életét és munkásságát legújabbban Vincze Tamás elemezte, in: Brezsnay László (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata (a szerkesztő munkatársai: Kozma Tamás és Fekete Károly), Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.

Az MTA tagjainak lexikona szerint Mitrovics levelező tagsága 1947. december 9-én szűnt meg.⁷⁷ A lemondás deklarálása azonban ennél jóval korábban megtörtént. Mitrovics 1947. július 17-én táviratban (!) jelentette be elhatározását: „Magas koromra és egészségi viszonyaimra tekintettel méltóztatásuk tudomásul venni s jelenteni tagságról való lemondásomat, Mitrovics.”⁷⁸

Mi történt a távirat feladásától december 9-éig terjedő közel öt hónap alatt? A folyamat Voinovich Géza főtítkári válaszeveleiből rekonstruálható.⁷⁹ Az első levél csak 1947. november 4-én kelt, mert az akkor érvényes akadémiai Alapszabály szerint „az Akadémia július, augusztus és szeptember havában szünetel.”⁸⁰ Mitrovics ügye tehát három és fél hónapot pihent, a főtítkár októberben kezdett foglalkozni vele. A lemondással kapcsolatban az akkori Alapszabály szűkszavúan fogalmazott: „(...) Az akadémiai tagság megszűnik a tagságról való lemondással is.”⁸¹ Az eljárásra a tagválasztási rendjét kellett értelemszerűen alkalmazni, s ebben az osztálynak volt kezdeményezési joga.⁸² A főtítkár levele ennek megfelelően a következőképpen hangzott: „Mitrovics Gyula nyug. egyet. ny. r. tanár úrnak, Vámospércs (Hajdú-megye). Igen tisztelt Barátom! Az Akadémia I. osztályának tegnapi ülésén előterjesztettem a tagsági lemondásról szóló sürgönyödet. Az osztály sajnálattal bár, de elfogadta a lemondást s erről a határozatról most értesíteni kötelességem Téged. Sajnálom, hogy a kilátásba helyezett felolvasásod, a Zala-émlékbeszéd ezen elhatározásod folytán elmarad. Régi tisztelettel üdvözöl (főtítkár)”⁸³

A következő levél, az elsővel megegyező címmel, 1947. december 2-ai keltezésű: „Igen tisztelt Barátom! A M. Tud. Akadémia I. osztálya és Ig. Tanácsa – sajnálattal bár – lemondásodat tudomásul vette. Igaz

⁷⁷ Glatz Ferenc (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002. I–III. kötet. MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, Budapest, 2003. II. kötet 883. o. Ez a kötet a forrása a közleményben említett akadémikusok adatainak is, a továbbiakban külön hivatkozás nélkül.

⁷⁸ MTA Könyvtára – Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye – Régi Akadémiai Levéltár (a továbbiakban: RAL). Jelzet: RAL 219/1947. A távirat feladásának helye: Sárospatak, ideje: 1947. július 17. 8 óra 35 perc, címzettje az Akadémia Főtítkári Hivatala. A szövegét ékezetes átírással közöljük.

⁷⁹ Valamennyi levél jelzete: RAL 219/1947.

⁸⁰ Az MTA Alapszabályai, 1946. 57. §. In: Kónya Sándor: „...Magyar Akadémia állíttassék fel...” Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990. MTA Könyvtárának Közleményei 32. (107) új sorozat. Budapest, 1994. 306. o.

⁸¹ Alapszabály 21. §, vö.: Kónya Sándor, i. m. 301. o.

⁸² Alapszabály 19. §, vö.: Kónya Sándor, i. m. 301. o.

⁸³ Géppel írt másolat, aláírás nélkül. Az I. osztály elnevezése 1858. december 20. – 1949. november 28. között: Nyelv- és széptudományi osztály. A Zala-émlékbeszéd feltehetőleg Zala György (1858–1937) szobrászra, az MTA tiszteleti tagjára vonatkozik.

tisztelettel üdvözöl régi híved (főtítkár)”⁸⁴ A levélben említett igazgatótanácsi ülést 1947. november 26-án tartották, Pais Dezső, az I. osztály elnöke vezetésével. Az ülés jegyzőkönyvének 2. pontja ezt rögzítette: „Jelenti a főtítkár, hogy az I. osztály két tagja, Zsigmond Ferenc r. és Mitrovics Gyula I. tagok lemondtak tagságukról. Mitrovics Gyula lemondását az osztály elfogadta.”⁸⁵

A harmadik főtítkári levél címzése az előzőekkel szintén azonos, dátuma 1947. december 10: „Igen tisztelt Barátom! Lemondásodat nyáron kaptam kézhez, így csak ősszel tudtam bejelenteni az osztálynak, ahonnan még a ritkábban tartott igazgatótanácsi, s utóbb, tegnap, az összes ülés elé terjesztettem. (sic!) Az összes ülés sajnálattal vette, de elfogadta lemondásodat. Midőn erről kötelességszerűen értesítelek, fogadd tiszteletem kifejezését. Régi híved”⁸⁶

Az időrend tehát világos. A végső döntés meghozatalára, az Alapszabály szerint, az akadémikusok összes ülésének volt joga, ezért lett 1947. december 9-e a tagság megszűnésének napja.⁸⁷ A kérdés most már az: milyen okok és körülmények vezették Mitrovicsot bejelentésének megtételére?

A válaszhoz vissza kell lépünk az időben. Még tartott a második világháború, amikor 1945. március 7-én Melich János ig. tag kezdeményezésére összegyűltek az elérhető akadémikusok, a testület újraindítása céljából. Az 1944-ben külföldre távozott Habsburg József főherceg elnöki tisztét megüresedettnek tekintve Kornis Gyulát választották az MTA ideiglenes elnökévé. Kornis az április 26-ai összes ülésen nem tartott szükségesnek általános tagrevíziót, úgy vélte, a háborús bűnösnek nyilvánított tagok kizárásával az Akadémia eleget tesz a megtisztulás követelményének. Ennek alapján 1945. július 20-án kizárták a tagok sorából Habsburg Józsefet, Hóman Bálintot és Orsós Ferencet.⁸⁸ 1945 májusában 37, 1946 júliusában további 28 (főleg természettudós) új levelező tag került be az Akadémiára. Az utóbbiak közül 17-en

⁸⁴ Géppel írt másolat, aláírás nélkül. Az aláírás előtti zárómondat aligha formalitás: az 1877-ben Debrecenben született Voinovich szintén esztéta és irodalomtörténész volt, tehát szakmai, nemzedéki és debreceni vonatkozásai miatt egyaránt közel állhatott Mitrovicshez.

⁸⁵ MTA Igazgató Tanács ülései 1946. február 4. – 1949. november 29. (a továbbiakban: IT jkv) 1947. november 26-ai ülés jegyzőkönyve, RAL K 1352. Zsigmond Ferenc (1883–1949) irodalomtörténész, az MTA r. tagja, korábban szintén a debreceni egyetem tanára lemondását az osztályülés nem fogadta el.

⁸⁶ Géppel írt másolat, aláírás nélkül.

⁸⁷ Alapszabály 30. §. „Az összes ülések tárgyai: (...) az osztályi és igazgatósági ülésekből áttett ügyek megtárgyalása és eldöntése.” Vö.: Kónya Sándor, i. m. 303. o.

⁸⁸ Tilkovszky Loránt: A Magyar Tudományos Akadémia a felszabadulás után 1945–1948. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 349. o.

még ugyanezen év decemberében rendes taggá léptek elő, jelentősen befolyásolva ezzel a köztestület szellemiségét.⁸⁹ Az új rendes tagok között találjuk Mansfeld Géza orvost, volt auschwitz-i foglyot, aki az MTA Igazgató Tanácsának Szent-Györgyi Albert akadémiai másodelnök vezetésével tartott, 1947. január 25-ei ülésén fölvetette a tagok politikai szempontú átvilágításának szükségességét. Az ülés jegyzőkönyve a 19. napirendi pontnál erről a következőket tartalmazza: „Mansfeld Géza *ig. tag*⁹⁰ visszatér arra, hogy az Akadémiában nem voltak belső igazolási eljárások s vannak olyanok a tagok között, akik nevének olvastára sokan fejet csóválhatnak. Pais Dezső utal arra, hogy az alapszabályban erre nézve van intézkedés. Minden tag bármikor javaslatot tehet egyes tagok kizárására.⁹¹ Az Igazgató Tanács mégis öttagú bizottságot küld ki: Turóczi-Trostler József, Bibó István, Buzágh Aladár, Rusznyák István és elnök Mansfeld Géza. A főtitkár átadja Mansfeld Géza biz. elnöknek azon tagok névsorát, aki e tekintetben már szóban voltak, s akiknek adatait ő megszerezte.”⁹²

Mansfeld személyes indítékai érthetőek voltak. Ezt az igazgatótanácsi tagok is észlelték, volt, aki óvta is őt az elfogultságtól. Ám a népbírósági tárgyalások és az igazoló eljárások által felbolydult közélet kényszerhelyzetbe hozta az Akadémiát, ezért a bizottság létrehozása elkerülhetetlen lépésnek tűnt. A tagok összetétele azonban új akadémiai generáció térnyerését jelezte, hiszen Turóczi-Trostler 1945-ben, Bibó, Mansfeld és Rusznyák 1946-ban lett akadémikus, Buzágh az 1938. évi levelező tagsága után szintén 1946-ban lépett elő rendes, majd igazgató taggá. De szólnunk kell még egy szemponttól. Az Akadémia új szellemiségű vezetői folyamatosan keresték további levelező tagok megválasztásának lehetőségét, ám az Alapszabályban korlátozott taglétszám növelésére irányuló törekvések elbuktak a régi tagok védekező mechanizmusán. Emiatt néhányan lehetőséget láttak arra, hogy egyes akadémikusok 1945 előtti magatartásának vitatható igazolására hivat-

⁸⁹ Kónya Sándor: Az akadémiai tagság összetételének változásai 1945–1949 = Magyar Tudomány, XCVI. kötet, 1989. 6. szám, 496–499. o.

⁹⁰ Mansfeld Géza nem igazgató tag, hanem minden bizonnyal a IV. Biológiai és orvosi tudományok osztálya választott képviselője volt az Igazgató Tanácsban. (Alapszabály 23.§, vö.: Kónya Sándor: „...Magyar Akadémia állíttassék fel...” i. m. 302. o.)

⁹¹ Az Alapszabály 21.§-a szerint „Az illető osztálynak titkos szavazás útján, a jelenlevő tagok kétharmad szótöbbséggel tett javaslata alapján, az összes ülés titkos szavazással s egyszerű szótöbbséggel kizárhatja az Akadémia tagjai sorából azt a tagot, akinek erkölcsi vagy állampolgári feddhetetlensége súlyos csorbát szenvedett. Az akadémiai tagság megszűnik a tagságról való lemondással is.” Vö.: Kónya Sándor: „...Magyar Akadémia állíttassék fel...” i. m. 301. o. Ezt a pontot eredetileg a háborús bűnösök kizárásakor, 1945. július 20-án iktatták be az Alapszabályba. Vö.: Kónya Sándor: Az akadémiai tagság összetételének változásai, i. m. 497. o.

⁹² IT jkv. 1947. január 25-ei ülés.

kozva úgymond „helyet csináljanak” másoknak. Ezért tudhatott a főtitkár előzetes adatokat szolgáltatni a bizottságnak. Tagjelöltek pedig voltak bőven: Lukács György pl. beadványban javasolta 10-15 kommunista társadalomtudós együttes megválasztását, sikertelenül.⁹³ A bizottság tehát hozzálátott a munkához és 1947. április 26-ai ülésén véglegesítette jelentését, amelyet másnap benyújtott az Igazgató Tanácsnak. Eszerint a bizottság, eljárása során, az akadémikusokhoz méltatlan magatartás megállapítása végett, a náci ideológia képviselőit és egyéb tevékenységeket, továbbá erkölcsi megfontolásokat vizsgált. Ennek keretében áttekintette az igazoló eljárások eredményeit, valamint az érintett tagok „köztudomású ténykedését”. A bizottság egyhangúan úgy határozott, hogy 12 akadémikus kizárására tesz javaslatot: Nemes Balogh Ernő,⁹⁴ Herzog Ferenc,⁹⁵ Johan Béla,⁹⁶ Császár Elemér,⁹⁷ Szily Kálmán,⁹⁸ Mályusz Elemér,⁹⁹ Dékány István,¹⁰⁰ Mitrovics Gyula, Dolányi Alajos,¹⁰¹ Schmidt Henrik,¹⁰² Sipeki Balázs Károly¹⁰³ és Surányi-Unger Tivadar.¹⁰⁴ A bizottság szerint Mitrovics Gyula debreceni és Dolányi Alajos budapesti egyetemi tanárok „mindketten, mint nyugdíjas professzorok, nem kerültek igazolás alá, de a bizottság értesülése szerint a nemzeti-szocialista téveszmék propagálói voltak s kéri az *ig. tanács tagjait, szíveskedjenek erre nézve felvilágosításokat adni, illetve javaslatot tenni.*”¹⁰⁵ Az Igazgató Tanács 1947. április 28-án foglalkozott a bizottság javaslataival, az ülésen Mansfeld Géza r. tag elnökölt. Első napirendként előterjesztette az általa szignált jelentést. A névsoron hosszú vita alakult ki, hiszen ilyen, csoportos jellegű eljárásra eddig nem volt példa. Mitrovics kapcsán egyedül Turóczi-Trostler fogalmazott meg kételyt: „Mitrovicsról azonban különböző híreink vannak”. Az ülés határozathozatal nélkül ért véget, a vitát elnapolták.¹⁰⁶

⁹³ Tilkovszky Loránt, i. m. 355. o. Az akadémiai történetírás eddig, tudomásom szerint, nem fordított figyelmet a Mansfeld-bizottság tevékenységére, az idézett helyen is csupán egymondatos utalás olvasható.

⁹⁴ Balogh Ernő (1890–1964) orvos, 1942-től az MTA I. tagja.

⁹⁵ Herzog Ferenc (1879–1952) orvos, 1932-től az MTA I., 1941-től r. tagja.

⁹⁶ Johan Béla (1889–1983) orvos, 1942-től az MTA I. tagja.

⁹⁷ Császár Elemér (1891–1955) fizikus, 1928-tól az MTA I. tagja.

⁹⁸ Szily Kálmán (1875–1958) mérnök, 1920-tól az MTA I. tagja.

⁹⁹ Mályusz Elemér (1898–1989) történész, 1930-tól az MTA I., 1941-től r. tagja.

¹⁰⁰ Dékány István (1886–1965) filozófus, 1922-től az MTA I. tagja.

¹⁰¹ Dolányi Alajos (1877–1963) statisztikus, 1920-tól az MTA I. tagja.

¹⁰² Schmidt Henrik (1877–1953) nyelvész, 1923-tól az MTA I. tagja.

¹⁰³ Balás Károly (1877–1961) közgazdász, 1929-től az MTA I. tagja.

¹⁰⁴ Surányi-Unger Tivadar (1898–1973) közgazdász, 1935-től az MTA I. tagja.

¹⁰⁵ IT jkv. 1947. április 28-ai ülés. A nevek a jegyzőkönyvben szereplő sorrendben és névírással, a jegyzetekben viszont az idézett akadémiai életrajzi lexikonban szereplő módon szerepelnek.

¹⁰⁶ Uo.

A folytatásra két hetet kellett várni. Az Igazgató Tanács 1947. május 10-ei ülését Kodály Zoltán, az MTA elnöke vezette. Az 1. napirendet ismét a Mansfeld-bizottság jelentésével kezdték, majd a kizárási elvekről alakult ki hosszas vita. Ebben Kodály kijelentette, hogy az elvek tisztázása nélkül a kizárások a „kaszinói kigolyózás” látszatát keltik. Az ülés végül a következő határozatot hozta: a) az eljárást megindítják; b) minden érintettet értesítenek a kizárási indítványról; c) aki mellett szót emeltek az Igazgató Tanácsban (Balogh, Herzog, Johan, Mályusz), azoknál ún. „kiegészítő eljárásra” is sor kerül; d) „*Mitrovics Gyula ügyében be kellene szerezni az „Egyedül Vagyunk”-ban írott cikkeit. Erre az Igazgató Tanács Turóczi-Trostler József ig. tagot kéri fel. Pais Dezső lelkiismereti kérdésnek tartja, hogy a bizottságnak konkrét adatok álljanak rendelkezésére, mind Mitrovics, mind Kovács Alajos esetében.*”¹⁰⁷; e) aki mellett egy tag sem szólal fel, az ellen az Igazgató Tanács kizárási indítványt tesz az osztálynak.¹⁰⁸

Az eljárás megindításáról az érintetteknek haladéktalanul megfogalmazták és még abban a hónapban elküldték az értesítést. Erre következtethetünk Mitrovics 1947. június 12-én, Sárospatakon kelt válaszleveléből. A több oldalas írományban leírja, hogy a május 10-én kelt, és május 31-én a vámospércsi címére postázott értesítést június 3-án küldték utána Sárospatakra, s azt az előző napon, tehát június 11-én kapta kézhez. Nehéz bármire is válaszolnia, mert nem ismeri a konkrét vádpontokat. Ezért az észrevételekre vonatkozó felhívásra a hírlapokból ismert kategóriák szerint reagál: a demokrácia és a reakció, a zsidókérdés és a németbarátság témakörében.

Egyetemi pedagógia tanárként a nevelésügy politikai kérdései foglalkoztatták, gyakorlati vonatkozásokban pedig az iskola és a mintagazdaság összekapcsolhatósága. Másik vezérgondolata a tanítóképzés főiskolai szintre emelése volt. Rektori beszédeiben felvetett a falusi étellel, illetve az egészségüggyel kapcsolatos kérdéseket. Már sárospataki gimnáziumi tanárként ellenezte a külön „úri konviktus” (étkezde) létesítését. Szociális érzékét mutatja, hogy Miskolcon és Debrecenben 50, illetve 180 fős internátusok létrehozását kezdeményezte. A zsidókérdés kapcsán közli, hogy az általa alapított Magyar Esztétikai Társaság működése szabad elveken alapult. A választmányi tagok 17%-a, köztük a társaság főtitkára zsidó származású volt. Saját gyermekeit a Szepességben zsidó családnál helyezte el német nyelvtanulás céljából, ahonnan ő cseregyerekeket fogadott. Számos egyéb zsidó kapcsolata volt, *A műalkotás szemlélete* c. művét pl. Mauthner Manó (Rózsavölgyi és Társa) adta ki, s az Esztétikai Társaság kiadványait szintén zsidó

¹⁰⁷ Pais Dolányi Alajosról beszélt, aki 1943-ig a dolányi Kovács Alajos nevet viselte.

¹⁰⁸ IT jkv. 1947. május 10-ei ülés

kiadó jelenteti meg. A németkérdésről nyilatkozva utal arra, hogy Debrecenben ő indítványozta Huss Richárd egyetemi tanár magatartásának kivizsgálását, mert az illető Volksbund-propagátor volt. Mint rektor, megtagadta az arcképének halála utáni megfestetését. Egyébiránt, tanári teendői mellett, 1940 óta rendszeres esztétikájának kidolgozásán munkálkodik. Ennek második kötete vár megjelenésre *A szép fogalma* címmel. Levelét a következő szavakkal zárja: „*mindezek miatt meg vagyok győződve arról, hogy szellemi életünk története nem a benyújtott kizárási javaslat és nem is annak elfogadása alapján fogja megrajzolni az én szellemi és erkölcsi képmásomat, hanem egész életem folyamán kitarító munkásságom értékei, életem alkotásai és irodalmi műveim alapján, melyekről nem egyszer az akadémiai nagydíj odaítélése alkalmából is kaptam elismerő szavakat a jelentésekben. Mindezek miatt 76 évvel a vállamon, 48 évi közszolgálat után talán ahhoz is lehet jogom, hogy a még rám váró napokat zaklatás nélkül, békességben tölthessem el.*”¹⁰⁹

Mitrovics egy héttel később, június 19-én, rövid kiegészítést fűzött leveléhez, amelyet szintén elküldött az MTA-nak. Ebben – szociális érzékenységét bizonyítandó – arról ír, hogy az első világháború után a szülőjét gondozó vincellér megözvegyült feleségének egyik gyermekét magához vette és érettségiig sajátjaként nevelte.¹¹⁰

A levél visszhangjáról dokumentumot nem találtunk, csak azt tudjuk, egy hónappal később Mitrovics táviratban bejelentette lemondását. Emiatt a bizottságnak az a határozata, hogy Turóczi-Trostler József vizsgálja meg az *Egyedül Vagyunk*ban megjelent Mitrovics-cikkeket, okafogyottá vált. A történelmi alaposág azonban megköveteli, hogy e kérdésnek is utána járjunk.

Az *Egyedül Vagyunk* című,¹¹¹ 1938–44 között megjelenő, főszerkesztőként végig Oláh György által jegyzett, magát fajvédőként definiáló folyóirat kezdetben széles körből merítette szerzőit: Benda Kálmán, Darvas József, Illés Endre, Kodolányi János, Kovács Imre, Makkai László, Makkai Sándor, Móricz Zsigmond, Németh László, Szabó Lőrinc, Veres Péter stb. De velük együtt megjelent a lapban Endre László, Imrédy Béla, Jaross Andor, Rácz Jenő, Rajniss Ferenc is. 1940 tavaszán erőteljes politikai programváltás történt, szerkesztőbizottság alakult – többek között – Miltay István, Imrédy, Jaross, Rácz részvételével. Az immár szélsőjobbaldali orgánus szerzői közül ezután kikoptak a korábbi értelmiségiek. 1942-ben újabb változás történt: a lap kétheti megjelenésűvé, hírlapszerűvé vált, a szerkesztőbizottság megszűnt. A

¹⁰⁹ RAL 361/1947.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Országos Széchényi Könyvtár, Mikrofilmtár FM3/9837.

formai jegyek mellett a magát társadalompolitikai és szépirodalmi folyóiratként meghatározó, ekkor már főleg antiszemita és szélsőjobboldali politikai publicisztikát közlő periodika stílusa bulvárjellegűvé vált. A korábbi szerzők között megtaláljuk Erdélyi Józsefet, Sinka Istvánt, cikksorozattal van jelen Mályusz Elemér, felbukkan Jankovich Ferenc és Wass Albert. E periódusra tehető Mitrovics megjelenése is, aki 1942 augusztusa és 1943 novembere között öt alkalommal jelent meg a lapban, de nem klasszikus szerzői értelemben. Először olvasói levelét közzétették, ezután két interjút készítettek vele, majd beszámoltak egy vidéki előadásáról, s végül – a szerkesztőség felkérésére – ő válaszolt néhány olvasói kérdésre.

Mitrovics levele *Mi valósult meg Gömbös kultúrpolitikájából?* címmel jelent meg. A cikket, mint jelzi, nem közlésre szánta, hanem Gömbös halálának évfordulója miatt érezte szükségét, hogy összefoglalja azokat a nevelési elveit, amelyeket '20-as években – az akkor pártvezér Gömbös kérésére – ő ajánlott a későbbi miniszterelnök figyelmébe (nyolcosztályos népiskola, egységes középiskola, érettségire épülő tanítóképzés stb.). Felhatalmazta ugyanakkor a főszerkesztőt, hogy „adatait felhasználják”. A lap a levelet teljes terjedelemben leközzölte, hozzátéve, hogy szerzője „régí fajvédő”.¹¹² Ezt követte a Nemzeti Színház vezető Németh Antal elleni támadásokról szóló interjú. Mitrovics elzárkózott attól, hogy színházat korábban szintén irányító Voinovich Géza bíráló szavait kommentálja, de kifejtette nézeteit Németh igazgatói működésének pozitívumairól. Elemezte a színház szerinte kedvezően megváltozott műsorpolitikáját, és megállapította, hogy az igazgató „erős és öntudatos faji alapon áll”, amennyiben a zsidó befolyást csökkentette.¹¹³ Pár hónap múlva az Akadémiai Nagydíj odaítélésének körülményeiről faggatták a professzort. Hóman Bálint ellenében ugyanis a baloldali gondolkodású Szekfű Gyula kapta az elismerést, s ez kiváltotta a jobboldal nemtetszését. Mitrovics az interjúban áttekintette az adományozási eljárás rendjét és nem vonta kétségbe a szavazás jogszerűségét. A riportert minduntalan „tudományos szempontokon kívüli” okokra volt kíváncsi, de a professzor kikerülte a csapdákat. Amikor a fajvédelem és a zsidókérdés akadémiai kutatásának hiányáról kérdezték, elmondta, hogy „nemzetiségi kérdésben” a nyelvészeink kiváló munkát végeznek, a fajbiológiának viszont – az általa egyébként tisztelt – Méhelő Lajos lemondása óta nincs akadémikus kutatója. Az akadémiai tagválasztások

¹¹² Mitrovics Gyula: *Mi valósult meg Gömbös kultúrpolitikájából?* = *Egyedül Vagyunk*, V. évf. 18. szám, 1942. augusztus 28. 11–12. o.

¹¹³ Mitrovics professzor a Németh Antal elleni támadásokról. *A Nemzeti Színház problémája a legnevesebb magyar esztétikai professzor megvilágításában* = *Egyedül Vagyunk*, VI. évf. 3. szám, 1943. január 29. 4. o.

újságíró által feltételezett rejtett szempontjait nem volt hajlandó kommentálni.¹¹⁴ A következő hónapban a lap Mitrovics vidéki előadásáról közölt beszámolót, amelyben a pedagógusok erkölcsi és anyagi megbecsülésének szükségességéről és az általuk végzett munka nehéz körülményeiről volt szó, mindenfajta ideológiai töltés nélkül.¹¹⁵ S végül *A jobboldal postaládája* rovatban jelentek meg az esztéta gondolatai. E sorozatban mindig más, a laphoz kötődő közéleti személyiség válaszolt néhány beküldött olvasói kérdésre. „A zsidó szellem befolyása esztétikai kultúránkba” felvetésre válaszolva arról írt, hogy ő már 1928-ban bírálta Lukács György, Balázs Béla, Jászi Oszkár egyes nézeteit, majd általában szolt az idegen szellemi áramlatok, az individualizáció, az anyagelvűség, a művészetek öncélúságának káros hatásairól. A további – lényegében bulvárjellegű – kérdésekre (szocialista színészek, a rádió helyzete, sztárgázsik) még inkább konkrétumok nélkül reagált, hangsúlyozva, hogy mindig a nemzeti értékek és a tartalmi kérdések fontosak.¹¹⁶

Mindezek után a történész gondban van, ha Mitrovics felett ítélnie kell. Mert bár a tudományos életmű a fenti sajtószerelésekkel kétségtelenül gellert kapott, a professzor publicisztikai megnyilvánulásai sem mennyiségükben, sem minőségükben nem alkalmasak valamiféle elszámoltatásra. A Gömbös-féle levélben, ahogy maga is írta, korábban már megjelent gondolatait összegezte.¹¹⁷ A szerkesztőség kapott az alkalmon, és a továbbiakban ők keresték a neves esztétát különböző témákban, s ez valószínűleg legyezgette a nyugalmazott professzor híúságát. Németh Antal megítélése kapcsán csak a megfogalmazásában tévedett, hiszen a színház történet ma már elismeri a fiatal igazgató haladó törekvéseit, s döntéseit nem antiszemitizmussal, hanem minőségi cserékkel hozza összefüggésbe, s őt magát kifejezetten baloldalinak tekinti.¹¹⁸ Objektív maradt a Szekfű-ügyben, s a pedagógusokról szóló előadása és az olvasói levelekre adott válaszai sem uszítóak. Mindazonáltal vitathatatlan, hogy erősen szimpatizált a jobboldallal, hagyta,

¹¹⁴ *Mi történt az Akadémián?* Mitrovics professzor beszél Szekfű Gyula tüntető megjutalmazásáról = *Egyedül Vagyunk*, VI. évf. 12. szám, 1943. június 4. 3. o.

¹¹⁵ Mitrovics professzor a tanárok és tanítók hősiességéről = *Egyedül Vagyunk*, VI. évf. 15. szám, 1943. július 16. 4. o.

¹¹⁶ *A jobboldal postaládája*. Most Mitrovics Gyula professzor válaszol = *Egyedül Vagyunk*, VI. évf. 23. szám, 1943. november 5. 12. o.

¹¹⁷ *Emlékkönyv Mitrovics Gyula ötven-esztendősi írói működésének tiszteletére*. Szerkesztették: Baránszky-Jób László, Boda István, Faragó Tibor, Vajthó László és Zombor Zoltán. Budapest, 1939. 675. skk. o. (ún. Mitrovics-Emlékkönyv)

¹¹⁸ *Vö.: Németh Antal: Új színház! Tanulmányok*. Válogatta és szerkesztette: Koltai Tamás. Műzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1988. Lásd különösen a szerkesztői előszót: 5–23. o.

hogy személyét és gondolatait koncepciózusan felhasználják, miközben nyilvánvalóan tisztában volt a lap orientációjával.

Ha Mitrovics ellen nem is, a Mansfeld-bizottság által eltávolításra javasolt többi akadémikus esetében a procedúra tovább folyt. Az eljárásban végül egyetlen tag kizárására sem került sor, de a szóban forgó 11 tag 1949 végéig – különböző okok miatt – mégis kikerült az Akadémiáról. Közülük utóbb 9 főt rehabilitáltak. Nézzük ezeket sorban. 1948 tavaszán az Igazgató Tanács javaslatot tett arra, hogy töröljék azok tagságát, akik 1945 óta úgymond „nem adtak hírt magukról” (mert pl. külföldre távoztak). Az összes ülés az indítványt magáévá tette és beiktatta az Alapszabály átmeneti intézkedései közé. Ennek alapján 1948. április 23-án kizárták Balás Károlyt, Surányi-Unger Tivadart, Schmidt Henriket, Szily Kálmánt, valamint a korábban kizárásra nem javasolt Jendrassik Györgyöt.¹¹⁹ A döntés koncepciój jellegét elismerve az MTA közgyűlése Jendrassik és Szily tagságát 1989. május 9-én, Balás, Surányi-Unger és Schmidt tagságát 1991. május 9-én visszaállította. Balogh Ernőt, Dékány Istvánt, Herzog Ferencet, Johan Bélát és Mályusz Elemért az Akadémia 1949. évi politikai átszervezésének keretében, 1949. október 31-én, 117 további akadémikussal együtt tanácskozó taggá minősítették át, amellyel tagságuk lényegében megszűnt.¹²⁰ Az 1989. május 9-ei közgyűlés kimondta e döntés megalapozatlanságát, a tagságokat visszaállította, sőt Johan Béla 1990-ben posztumusz Széchenyi-díjat is kapott. Ugyancsak az 1949. október 31-ei összes ülésen vesztette el tagságát Császár Elemér, akit 1948-ban politikai okokból bebörtönöztek.¹²¹ Dolányi Alajost népellenesség vádjával 1947-ben ítélték két év börtönbüntetésre, emiatt 1949. április 23-án kizárták az Akadémiáról. Kettőjük rehabilitációjára – a bírósági ítéletek miatt – nem került sor.

Az áttekintésből kitűnik, hogy az 1947-ben indult kizárási eljárásban a Mansfeld-bizottság javaslatainak túlnyomó többségét nem támasztották alá valós érvek, a folyamatot politikai szempontok és téves értékelések jellemezték. Ebben szakmai féltékenység, nemzedéki és személyes elfogultság egyaránt szerepet játszhatott. De vajon mi történt volna Mitroviccsal, ha lemondás helyett megvárja a kizárási indítvány elbírálását? A kérdés talán történelmietlen, de az ügy utóéletének ismeretében biztosra vehető, hogy eltávolítására, akkor, nem került volna

sor. Ugyanakkor minden bizonnyal bekerült volna az 1948. április 23-án kizártak közé, különösen külföldre távozása miatt. Így viszont az utókor alkalmasint őt is rehabilitálta volna.

Mitrovics a lemondás mellett döntött. Jobboldali politikai publicisztikája következményeit bírósági úton aligha kérték volna számon (ahogy pl. ez Mályusszal sem történt meg), de ezt ő a '40-es évek végén nem tudhatta. Lemondásra az 1930-as években akadtak példák: Iványi Béla történész, Mitrovics egykori debreceni professzortársa is így vált meg akadémiai levelező tagságától 1937-ben. Mitrovics szemé előtt azonban minden bizonnyal a szélsőjobboldali biológus, a szintén zempléni származású Méhélly Lajos esete lebegett, aki akadémikustársai felháborodása miatt már 1931-ben lemondott rendes tagságáról, ám a közéletből nem hátrált ki. Őt 1946-ban népellenes és háborús bűnök miatt tíz év börtönre ítélték. Az akadémiai vizsgálat miatt Mitrovics nyilvánvalóan megijedt, ezért lépett ki és távozott külföldre. Az utókor akkor jár el helyesen, ha életművét tudományos eredményei alapján ítéli meg.

¹¹⁹ Kónya Sándor: Az akadémiai tagság összetételének változásai, i. m. 499–500. o.

¹²⁰ Uo. 506. o. Az átszervezésről részletesen lásd: Pótó János: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949 = Történelmi Szemle, XXXVI. évf. 1994. 1–2. szám, 79–110. o.; Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.

¹²¹ Kónya Sándor: Az akadémiai tagság összetételének változásai, i. m. 504. o.

Országos tanévnyitók Sárospatakon: Polinszky Károly, Pozsgay Imre, Mádl Ferenc és Orbán Viktor beszédei, 1976–2001¹²²

Sárospatakon a 20. század utolsó negyedében, illetve az ezredfordulón négy ízben került sor országos, vagy országos jelentőségű tanévnyitó ünnepségre. A legalább miniszteri szintű programok – az iskola típus, vagy a fenntartó szempontjából – négy különböző intézményt érintettek.

1976. szeptember 10-én Polinszky Károly oktatási miniszter a tanévnyitó keretében avatta Comenius Tanítóképző Főiskolává az addigi nevén Felsőfokú Tanítóképző Intézetet. 1981. augusztus 30-án Pozsgay Imre művelődési miniszter a 450. tanévébe lépő Rákóczi Gimnázium udvarán tartott országos ünnepségen mondta el beszédét. 1993. szeptember 1-jén iskolaavató és tanévnyitó köszöntőt tartott Mádl Ferenc művelődési és közoktatási miniszter az újonnan átadott Árpád Vezér Gimnáziumban. 2001. augusztus 30-án pedig Orbán Viktor miniszterelnök volt az országos református tanévnyitó ünnepséget rendező Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumának vendége.

Az alábbiakban a történeti időrendet követve közzétesszük az elhangzott beszédeket, illetve – ha az eredeti szöveg nem állt rendelkezésre – a rendezvényről hírt adó újságcikket. Az akkori sajtó természetesen többször is foglalkozott az országos jelentőségű helyi eseményekkel, így a tudósítások közül a legrészletesebbet választottuk ki. A közölt beszédek fontos kortörténeti dokumentumok, mert őrzik az előadók személyes vonásait, de tükröződik bennük az adott korszak ideológiai, oktatáspolitikai felfogása is. Közös vonásuk azonban, hogy bizonyítják: a pataki nevelés hagyományait és a település kiemelkedő iskolavárosi jelentőségét minden politikai rendszer elismerte.

Polinszky Károly¹²³ tanévnyitó beszéde a Comenius Tanítóképző Főiskolán, 1976.

„A tanítóképzés 427., a tanítóintézeti képzés 120., a felsőfokú tanítóképzés 18., az óvónői képzés 6. és a főiskolai tanítóképzés első tan-

¹²² Megjelent: Országos tanévnyitók Sárospatakon, 1976–2001. Mádl Ferenc, Orbán Viktor, Polinszky Károly, Pozsgay Imre beszédei. Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Bolvári-Takács Gábor. = Zempléni Múzsza, II. évf. 1. szám, 2002. február, 70-82. o.

¹²³ Polinszky Károly (1922–1998) Kossuth-díjas kémikus, egyetemi tanár, oktatáspolitikus, az MTA rendes tagja. 1963-ig a Veszprémi Vegyipari Egyetem, 1980–86-ban a Budapesti Műszaki Egyetem professzora és rektora. 1963–74-ben művelődésügyi miniszterhelyettes, 1974. május–júniusban művelődésügyi miniszter, 1974-től 1980-ig oktatási miniszter.

évet megnyitó nyilvános tanácsülésen Kődöböcz József főiskolai igazgatóhelyettes köszöntötte a diákokat és a vendégeket Sárospatakon. Az ünnepségen, amelyet szeptember 10-én délelőtt 10 órakor tartottak meg, részt vett dr. Polinszky Károly oktatási miniszter, Deme László, a Borsod megyei Pártbizottság titkára, dr. Ladányi József, a Borsod megyei Tanács elnöke, dr. Voksán József, a Pedagógus Szakszervezet főtitkára, Török László, a KISZ Borsod megyei Bizottságának első titkára, valamint országos, megyei, párt- állami és tömegszervezetek képviselői, Sárospatak vezetői, a testvérintézmények küldöttei. A köszöntő és a tanítóképző főiskola női karának rövid műsora után dr. Polinszky Károly oktatási miniszter mondott avató és névadó ünnepi beszédet.

– 1654-ben mondotta Comenius: Bárcsak az én pataki iskolámat felvirágozni látnám. Az a tény, hogy ma a főiskolává vált sárospataki tanítóképző az ő nevét veszi fel, tiszteletteljes főhajtás is a nagy pedagógus előtt, – mondotta többek között ünnepi megnyitójában a miniszter, majd szólt róla, hogy a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1974. évi 10. számú törvényerejű rendeletében elhatározta, hogy 8 tanítóképző intézetet kell fokozatosan főiskolává előléptetni. Az elmúlt évben négy főiskolai avatóra került sor.

Idén a kecskeméti óvónőkészítő, a bajai, a debreceni és a sárospataki tanítóképző intézet kapta meg a főiskolai rangot. Patakon kiemelkedő jelentőségű a tanítóképzés, hiszen hazánkban elsőként itt indult meg 1549-ben, igaz, akkor csak járulékos elemként. De Comenius itt-tartózkodása idején már elmondhatták: a pataki iskola egész Magyarországnak képezte a tanítókat. A szervezett tanítóképzés 1857-ben kezdődött meg és az iskola történetében 1959 a következő nagyon jelentős dátum, amikor felsőfokú oktatási intézménnyé vált. A történeti múlt felidézése után arról szólt dr. Polinszky Károly, hogy az 1972-es oktatáspolitikai határozat nagy figyelmet szentelt az általános iskolára és a főiskolává kinevezés ezzel szorosan összefügg.

– Különösen értékes számunkra, hogy továbbfejlesszük az alsó tagozatot, s hogy a szocialista társadalom felépítésében szakmailag jól felkészült, szocialista gondolkodású, elkötelezett pedagógusok segítsenek bennünket. Biztos vagyok benne, hogy a Comenius nevét viselő sárospataki tanítóképző főiskola élen jár ebben – mondotta.

A Comenius Tanítóképző Főiskolai diákjait és tanárait köszöntötte dr. Ladányi József, a megyei tanács elnöke is, aki átadta a megyei tanács által adományozott új zászlót dr. Károly István főigazgatónak. A zászló átadásakor – amelyen az „Alkotva válunk alkotókká” mondat olvasható – szólt arról is, hogy a megye iskoláiban várják a fiatalokat, számítanak

rájuk. A főiskola új zászlajára az egri, a győri, a debreceni, a kecskeméti testvérintézetek, és a sárospataki Rákóczi Gimnázium képviselői kötöttek szalagot.

Az új, 1976–77-es tanévet dr. Károly István főigazgató nyitotta meg, aki többek között elmondotta, hogy az elmúlt 17 évben 1310 tanító és 300 óvónő szerzett diplomát az intézetben. A tanévnyitó beszéd után tette le a főiskolai esküt az a 92 tanítójelölt, és 75 óvónőjelölt, akik most kezdik meg tanulmányaikat a nappali tagozaton. Végezetül dr. Károly István bejelentette, hogy a Főiskola Tanácsa 48 pedagógusnak adományozott arany-, gyémánt-, és vasoklevelet, amelyeket az idős pedagógusok az iskolai tanévnyitón vettek át. Az ünnepséget bezárva idézték megint Comenius, aki nagyfényűnek álmodta meg a pataki iskolát, feladatul adva évszázadok múltán is: olyan pedagógusokat kell nevelni, akik a felnövekvő nemzedéket a csúcsra vezetik.¹²⁴

Pozsgay Imre¹²⁵ tanévnyitó beszéde a Rákóczi Gimnáziumban, 1981.

„A sárospataki általános iskolák, a Rákóczi Gimnázium, a középfokú tanintézetek valamennyi diákja ünneplőbe öltözött vasárnap. Délután 5 órakor a gimnázium udvarán tartották meg az országos tanévnyitó ünnepséget, amelyre nemcsak a diákok és a pedagógusok, a szülők, a jubileumi ünnepségre összesereglett öregdiákok voltak kíváncsiak, hanem a város lakói is. A tanévnyitó ünnepségen részt vettek – amint azt meg nyitójában Borsos Árpád, a Borsod megyei Tanács művelődési osztályvezetője is említette – a párt-, állami és társadalmi szervezetek országos és megyei képviselői, a megyei alsó-, közép- és felsőfokú intézmények vezetői. Az elnökségben foglalt helyet Pozsgay Imre művelődési miniszter, Grósz Károly, az MSZMP KB tagja, a Borsod megyei Pártbizottság első titkára, valamint dr. Ladányi József, a Borsod megyei Tanács elnöke is.

A Himnusz után – amelyet a sárospataki oktatási intézmények egyesített énekkara adott elő – Pozsgay Imre művelődési miniszter mondott tanévnyitó ünnepi beszédet.

¹²⁴ Megjelent: Alkotva válunk alkotókká. Főiskolai tanévnyitó Sárospatakon = Észak-Magyarország, 33. évf. 1976. szeptember 11.

¹²⁵ Pozsgay Imre (1933) politikus, a filozófiatudomány kandidátusa. 1975–76-ban kulturális miniszterhelyettes, 1976-tól 1980-ig kulturális miniszter, 1980–82-ben művelődési miniszter. 1982–88-ban a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtítkára, 1988–90-ben államminiszter. 1980–89-ben az MSZMP Központi Bizottsága, 1988–89-ben a Politikai Bizottság tagja. 1991–2003-ban a KLTE, illetve a Debreceni Egyetem egyetemi tanára.

Elsőként a jubiláló intézmények tanárait, tanulóit köszöntötte, s e helyről kívánt hazánk valamennyi pedagógusának, gyermek- és ifjúságvédelemmel foglalkozó szakemberének, s valamennyi diákjának sikeres, örömteli munkát az új tanévben.

– Ilyenkor, tanévkezdéskor a művelődési kormányzat éppúgy, mint a művelődésügy minden érdemes dolgozója, határozott eszmékkel és megfontolt tervekkel, felkészülten lát neki feladatának – mondotta. – Ezek az eszmények és tervek lényegesen nem térnek el az előző évitől, de abban igen, hogy újabb tapasztalatok, ismeretek birtokában, nagyobb tudással, mélyebb meggyőződéssel, tehát általában felkészültebben közeledünk fontos célunkhoz, a szocialista nevelőiskola megteremtéséhez, általánossá tételéhez. A pedagógusok nagy többségében tudatosodott, hogy az iskola nem csupán az ismeretközlés színtere, hanem a társadalom nevelésének egyik legfontosabb intézménye, ahol a tanítási órák és az órán kívüli tevékenységek egyaránt a személyiség formálódását, képességeinek kibontakozását segítik. Az iskola egész működésével részt vesz a tudományos világnézet, szemlélet, életmód és ízlés kialakításában. A szocialista iskola az egész emberre veti tekintetét.

A művelődési miniszter tanévnyitó ünnepi köszöntőjében szólt róla, hogy az iskolát, ahhoz, hogy betölthesse emberformáló, nevelő szerepét, szakadatlanul formálni, fejleszteni kell. A fejlesztés alapelvei megfogalmazódtak pártunk XII. kongresszusán, a nélkülözhetetlen feltételek megteremtésének eszközeit pedig – a lehetőségekhez mérten – a VI. ötéves terv tartalmazza.

– Valljuk – mondotta –, az egész társadalom szükségletét szem előtt tartva, hogy az iskolát nem időnkénti lökésekkel, megrázkódtatást okozó változásokkal, hanem folyamatos, szakadatlan fejlesztéssel kell beilleszteni a társadalmi haladás menetébe. Elvünk itt is, mint az élet oly sok területén; a haladás és biztonság együttes követelése. Merthogy fejlődésre, fejlesztésre ezen a területen is szükség van, azt józan ésszel mindenki belátja. Az oktatással, neveléssel szemben keletkező újabb társadalmi szükségleteket ki kell elégíteni. A teendő: az iskolarendszer és az oktatás-nevelés fejlesztésében olyan megoldás keresése, amely épít a magyar nemzeti oktatásügy évszázados, jó hagyományaira, a jó nemzetközi tapasztalatokra, a szocialista iskolarendszer vívmányaira, a mai iskola sok-sok értékére.

Tanévnyitó ünnepi köszöntőjében Pozsgay Imre szólt a közoktatás és a felsőoktatás fejlesztésének távlati feladatairól, s arról, hogy változó céllal és szigorúbb követelményekkel, de változatlanul szükség lesz a jövőben is a felnőttoktatásra.

– Miközben a távlati fejlesztési tervek előkészítésén fáradozunk – folytatta beszédét – egy pillanatra sem feledkezhetünk meg az iskola mai gondjairól, feladatairól. Látjuk, hogy az óvodák, iskolák fenntartói, a tanácsok és más szervezetek nagy felelősségtudattal törekszenek enyhíteni az óvodák zsúfoltságán, elérni, hogy lehetőleg minden iskoláskor előtti gyermek megfelelő intézményes előkészítés után léphessen be az általános iskola első osztályába. Tudjuk, hogy el kell telnie egy-két esztendőnek, amíg az óvodák zsúfoltságából eredő gondjaink megoldódnak, de már nincs messze az idő. A megkönnyebbülésben – sajnos – szerepe lesz annak is, hogy a születések számában megváltozott az irányzat, folyamatosan csökken az óvodáskorba lépő gyerekek száma. Ezután az általános iskola gondjairól szólt a művelődési miniszter, emlékeztetve arra, hogy éppen e mostani, az 1981–82-es tanévben lép be a legnépesebb csapat az első osztályba.

– Csaknem tizenötezerrel lesznek többen, mint tavaly. A ténynek csak örülhetünk. De nem hallgathatjuk el, hogy általános iskoláink ma még nincsenek teljes mértékben felkészülve ezeknek a nagy létszámú korosztályoknak a fogadására. Ebből a felismerésből született meg a kormányhatározat az általános iskolák fejlesztéséről, a tanteremhiány okozta gondok enyhítéséről, a nevelési lehetőségek jobb kihasználásáról. A kormány e területre szóló programjának megvalósításáig is türelmet, kitartó erőfeszítést és jó nevelői együttműködést kérünk az általános iskolákban dolgozó pedagógusoktól – mondotta Pozsgay Imre, aki megfogalmazta e téren a tanácsok, a társadalmi-gazdasági szervezetek és az állampolgárok felelősségét is. Egyben, a művelődési kormányzat nevében támogatást is ígért a helyi iskolafejlesztési kezdeményezésekhez.

Az idej tanévhez kapcsolódó konkrét feladatok között említette meg a művelődési miniszter, hogy egyelőre szűk körben, de megkezdődött az előkészítése az ötnapos tanítási hétre való áttérésnek is. Ezzel kapcsolatban mondotta, hogy a gyerekek megnövekedett hét végi szabad idejével együtt, növekszik a családok felelőssége a szabad idő értelmes eltöltésében.

– Tanévnyitókön és sok egyéb alkalomkor szinte mindent elmondunk már a pedagógusok megbecsüléséről, hivatásuk nagyszerűségéről. A jövő tanévben a megbecsülés újabb, kézzelfoghatóbb, gyakorlati példáit is fel kell mutatnunk. Többet kell tennünk az igazságosabb munkamegosztásért, a valódi pedagógiai teljesítmény felismeréséért és támogatásáért, az iskolai, nevelőtestületi légkör javításáért, a nevelő és az iskola társadalmi tekintélyének megerősítéséért.

Végezetül a művelődési miniszter azt mondta:

– Jó iskolát teremteni a hazának, a szocialista Magyarországnak, ez közös érdekünk és közös felelősségünk. Társadalmi, gazdasági gondjainkon úrrá lenni, népünk további felemelkedését előmozdítani csak jó iskola segítségével lehet. Példaként álljon itt ismét a pataki kollégium, amely nagyszerű iskola azért lehetett, mert olyan pártfogói voltak, mint a Rákócziak, mert olyan nevelői voltak, mint Comenius és méltó utódai, ami által olyan diákjai lehettek, mint Bessenyei György, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc, Kossuth Lajos és a többiek. Büszkeségünkre okot adó, gazdag hagyomány és a jelen kapcsolatát pedig mi sem példázza jobban, mint hogy a szocialista Magyarország vezetői, tudósai, politikusai és nevelői közül, sokan ebben az iskolában készültek fel hivatásukra.

„...minden áldozat kicsiny ahhoz képest, miket a hazának kívánni joga van...” – idézte Pozsgay Imre egy debreceni volt diák, Kölcsey szavait.

– Új társadalmunk szilárd alapjain és nemzetünk évezredes haladó hagyományain új közösséget kell teremtenünk. A családra, a szocialista iskolára, társadalmunk egész nevelési programjára érvényes a költői parancs: A haza minden előtt! – fejezte be tanévnyitó ünnepi beszédét Pozsgay Imre.

A legfiatalabbak, az első osztályosok virágcsokra után ünnepi műsor következett, amelyben a gimnázium és a sárospataki általános iskolák tanulói működtek közre. Az országos tanévnyitó ünnepség zárszavában Borsos Árpád többek között azt fogalmazta meg, hogy a diákoknak és a tanároknak nem a „majd holnap” fogalmával, hanem a „már ma” szellemében kell dolgozniuk azért, hogy az 1981–82-es tanév feladataival eredményesen birkózhassunk meg.¹²⁶

Mádl Ferenc¹²⁷ tanévnyitó beszéde az Árpád Vezér Gimnáziumban, 1993.

„Amikor az ember belép ide a tudomány csarnokába, hirtelen erős élmény hatja át. Keresi a gondolatait, hogy megfogalmazza magának, mit is érez. De rájön, hogy ezt csak valami építészeti-filozófiai tanulmányban tudná összehozni. Belátja, hogy erre most képtelen. Hagyja tehát zuhanni magára az élmény, s közben mégis kutat gondolatainak mélyén valami frappáns rövid mondat után, amely hátha jól kifejezi, amit érez.

¹²⁶ Megjelent: Csutorás Annamária: Országos tanévnyitó ünnepség Sárospatakon. Pozsgay Imre mondott beszédét = Észak-Magyarország, 38. évf. 1981. szeptember 1.

¹²⁷ Mádl Ferenc (1931–2011) Széchenyi-díjas nemzetközi jogász, egyetemi tanár, politikus, az MTA rendes tagja. Tudományos kutató, majd az ELTE professzora. 1990–93-ban tárca nélküli miniszter, 1993–94-ben művelődési és közoktatási miniszter, 1995-ben köztársasági elnökjelölt, 2000-től 2005-ig a Magyar Köztársaság elnöke.

Hasonló eset történt itt a minap, amikor – egy jelenlévő elbeszélése szerint – bejött ide az akkor üres nagy terembe Ház Bence, egy tíz éves székely fiú. A bejárattól kicsit beljebb megállt. Levette szalmafonatú székely kalapját. Széthordta tekintetét előbb a csarnok hajóján, aztán a karzaton. S egyszer csak kiszakadt belőle egy mondat: „Hát ez vagányul meg van csinálva.” Lehet, hogy nem túl pallérozott szavak, de azért nehéz az élménynek ehhez az őszinte gyermeki megvallásához bármit is hozzátenni.

Jó itt lenni. Sok mindenért.

Megtisztelő és tiszteletet parancsoló önökkel itt ünnepelni, mert a honfoglaló Árpád utódainak városában Sárospatakon vagyunk, ahol már I. Endre király idejében vár állott, ahol a kőbe épült történelem, a Rákóczi-vár, a pataki kollégium épületeire ma a modern magyar építészet e csodálatos architektúrájú Makovecz-épülete felel.

Megtisztelő és tiszteletet parancsoló itt együtt ünnepelni, mert Sárospatakon már a középkorban fényes iskola és kultúra virágzott, ez a hely egyszerre volt országunk egyik nagy nemzeti és európai hírű kulturális központja. Legkorábbi ismert történelmi alakja Árpád-házi Szent Erzsébet, a mindennapi szolidaritás hőse és szentje.

Tanítványa volt a mátészalkai csizmadia fiából lett esztergomi érsek, az ország primásává emelkedett Szalkai László, aki bandériumot vezető zászlós főúrként esett el a haza védelmében Mohácsnál. Mohácstól már csak a Perényiek és Kopácsi jöttek vissza, akik életre hívják a pataki kollégiumot, hogy a haza puritán erkölcsű fiait korszerű tudománnyal vértessék fel, így segítvén egy öntudatos nemzet felsegélését és megerősödését. A kollégium híres tanára mindjárt alapítás után Balsaráti Vítus János lett, akinek élete modern odisszeiának is beillenek: cse-csemőként úgy marad életben, hogy a Délvidékre betörő törökök egy égő házból számalomból bölcsőstől az utcára dobják; Wittenbergben is tanul, Olaszországban orvosdoktor, a pápa udvari orvosa lesz, de protestánsként Patakon találja meg otthonát, itt kollégiumi tanár és hazánk első nagy iskolaorvosa lesz.

A pataki kollégium és a vár odisszeája történetének is izgalmas – a Thököly- és Rákóczi-szabadságharctól egészen napjainkig: a kollégium hanyattatása és visszatérése, a vár pusztulása és újjáépülése, a torzsalkodás és a kiegyezés, amelyben pl. a XVIII. század elején még az angol és a porosz király is közbevetette magát III. Károlynál, hogy ne háborgassa Patakot, se tanárait, se tanulóit. A türelem és a béke megmegerősödött. Sárospatak fényes lapjain sok minden olvasható: a Rákóczi-szabadságharc; az utolsó kuruc országgyűlés; 1666-ban Rákóczi Ferenc itt ülte menyegzőjét Zrínyi Ilonával; az 1600-as években Come-

nus itt dolgozza, illetve próbálja ki pedagógiai-nevelési elveit, a művelődésügy reformjával itt hirdeti az enciklopédikus műveltségisményt, az egymás tiszteletét kifejező-hordozó béke és együttműködés hitvallását; az 1790–91. évi XXVI. törvénycikkben biztosítván újból a szabad vallásgyakorlást és iskolák szabad szervezését a béke alkotó éveiben a kultúra és a megértés aurája-szelleme sugárzott Patakon: Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Szemere Bertalan is voltak itt növendékek; 1796-ban készült tantervben érvényre jutott a „nemzeties szellem védelmezése”; a magyar magánjog számára külön tanszéket állítottak fel; volt 1885-ben már saját ifjúsági lapja, volt segélyegyesület, torna- és tűzoltóegyesület, 1792-ben már híres énekkara; számos alapítvány-jövedelme – ahogy a forrás szól – „megkönnyíti az itt tanulást, a tápintézetben 200-300 tanuló nyer egészen ingyen vagy 20, 40, legfeljebb 60 forintért évi tisztességes ellátást”, miközben 1894-ben a gimnázium előkészítő és 8 osztályában 506 beiratkozott diák tanult; 1848 pataki tanárainál és diákjainál itt jártak Petőfi azt írja: „itt tanyáztak a szabadság oroszánjai”. Még el lehetne időzni Sárospatak fényes lapjainál. Szólni kellene e század szomorú évtizedeiről is. De lapozzuk most ezeket át. Jó tudni, hogy a művelődés, a nemzeti kultúra ereje-szelleme nehéz időkben is vigasztaló-életető erő volt Patakon, a sokszor megrendezett Anyanyelvi Konferencia nemcsak a szorosán vett határon túlra, de messze világba elvitte a magyar kultúrát és a szülőföld vonzását.

Az elmúlt évek történelmi átalakulása – békés politikai társadalmi és kulturális forradalma – meghozta Sárospatak művelődésügyének új szintézisét. Új világunk törvényei és kormányzati politikája – párosulva a református egyházzal, az önkormányzattal, a pedagógusokkal, a környék lakosainak törekvéseivel – a történelmi értékek megbecsülése, a kölcsönös türelem és megbecsülés, a nemes versengés, a korszerű művelődés nagyobb lehetőségeinek jegyében visszaadta a pataki kollégiumot nemes szerepének, és mellette létrehozta a pataki művelődés és oktatásügy új szép vállalkozását, az új állami-önkormányzati középiskolát, az Árpád Vezér Gimnáziumot.

Az önkormányzat felelős fenntartói szerepe mellett, a szülők közreműködésével, ami az új közoktatási törvényben intézményesített iskolaszékben bizonyos hamar kiteljesedik, a tantestület alkotó-oktató-nevelő elkötelezettségével ez a gimnázium is biztosan hamar felnő Sárospatak „méltó régi nagy híréhez”. Szükség van erre mind az új generáció emberi-jellemi-erkölcsi nevelésében, mind a korszerű ismeretek hatékony oktatásában.

A nevelés fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az európai etikai és erkölcsi értékrend – a jó és szép megismerése és szeretete, a

tisztesség, a becsület, az egyenesség, a másikkal, a mások tisztelete, a türelem, a szülő és család szeretete, az áldozatkészség, a nagyobb közösség és a hazáért szeretete, a közösségért való cselekvés igénye, a gyengébbekkel való szolidaritás, a környezet védelme, a nemes kulturális és szórakozási igények erősítése, a felfedezés és a tudás örömeinek felkeltése, mindezek felmutatása, az ezekre való nevelés valamennyiünk kötelessége, de különösen kötelessége az iskolának, ennek a gimnáziumnak is. Ebben van országunkban a legnagyobb deficit, erre van a legnagyobb szükség. Ezért mondja ki a törvény, hogy az erkölcsi értékeket tanítani kell az önkormányzati iskolákban is. Ezért is ismeri el a törvény – természetesen az alapvető szabadságjogok jegyében is – az egyházi iskolák alapításának és választásának szabadságát, és teszi kötelezővé önkormányzati iskolákban is annak lehetővé tételét, hogy a szülők választásuk szerint vallásoktatást biztosíthatassanak gyermekeik számára. Ehhez mindenütt szükséges a kölcsönös megbecsülés, a másikkal természetes tisztelete, alkotmányos rendünk alapjainak tisztelete, amely ezt a jogot és kötelességet az iskolai nevelés tekintetében valamennyiünk számára előírja. Övük magunkat és gyermekeinket, hogy arra nézve ami természetes, ti., hogy ki ilyen, ki olyan etnikailag vagy vallásilag, hogy erre nézve bárki felelőtlenül elmentést szíttson; a gyűlölködéstől megmentsen meg minket az Isten.

Jó tudni erről a gimnáziumról, hogy nemcsak a nevelés terén kész nemes törvényes hivatását betölteni, hanem felkészült a kor kihívásainak megfelelő oktatási feladatokra is. Él az új törvényben nyitott új iskola-rendszer szerkezeti lehetőségeivel, így a 0. évfolyammal, hogy egy-egy tárgyban-nyelvben nagy sebességre kapcsoljon, pl. heti 20 angol órával, a végén középfokú, érettségire pedig felsőfokú nyelvvizsgával. Él a 4 és 6 osztályos gimnáziumi struktúrával. Korszerű pedagógiai programot tükröz a tervezett három profil: az idegen nyelvek, a számítástechnika és informatika, valamint a környezetvédelem különös előtérbe állítása. Ha ehhez még látjuk a tervekben a tehetségkutatást és tehetséggondozást, valamint a sport hangsúlyozott szerepét, akkor mind a szülők, mind a diákok, mind a szélesebb közvélemény örömmel tekinthet az iskola holnapjai felé. Ehhez is kapcsolódóan szeretném hangsúlyozni Sárospatak esélyét és felelősséget az eszmék és a kultúra határokat ívelő, nemzetközi áramában. Legyen ez az iskolaváros tekintetben is hű nagy híréhez – mind saját magának igényesség-színvonala, mind a határon túli magyarság, mind kis országunk, mind a szélesebb nagyvilág javára.

Visszatérve most már Sárospatak történeti és mai szellemének színtereire; ahhoz, hogy – mint bevezetőleg én is mondtam – Sárospatakon

már a középkorban fényes iskola virágzott mind emberi-szellemi tartalmában, mind az ezáltal teremtett architektúrában, a kettő harmóniájában és kölcsönhatásában; ahhoz, hogy Makovecz Imre építőművész alkotó tehetségével, a történeti és nemzeti hagyományoktól inspirált épület- és térteremtő víziójával, ezzel a csodálatos épülettel építészeti kifejezést adott és szerethető-inspiráló teret teremtett itt és ma a korszerű nevelő és tanító iskolának – látva, átélve mindezt, gondolom valamennyiünk nevében meg kell köszönni mindenkinek azt a sok szellemi és anyagi erőfeszítést, ami által ez az iskola létrejöhett és elkezdheti betölteni hivatását.

Kívánom a szülőknek, a diákoknak, a tanároknak, az önkormányzatnak, minden közreműködőnek, a város és környéke lakóinak, a társiskoláknak, szeressék iskolájukat. Hadd nyissuk meg az új tanévet azzal a hittel, hogy iskoláink – nehézségeikkel, de az állandó újrakezdés örömeivel – megteszik azt, amit a nemzeti felemelkedésért az iskolától az ország kér, s máttól kezdve ebben társunk lesz az új sárospataki Árpád Vezér Gimnázium is.¹²⁸

Orbán Viktor¹²⁹ tanévnyitó beszéde a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumában, 2001.

„Angolhonban és német földön az a történet járja, hogy a II. világháborúban a szemben álló felek megállapodtak abban, hogy a német bombázók elkerülik Oxfordot és Cambridge-et, cserébe az angol légierő is megkíméli Heidelberget és Göttingent.

Itt, Közép-Európában más sorsuk van a szellemi műhelyeknek. Ezek a műhelyek – mint amilyen az önöké is – gyakorta jelentettek szálkát az idegen hatalmak szemében. Itt – önöknél – amit a bomba megkímélt, azt a megszállók és csendestársaik bezáratták.

Igaz ez erre a 470 éves kollégiumra, amelyet szintén bezárattak, hiába szerepeltek az osztálynaplókban olyan nevek, mint Kazinczy Ferenc, Szemere Bertalan, vagy éppen Kossuth Lajos, hiába kerültek ki ezek közül a falak közül prédikátorok, költők, jurátusok és tanítók ezrei.

Nem mindegy, hogy milyen és melyik iskolába jár az ember. Szerencsés az a diák, aki ennek a mondatnak az igazságára már az iskolai éveit alatt rájön. De a többség csak visszatekintve ismeri fel a gimnázium

¹²⁸ Megjelent: Mádl Ferenc: Iskolaavató és tanévnyitó Sárospatakon. (Beszéd a sárospataki Árpád Vezér Gimnázium iskolaavató és tanévnyitó ünnepségén, 1993. szeptember 1.) In: uő: Az európai örökség útjain. Beszéd, előadások, tanulmányok, interjúk 1990–1994. Athenaeum Nyomda Rt., Budapest, 1995. 192–196. o.

¹²⁹ Orbán Viktor (1963) jogász, politikus. A Fidesz egyik alapítója, 1993-tól elnöke. 1990-től országgyűlési képviselő, 1998–2002-ben és 2010-től a Magyar Köztársaság miniszterelnöke.

um jelentőségét az ő saját életében. Sokan vagyunk ezzel így. De higgyék el, aki jó és nemes iskolába járt, az egy kicsit mindig diákja marad az elhagyott Alma Maternek. Patak, Pápa, Debrecen ilyen nemes és jó iskolái hazánknak.

Személyes tapasztalatom, amikor nyolcvan-kilencvenéves emberekkel találkozom, nemzetközi hírvű tudósokkal is gyakorta, akkor az első mondatok között hallom a szájukból, bemutatkozásokor: pataki vagy éppen pápai diák voltam. Pataki, pápai vagy debreceni diáknak lenni, de bővíthetjük a kört: református iskola diákjának lenni nem egyszerűen négy, hat vagy nyolc év tanulást jelent, hanem életformát, habitust és egy sajátos magyar világnézetet. Amit itt önök tudáson túl nevelésben, hitben, nemzeti öntudatban kapnak, életük végéig önökkel marad, akkor is, ha ma még a jövő heti vagy a holnapi vizsgák tűnnek fontosabbnak az önök számára. Lehet, hogy lázadnak ez ellen, de ez így természetes. Lehet, hogy először megkérdőjelezzik, de higgyék el, ez így van jól. Ha hiteles a református nevelés, amit az intézményekben kapnak, akkor – hiába a korai lázadás, az első reflexből történő elutasítás, – amit itt kapnak, előbb-utóbb második természetükké válik.

Diáknak lenni nem könnyű. Azok kedvéért, akik nem láttak még indiai filmet, egy jellemző képet szeretnék bemutatni. Ezekben a filmekben a hatalmas húskolosszus elefántok egészen vékony, földbe leszúrt pálcához vékony madzaggal vannak kikötve. Miért van ez így? Nos, amikor még kicsik az elefántok, nagy és vastag kötéllel, nagy és erős fához kötik őket, ahonnan szabadulni akarnak először. Aztán – belátván korlátaikat – már nem teszik, s aztán hiába nőnek meg, hiába nagy az erejük, hiába lennének már nagyobb teljesítményre képesek, a kis pálca és a vékony madzag is elegendő. Sokféleképpen lehet értelmezni ezt a képet. Én most, kedves diákok, azt az olvasatot szeretném figyelmükbe ajánlani, hogy az ember ereje, alkotóképessége nem határtalan, de mindig szélesebb valamivel, mint azt az ember legelőször gondolná. Engedjék meg, hogy önöknek is átadjak egy gondolatot, hátha hasznát veszik az előttünk álló tanév során. A legtöbb ember akkor követi el a nagy hibát, amikor ugrás közben próbálja meg visszafogni a lovát.

Nagyon jól emlékszem, amikor egyetemista diákként először találkoztam olyan diáktársakkal, akik egyházi gimnáziumban érettségiztek. A nyolcvanas években nem voltak sokan Magyarországon. De azok a kevesek kitüntetésnek, kiváltságnak érezték, hogy református vagy éppen bencés diákok lehettek a kommunista rendszer ellenére. Ma önök már – hála Istennek – jóval többen vannak, egyre többen. Önökhöz készülve átnéztem a számokat, és örömmel nézegethettem ezeket, amelyek arra utalnak, hogy – csodával határos módon ha nehezen is

de – sikerült felvenni azt a fonalat, amelyek korábban, negyven évvel ezelőtt elszakítottak. Éppen azoknak a diákoknak leginkább, akik korábban debreceni, pápai vagy pataki diákok voltak. Bármilyen nehéz is volt a fonál felvétele és újrakötése, ma önök sokkal többen vannak, mint húsz, tíz vagy akár négy esztendővel ezelőtt. Higgyék el, református diáknak lenni ma is kitüntetés.

Miben áll az önök helyzetének kivételessége? Ha jól megtanulják, tisztelt diákok, ha második természetükké válik, akkor fontos igazságokra jöhetnek rá diákéveik alatt. Ha jól megtanulják, amit itt hallanak, és az iskola szelleme az önök második természetévé válik, akkor olyan igazságokat taníthatnak meg, amelyekre mindannyiunknak nagy szüksége lesz a jövőben, feltéve, ha valóban fölfelé akarunk építkezni.

A leghatásosabban ezeket az igazságokat az önök iskoláinak jelmondatai fejezik ki az önök számára is, de az ország nem református polgárainak is. „Istennek, hazának, tudománynak” – hirdeti a pápai iskola jelszava. A tudomány és a haza jövője attól függ, különösen ma, amikor embergyarak fenyegető képe bontakozik ki a szemünk előtt, hogy ez a három: Isten, haza és tudomány együtt marad-e az új évezredben. Amikor Kecskeméten jártam, azt olvastam, hogy „Teher alatt nő a pálma” – ezt tanítják ma is, amikor kordivatok és hamis jelszavak azt hirdetik: a terhek azért vannak, hogy megszabaduljunk tőlük. „Imádkozzál és dolgozzál!” – ezt tanulhatja az ember, ha Debrecen felé fordul, de talán a bencések is hasonlóra oktatják a gyermekeket. Imádkozzál és dolgozzál: ez az emberi alkotás és tudás hatáiraire figyelmeztet mindannyiunkat. „Három fáklyám ég: hit, haza, emberiség” – ez pedig itt, Patakon járja.

Magyarországnak múlhatatlan szüksége van olyan iskolákra, amelyek úgy gondolják, hogy ilyen mondatok, ilyen gondolatok, ilyen jelszavak szabják meg az ő arcélüket. Református diáknak lenni kitüntetés. Ha önök, kedves barátaim nem adják tovább azokat az igazságokat, melyeket az előbb idézett mondatok rejtenek, akkor szegényebb lesz Magyarország, múlhatatlanul hiányozni fog belőle valami. Kérem, ne felejtsek el: az igazságokat örökké ismételni kell, mert a hazugságokat is örökké ismétlik!¹³⁰

¹³⁰ Megjelent: „Az igazságokat örökké ismételni kell” Orbán Viktor miniszterelnök köszöntő beszéde a református iskolák országos tanévnyitó ünnepségén Sárospatakon, 2001. augusztus 27-én. In: Sinkóné Tóth Zsuzsanna (összeállította): A Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumának és Általános Iskolájának 475. éves jubileumi évkönyve. Sárospatak, 2006. 9–10. o.

Czinke Ferenc fővédnöki székfoglalója a Sárospataki Diákegylet közgyűlésén, 1989¹³¹

I. Bevezető

Az 1989–1991 között működött Sárospataki Diákegylet a rendszerváltó átmenet korának szülötte volt. Fénykorában közel háromszázötven tagot számlált, 15-25 év közötti fiatalokat, akik akkor vagy korábban Sárospatak valamely közép- vagy felsőfokú oktatási intézményében tanultak.

Amikor Zelnik Csabával, egykori gimnáziumi osztálytársammal 1988 nyarán részt vettünk a Berzsényi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság sárospataki nyári táborának szervezésében, megérett bennünk a gondolat egy új, generációs alapokon nyugvó sárospataki öregdiák egyesület létrehozására. A példa adott volt, hiszen az országban, a 60-as évek óta, fél tucat városban működtek öregdiák baráti körök. Mi azonban megvártuk az egyesülés jogról szóló 1989. évi II. törvény hatályba lépését, és akkor szántuk el magunkat a cselekvésre.

1989. március 12-én tizenhét alapító tag gyűlt össze a Comenius Tanítóképző Főiskola Kollégiumának társalgójában, volt gimnazisták, volt és akkori képzősök. Kimondtuk a Sárospataki Diákegylet megalakulását. Az alakuló közgyűlésen elnökké engem, társelnökké Zelnik Csabát, alelnökké Mezey Tamást, főtítkárrá Erdős Tamást választották. Alapszabályunk preambulumban a következőképpen fogalmaztunk: „Egyletünk feladata a haladó pataki hagyományok tisztaságának, továbbadása, a haladó hagyományaink újjáélesztése, a pataki szellemiség vállalása, megtartása.”

Ennek jegyében állt össze a cselekvési program. Nincs most hely arra, hogy felsoroljuk, mit tett Sárospatakon a Diákegylet. A résztvevők sokáig emlékezni fognak Habsburg Ottó rendhagyó történelemórájára, az 1990-es Alma Mater Napokra, az 1991-es (és mindeddig utolsó) Diáknapokra, a nyári ifjúsági táborokra, az egylet által támogatott iskolai és közművelődési programokra és a népfőiskoláért végzett erőfeszítéseinkre.

Mindehhez fővédnökként megnyertük Czinke Ferenc festő- és grafikusművészt, SZOT-díjas és Munkácsy Mihály-díjas Erdemes és Kiváló Művészt. Ő 1926. november 4-én született a bodrogközi Nagyrovány-Meszesketanyán. Tanulmányait a Sárospataki Tanítóképzőben, majd a Magyar Képzőművészeti Főiskolán folytatta. 1961-ben Derkovits-

¹³¹ A dokumentum az egykori Sárospataki Diákegylet irattárában 48/1989. számon található. Megjelent: Czinke Ferenc: Fővédnöki székfoglaló a Sárospataki Diákegylet közgyűlésén, 1989. Bevezette és közzéteszi: Bolvári-Takács Gábor. = Zempléni Múzsza, I. évf. 4. szám, 2001. november, 72–77. o. A szöveg eredeti bevezetőjét bővítettük.

ösztöndíjas, 1964-ben, 1968-ban és 1978-ban ösztöndíjas Rómában. Salgótarjánban és Tihanyban élt és alkotott. Tanulmányúton járt Svédországban, Finnországban, Csehszlovákiában, Törökországban, Lengyelországban. 1990-től a sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola címzetes főiskolai tanára. Főbb kiállításai: 1963 Róma, 1973 Urbino, Nápoly, 1972, 1976 velencei biennále, 1973 Linz, 1986 Ankra, Isztambul. Főbb művei: pannó: Nógrádgárdony, Badacsony; zománcképek: Tihany, Salgótarján; fali pannó: Pácin (secco); II. világháborús emlékmű (plasztika). Könyvterveket, rézkarcokat, litográfiákat, fametszeteket készített. Jelentős sorozatok: *Radnóti-eclogák*, *Bartók sorozat*, *Szlovák táncok*, *Koskirály*, *Édasanyám ikonja*, *Tihanyi szonáták*, *Sajkodi esték*, *Rekviem a vizekért*. *Tihanyi mesék* címmel könyvet is írt.

Az alábbi előadását, amelyet 1989. augusztus 6-án a Sárospataki Diákegylet közgyűlésén fővédnöki székfoglaló beszédként mondott el, több ok miatt közöljük. Egyrészt azért, mert stílusában és tartalmában jól tükröződik a rendszerváltásban helyét kereső magyar értelmiség világszemlélete, a múltértelmezés problematikája, a szunnyadó vágyak és a korábbi megghiúsult várakozások közötti ellentét. Közöljük azért is, mert itt hangzott el először a *Zempléni Múzsza* című regionális folyóirat létrehozásának terve. S ekkor fogalmazta meg a művész a Nemzedéki Népfőiskola gondolatát is, amely később a hagyományos pataki szerveződési formákkal ötvözve megvalósult, és új életet lehel a pataki népfőiskolai mozgalomba.

Czinke Ferenc 2000. november 23-án hunyt el. A *Zempléni Múzsza* első számában – amelyben művészportrét közöltünk róla, de amelynek megjelenését már nem érthette meg – Zelnik Csaba e szavakkal búcsúzott tőle: „Lelkét termékenyen kiöntötte életműképeiben. Szellemét itt hagyta művészi pályán érlelt tanítványaiiban. Verseit, prózába finomított vallomásait vagy tanulmányait olvasva is az Ő világát tartjuk kézben, és míg létünk működik, többek közt mibennünk is megőrződik, akik jó szívvel emlékszünk rá.”¹³²

II. A beszéd

„Kedves Barátaim!

Úgy néz ki, minden összekuszálódott körülöttünk. Történelmünk formálásában, alakulásában, mindig nagy szerepe volt kultúránknak; abban,

¹³² Zelnik Csaba Ákos: In memoriam Czinke Ferenc (1926–2000) = Zempléni Múzsza, I. évf. 1. szám, 2001. február, 58. o. Munkásságáról újabban lásd: Földy Ferenc: Czinke Ferenc (1926–2000) In: Kovács Dániel (szerk.): Comenius és a múzsák. Bibliotheca Comeniana XV. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 2011. 161–163. o.

hogy igazodásunk, beilleszkedésünk, fennmaradásunk, Európához kötődésünk önálló népként, anyanyelvünkkel és sajátosan kulturálódni akaró alkatunkkal ide kötődhattünk Európa küszöbénél beljebb, e földrész szívtájékához – mert ott vagyunk.

Több, mint évezrede védekeznünk kellett, s ez alaptermészetünk ké vált. A védekezésben mindig szélárnyék után vágytunk, szövetségese ket kerestünk, de geopolitikai helyzetünk legtöbbször zsákutcát kínált, szuverenitásunk feladását, belső önemésztő harcaink sokszor a sodródás medrébe vezettek bennünket. Az európai kiskapu védelme úgy mond érdemünk is, ha megmentettük Európa építészeti kincseit, nyelvi, nemzeti értékeit – ma is vigasztaló –, bár nekünk alig maradt valamink a pusztítások után; míg a kapun túl háborítatlanul fejlődhetek nemzetek, addig nálunk az útszéli eperfákat is kivágták. Nekünk mindig mindent előlről kellett kezdenünk, mindig a ciberesárból kikecmeregni, pedig mindig csak azt akartuk, hogy a nemzet élve maradjon, ha voltak is téves utak, hiszen politikai konstellációk, hatalmak, másokat is bevitték az áradásokba, de ez nem vigasztaló! Csupán az, aki történelmünket ismeri, az tudja: ma is feszültségteremtően konstatálhatjuk a helyzetet, az első világháború óta. Anakronisztikus helyzet! A kisantant leveri a Tanácsköztársaságot, Trianonnal fizettünk érte, területünk kétharmadával. A második világháború még lendített egyet rajtunk, pedig sodródásunk oka éppen az előbbiben van! Küzdelmeink, újraéledéseink mindig újjáteremtő továbblépésre kényszerítettek bennünket, hasonlítani a kataklizmáktól megmenekültekhez, így léphettünk mindig megkésetten európai lábnyomokba. Így aztán a megisméltlődő vereségek ellenére is, kulturális értelemben századokra érvényes nyereséggel lettünk gazdagabbak! Így lett veretesebb kultúránk, azaz demokratizálódott, mert a felismerés bizonyossá tette: a nép művelése, művelődése nélkül a nemzet nem léphet előre. Ez lett fennmaradásunk egyik mozgató rugója is, szerencséje is! A művelődés mozgalmakban öltött testet, azaz vallási és politikai mozgalmakkal összefonódva, azokkal szoros kapcsolatot teremtve, egymásra hatva, egymástól okulva fejtették ki társadalmi hatásukat. A felvilágosodás, a reformkor, a második világháború előtti korszak művelődési mozgalmai: a népi írók mozgalma, a Soli Deo Gloria által szervezett szárszói táborozás nyomot hagyó hatása, a *Nyugat*, a falukutatók, a szupplikációs diákok, a népfőiskolai mozgalom, akár agrárkultúránk felzárkózása, az Aranykalászos Gazdatanfolyamok országos eredményei felcsillantották reményét a demokratizmus, a munkakultúra eljövendő útjának. Ezek a mozgalmak a népművelés szorgalmazásának gyakorlatával váltak egész nemzetünk előrevivő és élesztő kovászává, megteremtve a mai történelem, így a magyar műve-

lődéstörténet nagy korszakait. Természetesen a társadalmi szerkezet, a társadalmi rend alapjaiban való megváltoztatására nem volt lehetőség. Az elbukott forradalmak, vagy az említett mozgalmak szelleme sokszor betiltásuk ellenére is tovább él a népben, a szellemi élet reprezentánsaiban, így maradhatott meg a kultúrán belül folytonosság, mely biztosította a népszükségleteknek az európaisághoz való felsorakozását, követelte tudomásulvételét. Ez a tudomásulvétel a felszabadulás után kapott zöld utat, azaz beteljesedést, ha másra nem, a folyamatra, a néphatalom szellemi birtokbavételére is. Az a hatalom, amely a népet kirekesztette a politikai hatalomból így cselekedett a művelődés ügyében is. Ezért a birtokbavétel elementáris erővel bírt – átéltem – jó és találó megfogalmazásban öltött testet a „Fényes szelek-ben!” A súlyos terheket örökölt ország a legfontosabbakban kellett, hogy birtokba vegye új, akkor feltárulkozó világát. Megszüntetni az analfabetizmust, a szellemi koldusok országát, megszüntetni az alacsony iskolázottsági fokot, az antidemokratikus iskolarendszert, a belső arányaiban eltorzult felsőoktatást, életre kelteni egy demokratikus szabadművelődést, megszüntetni a falu elmaradottságát, kulturális elhagyatottságát. Örököltük a régi rendszer ellenére létrejött magas fokú szellemi értékeket is Ady, József Attila, Veres Péter, Németh László, Illyés Gyula, Sinka István, Bartók, Kodály, Derkovits, Radnóti szellemét, az agrárszocialista mozgalmak közösségtudatát, a munkásosztálytól kiindult társadalomkritikai és szolidaritásérzetet, társadalmi tudást. Az addig elnyomott tömegeket fel kellett zárkóztatni a kultúra értékéhez, fel kellett fedeztetni a néppel saját értékeit, továbbépítendő kultúrája értékeit, azaz gazdag népművészetét, munkáskultúráját. Szellemiekre kiéhezett népünk soha nem látott szorgalommal itta magába a tudást – egy nagyobb grádicsal utána lépni mohóságával – az elszalasztott lehetőségeket. Szellemi forradalmunk azonban megbicsaklott egy szektás, dogmatikus türelmetlenségben és ideológiai zsákutcában. Egész közéletünket áthatotta a gyanakvás, vulgarizálás, megideologizálás, a tömegesség hangoztatása mellett a nemzettudat és demokratizmusunk szenvedett csorbát, kihűlt a lélek, egyszerűen elfelejtették történelmünket – a honnan jövünk és hová tartunk nagy kérdéseit! Megszűntek az önkéntes emberi társulások, a monogám családtól a kisközösségekig; az alulról jövő kezdeményezések egy falanszterbe torkolltak, aminek természetes következménye lett 1956 nemzeti zavara, amikor ki- és elszabdultak a nemzet sorsáért aggódó gondok, nyomukban az indulatok, kőomlásos külső nyomások, sanda egyetértések és hazug szándékok. A nagyhatalmak és a körülöttünk élők asszisztálása mellett kellett felépíteni, kiokumálni a „legelfogadhatóbb barakk” koncepcióját. Népünk

legjobbjai éppen a közművelődésben elindított, a gazdaságban kifundált reformfolyamatban hitték a kézi vezérlést felcserélni egy, a kollektív gondolkodást megcélzó, a nemzettudat rehabilitációját elindító politikai, nemzeti szuverenitást igénylő akarattal.

Létrejött tehát a pluralizmus, ahol a demokráciát gyakorló országok példáján okultan egy egész nemzetben gondolkodva olyan helyzet teremtődött, melyben világossá vált, hogy nem lehet a kultúráról a nép nélkül és a hovatarozandóság bizonyossága nélkül dönten! Hogy egy egész nemzetet megmozgatott ez a hirtelen jött felismerés, ez lehetőség! Lehetősége annak, hogy a világpolitikai helyzet éretté vált arra, hogy egy új reformkorszak bizonyítsa: előregednek emberek, előregednek elméletek. Hogy a nemzet újra azonosíthassa saját arcát, hogy önmagát a világhoz viszonyítottan megvalósítsa, hogy az európai anyakultúrához, mint bölcsőjéhez visszataláljon. Jobb szó híján: új fényes szellők ideje következett el! Gomba módra szaporodnak, keletkeznek és megszűnnek intézmények, szervezetek, egyesületek, átalakulóban van egész szellemi életünk, s a konvergencia belső törvényei szerint alakul, tisztul egy új világképünk, azaz forradalmi időket élünk. Itt jutottunk el ahhoz a belső kényszerhez, ami egyletünket is létrehozta, mintegy utat engedve önmegvalósításunknak, miután a múlt idő történelmileg is igazolja. Sárospatak diáksága évszázadokon keresztül melegágya volt a titkos és legális egyleti, szervezkedési formának, s mindig a progresszív akarat jegyében. A felszabadulás utáni ifjúsági szervezetek szerepe, életünkre ható sematizmusa élet idegenné sikeredett, kiüresedett programvilágra kényszerhelyzetet teremtett. Létrehozni azokat a kisközösségeket, amelyek szinkront tudnak teremteni a kultúra mai állapotában, amit sajátunknak tarthatunk, amihez közünk van. Ezek nem konzerválják a jelent, hanem együtt léphetnek az új törekvésekkel, minden haladó, előremutató kezdeményezéssel, s ugyanakkor rendszerbe foglalják és frissen tartják a kialakuló gyakorlatot.

Lényege, hogy meghatározó arca legyen egyletünknek, a társadalom mai helyzetéből kiindultán, azaz műveltségi fokunk a világhoz mérten való frissen-tartása, naprakészen, abban az alapgondolatban, hogy a kultúra további demokratizálását segítse elő a közművelődés hagyományos és új formái, keretei között. Ez a demokratizmus kulturális, tudati feltételeinek továbbfejlesztését is szolgálja, s ez éppen rajtunk keresztül kihat majd a termelésre, a munkakultúra fejlesztésére is, természetesen a művelődési folyamatok egészére. Célunk a nemzeti kultúra és az egyetemes kultúra értékeinek gyümölcsöző kimunkálása, birtokbavétele a részvételben, az alkotásban és a terjesztésben. Így bontakozhat az alkotóképesség, a felelősség. Fontos feladatunk hoz-

zájárulni a teljes személyiség fejlesztéséhez, hogy önmegvalósításunk értelmiségi készenlétet eredményezzen, hogy a szellemiség minden területén ott legyünk európaiságunk tudatával Európa élvonalához felzárkózva, szerves alkotórészként azt is gazdagítva, hozzáadva nemzeti sajátosságaink, karakterisztikus értékrendjét, általános értékévé vált eredményeit. Részvétel a társadalmi mozgásban, cselekvő részvétel, a személyiséget elvezetni egy kvalitásosabb életszinthez a képességek kimunkálásában. Ez pedig azt követeli meg, hogy alapos átgondoltság, rátermett, elkötelezett meggyőződésen alapuló elhivatottság, mint messzebb tekintő társadalmi feladat vezéreljen bennünket egy, az egylet által létrehozandó autonómiában, ahol a hitek és meggyőzések nem zárják ki egymást abban, hogy mindenki önmagára találhasson. Feladatunk, hogy a meglévő indulatokat, a tisztességgel teljes tenni akarást, a társadalmi haladást szolgáló energiává változtassuk.

Természetesen, nem könnyű a dolgunk. Meg kell teremteni az egyletnek önmaga autonómiája gazdagításául saját karakterét, olyan tartalmat és módszert, ami nálunk jellemző lehet! Nem elhanyagolható, hogy milyen fontosnak ítélt közművelődési iránypontokhoz tudja kötni jövőndő tevékenységét! Ezek között első, hogy rendszerbe foglalja a patakiság elvi és személyre szóló kataszterét. A *Ki kicsodához* hasonló kiadványban naprakészen dolgozza fel, s regisztrálja, kik végeztek Sárospatakon, s a nagyobb eredményt elérőket, legyen az hazai, vagy külföldi tudományos, művészeti eredmény. Ez növelné a lokálpatriotizmust, a megjelenés ténye kötné azokat, akik itt tanultak, hogy „pataki diák”-nak vallhassák magukat szerte a világban, de megmutatná azt is hogy Patak milyen értékkel szolgált a nemzet, a világ számára! Ennek a nem kis feladatnak profi gyűjtő és rendszerező munkára van szüksége. Az UNESCO-n és a Külügyminisztériumon át fel kell kutatnunk és feltérképeznünk a volt pataki diákokat, egyes országokban kiépíteni a pataki diákhálózatot, mint az egylet képviselőjét. Erre a munkára, ha a Közgyűlés jóváhagyja, szerkesztőbizottságot kell létrehozni, amelynek elsőrendű feladata a lexikonszerű kiadványon túl, a *Zempléni Múzsza* szerkesztése. A tényleges munka akkor indulna, amikor a Nemzedéki Népfőiskolához megkapjuk az állami támogatást, mert itt függetlenített, főmunkaidős szerkesztőre van szükség, nagy és rendszeres a feladat, a megjelenés, mert ezt a kéthavonta megjelenő irodalmi, művészeti folyóiratot a négy város vonzásában komoly szerkesztői munka életben tartani. Minden tevékenységünk egymásba kapcsolódik, azaz egymásból nő át a másikba. Legfontosabb csomópont, amihez köthetjük az Egylet működését, a Sárospataki Diákegylet Nemzedéki Népfőiskolája. Pályázatunkat benyújtottuk, mert itt a program és módszer együtt-való-

sága bizonyítaná a fentieket. A természetesen működő egyleti munka tehát három fontos tevékenységi formához kapcsolódna: 1.) *Pataki ki kicsoda?* (International Biographical Centre, Sárospatak – Cambridge CB2 3QP, England) Világkiadvány, gazdasági szempontból is megéri. Fontos alap lenne az Egylet működtetéséhez. 2.) *Zempléni Múzsza* – almanachszerű, inkább folyóirat Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szerencs, Tokaj kiadványa. 3.) A Sárospataki Diákegylet Nemzedéki Népfőiskolája.

Kérem a közgyűlést, hogy indító elképzeléseimet vitassa meg, s a végleges elképzelésekben megállapodva határozatban rögzítse azt. Tisztelettel megköszönöm ezúton is a bizalmat fővédnöki tisztemhez, remélem Sárospatakért, patakiságunkért minden erőmmel, sikeresen munkálkodhatom a tiszta célok, nemzeti felemelkedésünk és emberi önmegvalósító értékeremtésünk érdekében!"

Zempléni Múzsza Társadalomtudományi és Kulturális Alapítvány

Sárospatak, 2015

Felelős kiadó: Bordás István kuratóriumi elnök

www.zemplenimuzsa.hu

Nyomdai előkészítés és címlapterv: Tellingner András

Nyomdai munkák: Kapitális Kft., Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

